

K. Baýramow, A. Almämmedow

MINIATÝURANYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2015

Baýramow K., Almämmedow A.

B36 **Miniatýuranyň taryhy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – A.: Ylym, 2015. – 200 sah.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasy bilen Türkmenistanda taryhy geçmişe, milli gymmatlyklarymyza, medeni miraslarymyza, şonuň ýaly-da taryhyň has irki döwürlerinden gözbaş alyp gaýdýan sungata üns has güýçlendi.

Medeniýetiň möhüm şahasy bolup durýan şekillendiriş sungatynyň wajyp bölegi bolan miniatýura sungatyny ylmy taýdan öwrenilmeklige we ýaşlara onuň ýollary, mekdepleri, çeperçilik gymmaty barada bilim bermeklige ugrukdyrylan maglumatlar bu kitapda jemlenýär. Kitapda miniatýura sungatynyň taryhy we dürli döwürlerdäki ýollary, miniatýura sungaty bilen kybapdaş şekillendiriş sungatynyň şahalary barada gyzykly maglumatlar türkmen miniatýuraçylygyna baglylykda talyplara we okyjylara hödürlenilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Häzirki döwrümüzde, gadymy ylym-bilimiň mekany bolan Türkmenistanyň taryhy geçmişine, milli gymmatlyklaryna, medeniýetine, şonuň ýaly-da, ylma we sungata bolan üns has güýçlendi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanda bilim babatda edilyän aladalar we işler babatda şeýle belleýär: «Biz bilimi durmuş syýasatynyň iň möhüm ugurlarynyň biri hasaplap, ýurdumyzyň kuwwatly bilim binýadyny döredýäris. Täze taryhy zamanamyzyň ilkinji günlerinden kämil bilim binýadyny döretmek, milli ykdysadyýetimiziň dürli pudaklary üçin ýokary hünärli işgärleri, ussat hünärmenleri taýýarlamak, bilimiň hilini ýokarlandyrmak we onuň görnüşlerini artdyrmak maksady bilen, bilim özgertmelerimize badalga berdik. Bilim ulgamynda üstünlikli amala aşyryan özgertmelerimiziň ählisi baş maksada – Türkmenistany bilimler merkezine öwürmäge gönükdirilendir».¹

Türkmenistanda ylym ulgamyny has dogry we üstünlikli ýola ugrukdyrmak maksady bilen Ylymlar akademiýasy döredildi. Şeýlelikde, Watanymyzda halkymyzyň gadymy we baý medeniýetiniň we sungatynyň ähli ugurlaryny ylmy taýdan takyk öwrenmeklik, olar hakyndaky maglumatlary dogry beýan etmeklik, sungat taryhyny dünýäniň ylmy jemgyýetçiligine dogry tanatmaklyk we sungat şahalarynyň halk bähbitli wajyplyklaryny aýdyňlaşdyrmaklyk üçin gerekli şertler döredilip başlandy. Bu işleriň amala aşyrylmagynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň: «Biziň başlan özgertmelerimiz barha rowaçlanýar, öňe gidýär. Öňde çözmesi örän çylşyrymly bolan düýpli, möhüm wezipeler dur. Olary üstünlikli

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat: TDNG, 2012. 284 s.

çözmek üçin bize häzirkizaman, dünýä ülňülerine laýyk gelýän hakyky ylym gerek. Biz şu günki we geljekki ösüşlerimiz üçin ylmyň zerurlygyny has ýiti duýýarys»² diýip nygtamagyndan ugur alynýar.

Köneürgenjiň II Arslan kümmetiniň (XII asyr) kitap bezeme sungatynda ulanylan nagşlary ýatladyp duran bezeg haşamy

Ylym pudaklarynyň içinde «sungat taryhy» ýa-da «sungaty-öwreniş» diýlip atlandyrylýan ylym şahasynyň hem möhüm ýeri bar. Ol, sungat şahalarynyň geçmişdäki we şu günümüzdeki ýagdaýyny we gymmatlyklaryny öwrenýän we beýan edýän ylymdyr. Hormatly Prezidentimiziň: «Türkmen halky münýylyklaryň dowamynda milli öwüşginli medeni-ruhy gymmatlyklary döredip, umumadamzat medeniýetiniň baýlaşmagyna mynasyp goşant goşup gelýär»³ diýip adalatly belleýär.

² Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. – Aşgabat, TDNG, 2009. 8 s.

³ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat: TDNG, 2012. 281 s.

**Köneürgenjiň Törebeg hanym kümmetiniň gümmeziniň içki bezegleriniň
tezhip sungatyndaky äheňleri**

Türkmenleriň gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan baý medeniýeti we sungaty bar. Türkmen dilindäki «Sungat» sözüniň asyl köki bolan «sung»-uň, «sun'» görnüşli arap sözünden döräp, türkmençä geçirilende: 1) ýaratma, döretme; 2) amal, iş, eser; 3) ýagşylyk etmeklik – ýaly manylary berýär.⁴ Muny tutaryk edinmek bilen «sungat» sözüniň «döredijilik» manysyny berýändigini nygtasak ýalňyş bolmaz.

Hünärine kämil ezber ussatlarymyzyň döredijiliginiň miwesi bolan sungat eserleriniň hatarynda, türkmenleriň milli sungatynyň özbołuşly görnüşleri bolan haly dokmaçylygy, kilim-palas dokmaçylygy, jijim dokmaçylygy, mata dokmaçylygy, demirçilik, misgärçilik we beýleki metal işläp bejerijilik ugurlary; külalçylyk (küýzegärçilik), daş işläp bejerijilik, agaç işläp bejerijilik (neçjarçylyk), zergärçilik, binagärlik

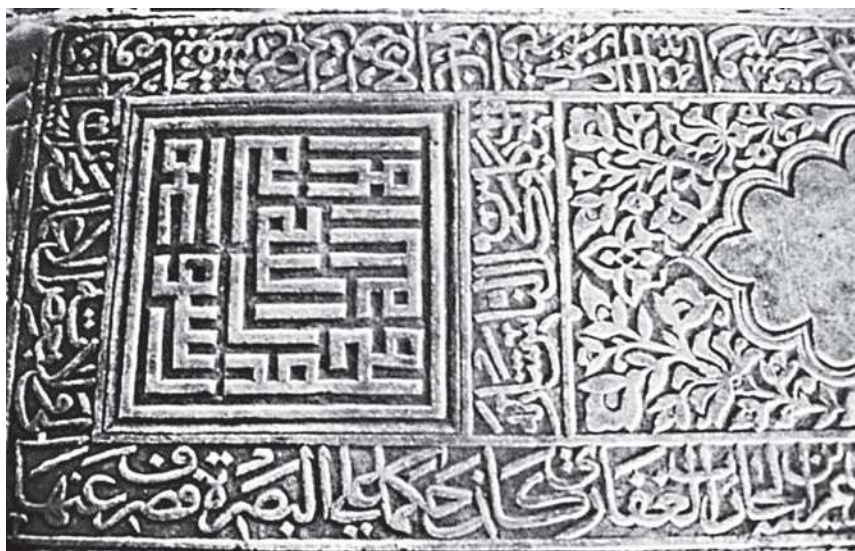
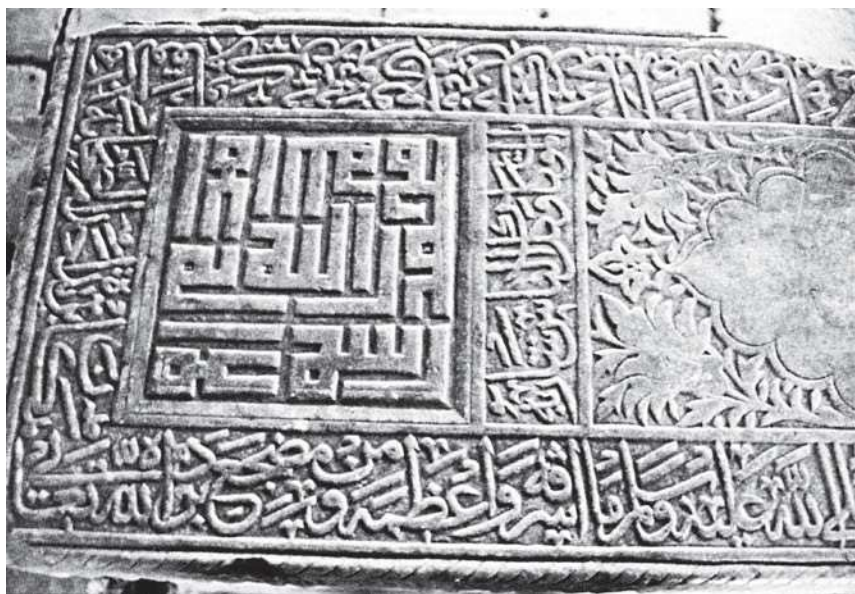
⁴ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, 1988. – 347 s.

(migmarlyk, arhitektura), nakgaşçylyk, heýkeltaraşlyk, kitap bezeýjilik hem-de beýlekiler ýaly sungat görnüşlerine degişli işleridir eserleri görkezmek bolar.

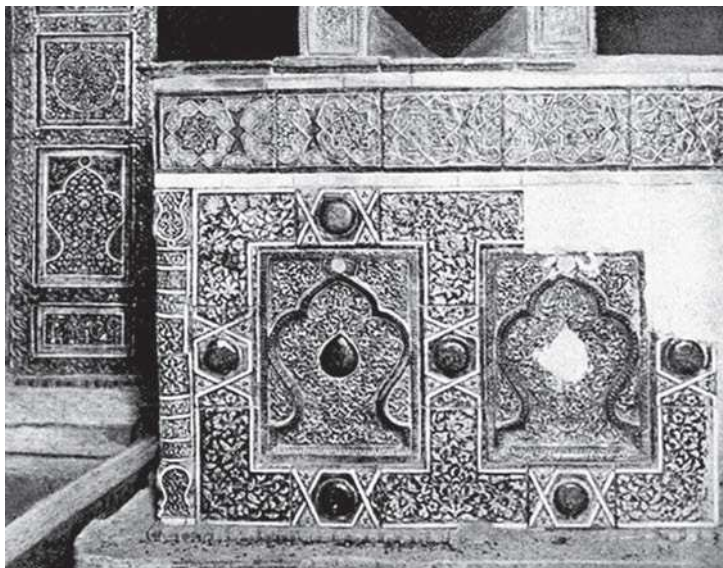
Olar biziň ruhy gymmatlyklarymyzyň maddy baýlyklaryny özeninde göterýän hünärmentçiligimiziň esasy şahalaryna-da degişli bolup durýarlar. Gözbaşyny miladydan öňki taryhy döwürlerinden alyp gaýdýan we taryhyň alyslyklara uzap giden menzilleri içinde kämilleşip kemala gelen milli sungatymyzyň dürli-dürli şahalary türkmen ussatlarynyň «altyn ellerinde», olaryň ruhy joşguny bilen ýokary hilli iş öndürijiliginiň netijesinde beýik sungat derejesine ýetirilipdir. Olaryň döreden eserleri, ähli jähtden ählumumy sungat ülnülerine, ölçeglerine laýyk we onuň aly hezretleri sungatyň talap edýän şertlerine uýgun görnüşde ýerine ýetirilib, dünýä ýüzüne türkmenleriň nepis sungatynyň beýikligini we ajaýyplygyny görkezip gelipdirler. Sungat – milletimiziň gözelligi duýgusynyň aýdyň teswirleýjisidir. Alymlar, türkmen milletiniň her bir taýpasynyň sungatynyň milletiň sungaty derejesine ýetirilendigini nygtaýarlar. Muny her bir türkmen taýpasynyň sungatynda tapawutly özboluşlygyň bardygyny bilen düşündirip bolar.

Dehistandaky Şirkebir ata metjidiniň (X asyr) bezeg haşamlary

Merwdäki Sahabalaryň kümmetinde Bureýda Esleminiň hem-de Hekim Gifarynyň guburynyň mermer sandyka daşlaryndaky VII-VIII asyrlara degişli daş işläp-bejerijilik sungaty. Bu daşlardaky nepis bezeg we ýazgy haşamlary şol döwürlerdäki kitap bezeme sungatynyň bezeg äheňlerinden hem habar berýär

**Köneürgençdäki Nejmeddin Kubranyň kümmetiniň (XII-XIII asyrlar)
daşky we gubur sandykasyndaky bezegleriň tezhipçiligiň nagyş bezegleri
bilen utgaşmagy**

Orta asyr haşamy. Dehistan

Sungat pudagy medeniýetiň möhüm şahasy bolup durýar. Dünýä alymlary ylmy edebiýatlarda sungat pudagyny dürli şahalardyr toparlara bölýärler.⁵

⁵ Mulaýim, Selçuk. Sanat tarihi metodu. – İstanbul, 1983. 34.

Olaryň içinde esasy iki topar anyk saýlanyp dur:

I. Sungatyň senagat bilen baglanyşykly şahasy («Industrial sungat»). Sungatyň bu şahasyna halyçylyk, kilimçilik, mata dokmaçylygy, metal işläp bejerijilik sungatynyň ugurlary, külaçylyk (keramika), neçjarçylyk (agaç işläp bejerijilik) we beýleki ownukly-irili kärhanalarda öndürilip, senagat önümçiligi derejesine ýetirilen önümleri bolan beýleki sungat görnüşleri girýär.

II. Sungatyň çeperçilik şahasy. Sungatyň «Çeper sungat» görnüşinde atlandyrylýan bu şahasy öz gezeginde birnäçe topara bölünýär:

1. «Fonetik sungat». Sungatyň bu toparyna saz, sesli şygyr okamak ýaly sungat görnüşleri girýär.

2. «Ritmik sungat». Sungatyň bu toparyna teatr, pantomima we sowhunly oýunlar ýaly sungat görnüşleri girýär.

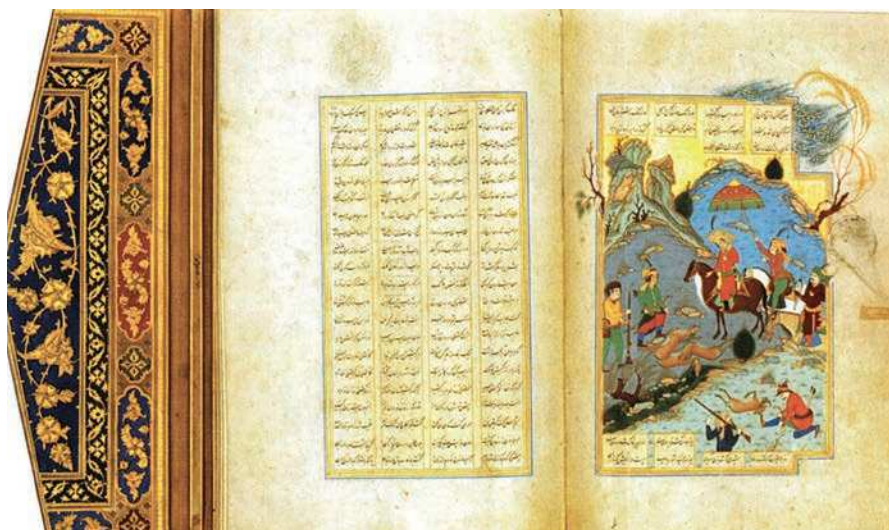
3. «Plastik sungat». Sungatyň bu toparyna binagärlik, heykelçilik, suratkeşlik, zergärçilik, bezegçilik we beýlekiler ýaly sungat görnüşleri girýär.

Bu üç toparyň äheňlerini belli bir möçberde özünde jemleýän sungat topary «Garyşyk sungat» atlandyrylýar. Garyşyk sungata – kino, fotosuratçylyk, opera we beýlekiler ýaly sungat görnüşleri girýär.

Biziň üstünde durmakçy bolýan mowzugymyz bolan miniatýura sungaty şekillendiriş sungatynyň möhüm bir bölegini emele getirmek bilen, çeper sungata degişli bolup durýar. Miniatýura sungaty kitap bezeme sungatynyň bir bölegidir. Türkmen sungatynyň içinde kitap bezeme sungatynyň möhüm ýeri bar.

Molla Töre Ahunyň Gurhan kitaby. Gyralarynda reňkli gül suraty bezegli bu mukaddes kitap ahunyň neberelerinde saklanylýar

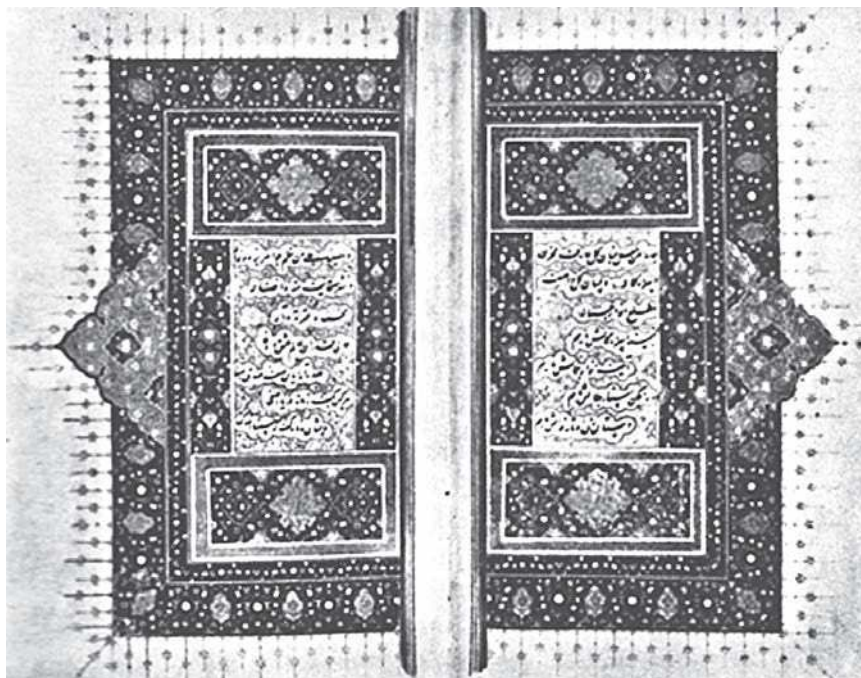

**«Zöhre we Müşteri planetalarynyň duşuşmasy»
(«Kyran-y Sa'deýn») atly gözeli jiltli golyazma kitaby (XVI asyr)**

Kitap bezeme sungaty – geçmişde Hat (hatdatlyk), Tezhip (galamişi), Nakgaşlyk (miniatury), Ebru (mermerimsi), Kaaty (kesme-ýelmeme), Kitap gapaklama (jiltleme) ýaly sungat görnüşlerini öz içine alypdyr. Miniatury sungatynyň we beýleki agzalyp geçilen kitap bezeme sungatynyň görnüşleriniň ajaýyp nusgalaryny öz içine alan türkmenleriň musulmançylyk döwründe ýazylan kitaplarynyň hem gymmatly medeni miraslar hazynamyzyň içinde möhüm orny bardyr.

«Kitap» aslynda näme-kä? Bu sowala jogap tapmak üçin sözlüklere ser salalyň. Sözlüklerden «Kitap – haýsydyr bir ugur boýunça ýazylan ýazgylary özünde jemleýän kagyza sahypalarynyň toplanan, rejelenip sahaplanan we jiltlenen neşirlik eseri» görnüşli kesgitlemäni almak bolar. Umumylykda alanyňda kitaba ýene «Kitap – belli bir kişi tarapyndan belli bir at goýlup, belli bir temanyň üstünde durulmak bilen ýazylan eser» görnüşli kesgitlemäni hem bermek mümkin. Türkmen alymy Soltanşa Atanyýazowyň «Türkmen diliniň sözköki sözlügi» eserinde «Kitap» kelemesine «Kitap [kita:p] – okamak üçin niýetlenip ýazylan kagyzlary rejeläp, daşyna sahap, jilt tutulan okuw

esbabynyň kitap diýen ady araplaryň kätäbä sözündendir. Bu sözün manysy «ýazylan», «ýazgy». Gadymy türki dilde bu manyda bitik sözi ulanylypdyr» diýlip kesgitleme berilýär.⁶

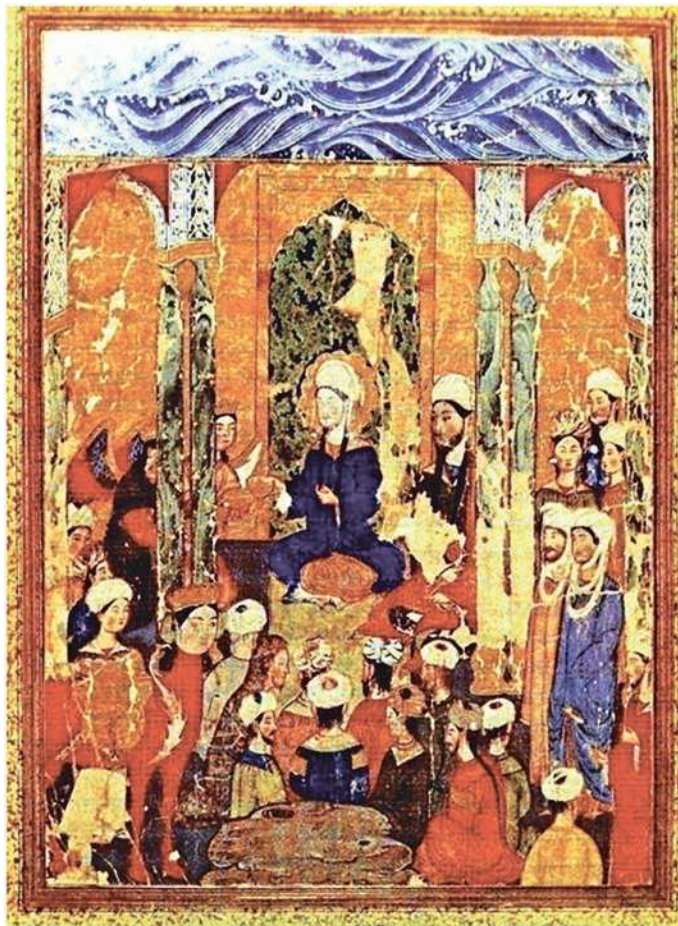
Jamynyň «Tuhfat al-Ahrar» kitabynyň jübüt sahypasy. XVI asyryň ikinji ýarymy. M.Ý.Saltykow-Şedrin adyndaky Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar. Dorn 425, 1b, 2 sah.

«Kitap» sözüniň keramatly «Gurhan» kitaby bilen baglanyşykly bolmagy musulmançylygy kabul eden türkmenleriň kitaba bolan sarpasyny has artdyrypdyr. Dünýäniň medeniýet hazynasyna möhüm ähmiýetli goşandy goşan türkmenleriň il-ulusynda kitapsyz öý bolmandyr. Geçmişde her öýde azyndan on-ýigrimi kitap bolupdyr.

Musulmançylykdan öňki Gök Taňryçylyk dinine uýan türkmenlerde «Ýagşy künik (kitap) galdyran kişi meňnidir (ebedidir). Töreliden bolan ol bilgä (alyma) Beýik Taňrynyň gökden Guty (iberen

⁶ Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – Aşgabat: «Miras», 2004. 226 s.

bagty, yrsgaly, bereketi, abadanlygy we ş.m.) düşer» diýlen düşünje bolupdyr.⁷ Musulmançylykda ylma-bilime uly sarpa goýlupdyr.

Wagyz. Ilhanylar ýa-da jelaýyrylar döwrüniň miniatýurasy. «Mirajnama» eseri. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeyinde saklanylýar. H.2154. 62 r. (Güner Inal'dan⁸)

⁷ Baýramow K. Türkmenleriň ýol-ýörelgelerinde, töresinde kitabyň eýeleýän ähmiýetli orny. // «Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasy türkmen ruhuny baýdaga öwürüp, döwrüň depesinde parladan keremli kitapdyr» atly ylmy-amaly maslahatyň çykyşlarynyň nutuklary. – Aşgabat, 2004, 21-22 s.

⁸ Inal, Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995.

Sahabalaryň biri Mugaz ibn Jebel Muhammet pygamberiň aýdan şeýle sözlerini hadysy-rowaýat edipdir: «Ylym öwreniň. Ylym öwrenmek gowulykdyr. Ylym ýolunda bolmak ybadatdyr. Ylym hakda pikir alyşmak ybadatdyr. Ylymda bir meseläni çözmek jahatdyr. Bilmeýäne öwretmek sadakadyr...

...Ylym ýalňyzlykda ýoldaşdyr. Mysapyrlykda dostdur. Ýalňyz çagyň syrdaşdyr. Gizlin zatlara delildir. Darlykda kömekçidir. Dostlaryň ýanynda bezegdir. Duşmanlara garşy ýaragdyr. Allatagala milletleri ylym bilen beýgeldýär. Olary gowulyklary ýaýmakda ýolbaşçy eder, dolandyryjy eder. Alymlaryň eserlerinden peýdalanarlar. İşlerine uýarlar.

...Ylym ýolbeletdir, beýleki işler hem oňa tabyndyr. Ylym bagtly bendelere berler, günäkär gullar ondan mahrumdyr».⁹

Miraç ýolçulygy. Siýer-i Nebi III. 1594-95-nji ýyllarda çekilen Osmanly miniatýurasy. Nýu-Ýork şäheriniň jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar (Spencer Collection, 5a). («Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı» atly kitapdan)

⁹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. 4 jilt. – Aşgabat: «Miras», 2004, 78-79 s.

Pygamberiň bu pentlerine uýlup, şol döwürlerde arap elipbiýinde köp-köp kitaplar ýazylypdyr. Ylahy, dini kitaplar kufy we nash haty bilen ýazylypdyr. Dünýewi kitaplar – taryha, çeper edebiýata, tebigaty öwrenişe degişli bolup, birnäçe görnüşlere bölünipdir we talik hem-de sülüs haty bilen ýazylypdyr.

**Kitap okap oturan ýigit.
Nakgaş Soltan Muhammet.
Töwriz. XVI asyryň 40-njy
ýyllary. DJK-nyň albomy,
Dornm 148, 70 s. («Миниатюра
и литература Востока»
albomyndan)**

Muňa mysal hökmünde, ylmy we edebiýat eserlerini, sözlükleri, goşgularyň, poemalaryň ýygyndylaryny, dessanlary, ertekileri, hekaýatlary hem-de rowaýatlary görkezmek bolar. Ol kitaplaryň hersiniň öz tapawutly atlandyrylyşy bolupdyr. Külliýat – eserler ýygyndysy bolup, ol bir ýazyjynyň ähli işleriniň toplanan jemlemesi hökmünde ýazylypdyr. Hamsa – bir ýazyjynyň baş sany eseriniň

jemlenen ýygındysy bolupdyr. Diwan – bir şahyryň dürli temalara degişli goşgudyr sygyrlarynyň ýygındysy eken. Beýaz – dürli döwürde ýazylan dürli temalara degişli goşgularydyr. Tezkire – ýazyjy-şahyrlaryň poemalarynyň dürli şekildäki ýygındylary we şol poemalara edebiýat tarapyndan berlen syn hem-de ýazyjylaryň gysgaça häsiýetnamasy, Mejmuga – bir ýa-da birnäçe şahyryň gazal ýygındysy, Kaçkül – birnäçe ýazyjynyň eserleriniň jemlenmesi, Kasaýyt – kasydalaryň ýygındysy, Rubagyýat – bir şahyryň rubagylarynyň ýygındysy bolupdyr.¹⁰ Şol kitaplaryň aglabasyny bezeg işleri, miniatýura suratlary bilen bezemeklik ýazarlar tarapyndan oňyn görnüpdir we bezelipdir.

Merkezi Aziýa ülkesi, köpsanly we dürli görnüşli türkmen döwletlerini guran ildeşlerimiziň ýaşan hem-de ýaşayan topragydyr we ol VIII-XIII asyrlarda ylmyň dürli ugurlarynyň juda gülläp ösen ýeri hasaplanylýar. Türkmen sultanlarynyň köşki-saraýlarynda ýüzlerçe alymdyr şahyrlar işläpdirler, gymmatly eserleri döredipdirler. Beýik Seljuk türkmenleriniň şadöwletiniň soňky soltany Sanjar ibn Mälikşanyň köşgünde 300-den hem köp şahyrdyr alymlaryň bolandygy muňa bir mysal bolup biler. Şol akyldarlaryň hatarynda, türkmen topragynda önüp-ösen ýa-da döredijilikli ömrüniň belli bir bölegini biziň mukaddes topragymyz bilen baglanyşdyryp, bu ýerde işläp, dünýä derejesinde uly açyşlar eden Merwezi, Horezmi, Sarahsy, Nesewi, Abiwerdi, Abýurdy, Zamahşary, Merwerudy, Mehneýi, Türki we beýleki alymlary görkezmek bolar.

Beýik Seljuk soltany Togrul begiň miniatýurada şekillendirilmegi

¹⁰ Mämmedow Ý. Kitap sungatymyzyň gözbaşy... 7-8 s.

Soltan Sanjar hem-de kempir. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeyinde saklanylýan Nyzamynyň «Hamsa» eserinden, teýmiriler döwrüniň bir miniatýurasy. (R.855. 20w. Güner Inal'dan)

Bu danalaryň tagallasy bilen türkmen topragy ylmyň ýokary derejede gülläp ösen ýerine öwrülipdir, türkmen şäherleri dünýäniň ösen medeniýet merkezlerine öwrülipdirler. Ildeşlerimiz tarapyndan şol döwürde, Gündogarda döredilen köpsanly ylmy işler, edebi eserler arap ölkelerine, Ýewropa ýurtlaryna düşüpdir we şol ýerlerde ylym-bilim şahalarynyň ýokary depginde ösmegine itergi bolupdyr.

Orta asyrlarda hem ildeşlerimiz şol döwürdäki ylym-bilim, ylahy we dünýewi ugurlarda ýazylan kitaplaryny adamzada sowgat edip gidipdirler. Şol zamanlarda, türkmen milletinden çykan ynsanlaryň dürli ýerlerde guran döwletlerinde, hökümdarlaryň her biriniň patyşalyk edişine laýyk şekilde, şol taryhy döwürleriň jemgyýetçilik-syýasy pikirleriniň gazananlaryny, şol eserleriň ýazyjylary bolan alymlaryň we syýasatçylaryň durmuş hem-de dünýägaraýyş ýörelgelerini özünde jemlän eserler-de ýazylypdyr.

Tärimli öýleri we çadyrlary gurýan ildeşlerimiz. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýan H.2152 belgili albom (66a ý.). XV asyr

Şol eserleriň, aýry-aýrylykda alanyňda olaryň awtorlary tarapyndan berlen atlary bolupdyr, ýöne olar «Nesihat kitaby», «Siýeru-l-Mülük» («Hökümdarlaryň durmuşy»), «Syýasatnama» («Syýasat hakynda söz») ýaly umumy atlary hem bolupdyr. «Syýasatnama» kitaplarynyň aglabasy alymlardyr – wezirler tarapyndan ýazylan şol kitaplarda döwleti adalatly dolandyrmak baradaky nesihatlar giňişleýin berlipdir, sonuň bilen birlikde hem dünýäniň döreýşi hakynda, sopusylyk

(tasawwuflyk) hakynda, adamlaryň beýiklik peslik bölünişigi we emeldarlyk derejeleri hakynda, jemgyýetiň ahlak kökleri hakynda gürrüňler berlipdir hem-de beýleki mowzuklar beýan edilipdir. Şol kitaplaryň hatarynda Nyzamalmülküň, Nejmeddin Daýeniň we beýleki awtorlaryň «Syýasatnama» eserlerini görkezmek bolar. Kitaplar bezegler, suratlar bilen bezelipdir.

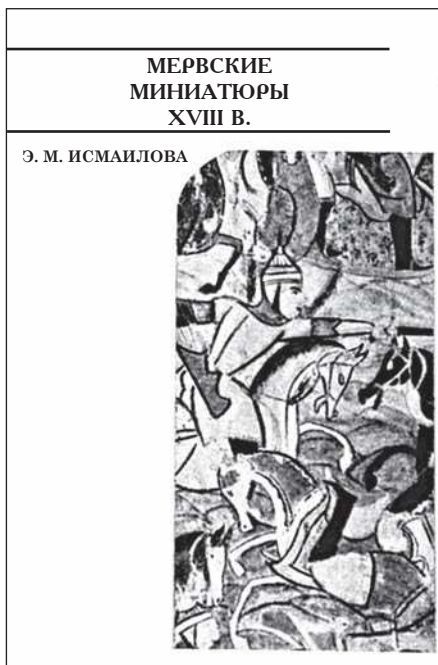
Küşt oýnap oturan Nejmeddin Kubra. XVII-XVIII asyrlar. 1606-njy ýylyň sanawy. Kemaleddin Hüseýn Gazurgähi. «Aşyklar ýygynyndysy». 1506-njy ýylyň golýazmasy. Daşkente, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. 65. 45s. («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Garaşsyzlygy almazymyzdan öňki döwürlerde, hiç bir halk tarapyndan gaýtalanmajak özboluşly beýik medeniýetini döreden we taryhda möhüm ähmiýetli işleri amala aşyryp şan-şöhretly adyny we öçmejek yzyny geljek nesle goýup giden türkmen halkyny sowatsyz halk hökmünde görkezilmeklige hem synanyşylypdy. Ýagny, hat-ýazgysy ýok, diňe dilden aýdylýan edebi-ylmy döredijiliginiň eýesi bolan halk hökmünde görkezilmäge synanyşyldy. Elbetde, türkmen

halky ir döwürlerden bäri dilden aýdylýan çeper edebiýatyň hem ýokary derejesine eýedi. Nusgawy edebiýat we sygyrýetçilik halkyň ölçegsiz söýgüsine eýe bolupdy we onuň jemgyýetçilik aňyna täsiri diýseň güýçlüdi we düýplüdi.

Çeper edebiýatyň we halk poeziýasynyň agalyk eden XVIII-XIX asyrlarynda hem ýazuw edebiýatynyň türkmen il-ulusynyň arasynda giň ýaýrandygy, golýazma kitaplarynyň döredilendigi barada dokumental şaýatnamalaryň bardygyny alym E.M.Ismailowa «XVIII asyr Merw miniatýuralary» atly makalasyna nygtaýar.¹¹

**E.M.Ismailowanyň «XVIII asyr
Merw miniatýuralary»
atly makalasynyň baş sahypasy**

Tanymal rus gündogarşynas alymy A.Samoýlowiç 1906-1907-nji ýyllarda Türkmenistana eden ylmy gözleg saparynda, içinde 61 eser bolan türkmenleriň 34 golýazma kitabyny ýygnapdyr. Kitaplar proza, poeziýa, taryhy we dini-durmuşy mazmuny içine alan eserler bolupdyr.

A.Samoýlowiçiň ýygnan 20 antologiýasyndaky poeziýa eseri ýazan 38 ýazaryň içinde 25 şahyr türkmenleriň dürli taýpalaryndan

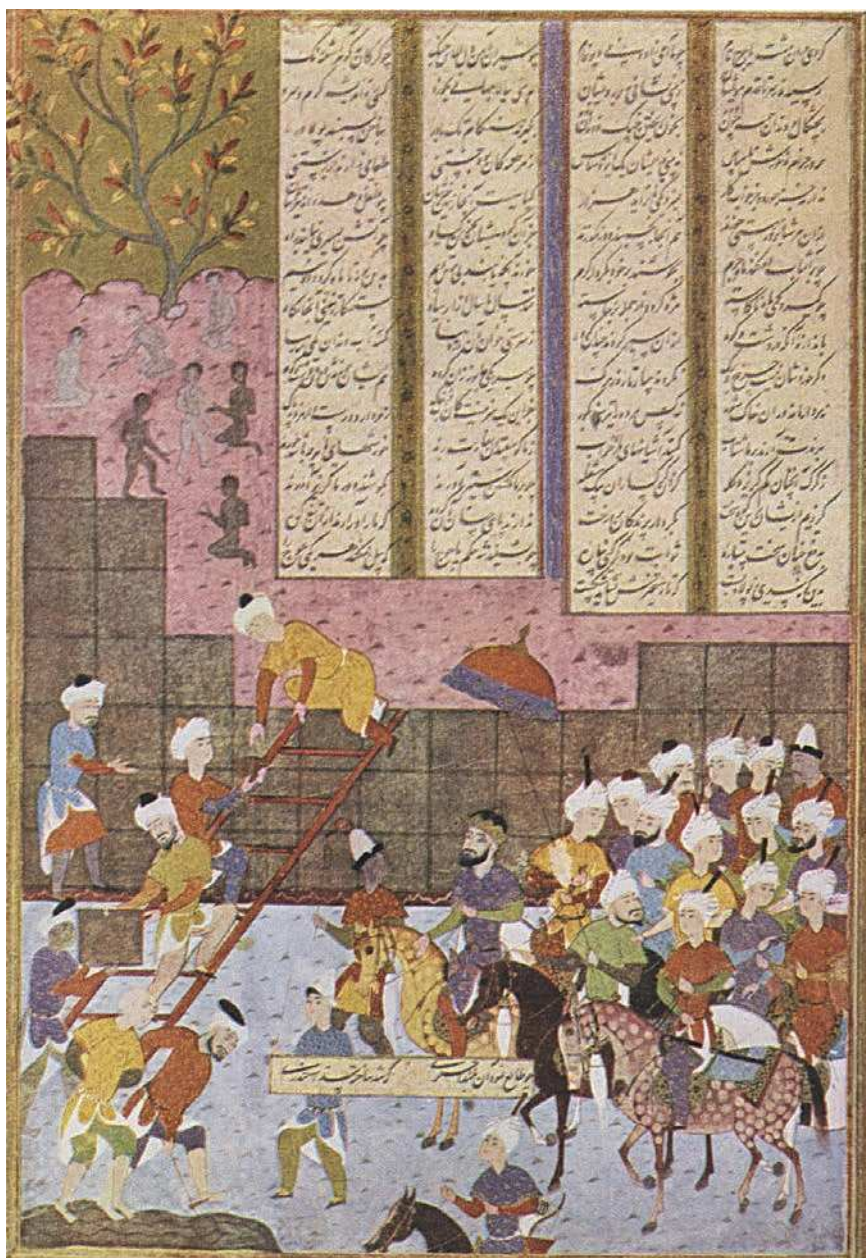
¹¹ Исмаилова Э.М. Мервские миниатюры XVIII в. // Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство. – Ташкент, 1984. 155 с.

bolupdyrlar. Golýazmalar Aşgabatdan, Merwden, Ýolötenden, Bäherdenden (häzir Baharly), Merwiň etegindäki Agyrbaşyň Perreň-Çag obasyndan, Çeleken ýarymadasyndaky (häzir Hazar ýarymadasy) Gara-Gol obasyndan ýygnalypdyr. Bu golýazmalar XVII-XIX asyrlara degişli bolup, orta aziýa nastaligi hatynda ýazylypdyr.¹² Bu kitaplaryň bir toparynda bezeg işleri edilipdir, miniatýuralar bilen bezelipdir.

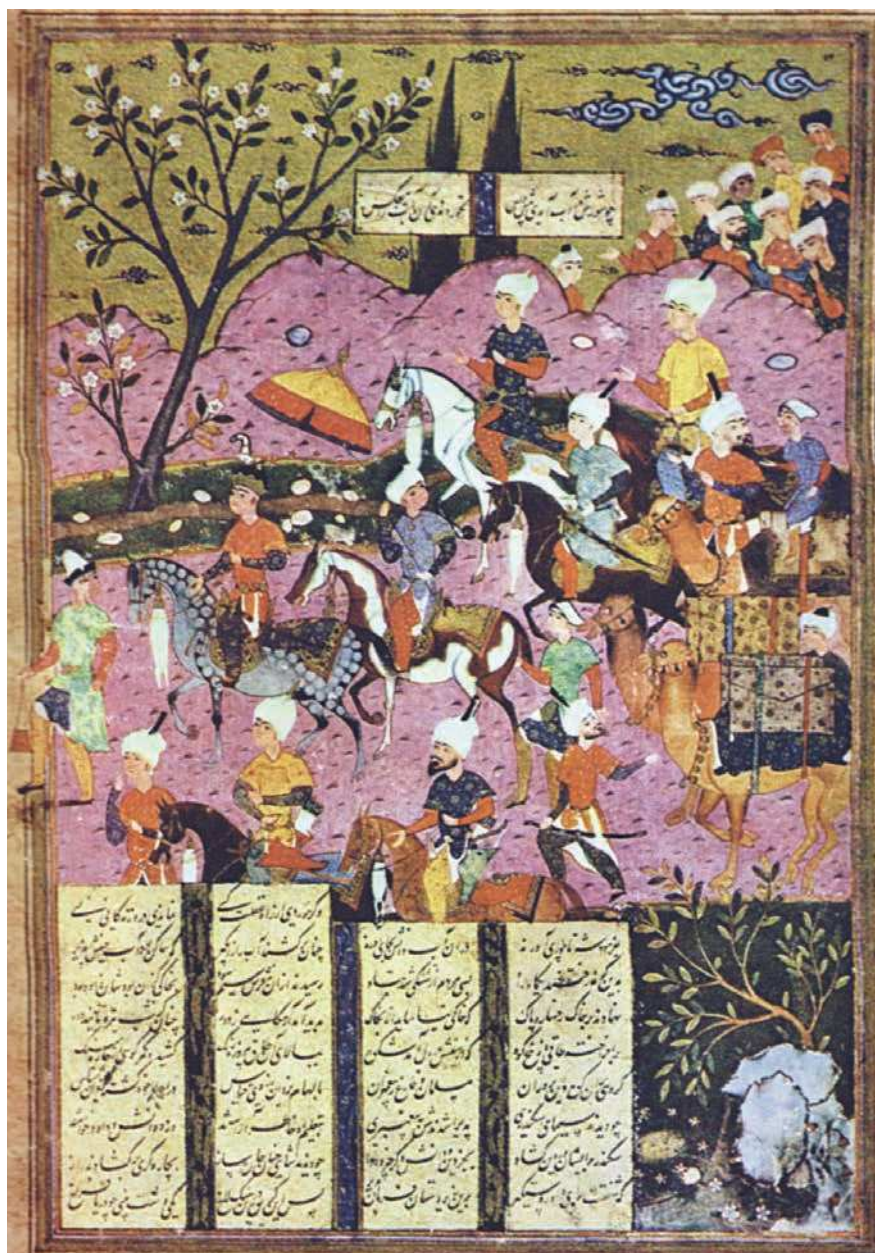

Sadyk beg Awşar. Teýmir han Türkmeniň suraty. 1612-nji ýylyň golýazmasyna çekilen surat

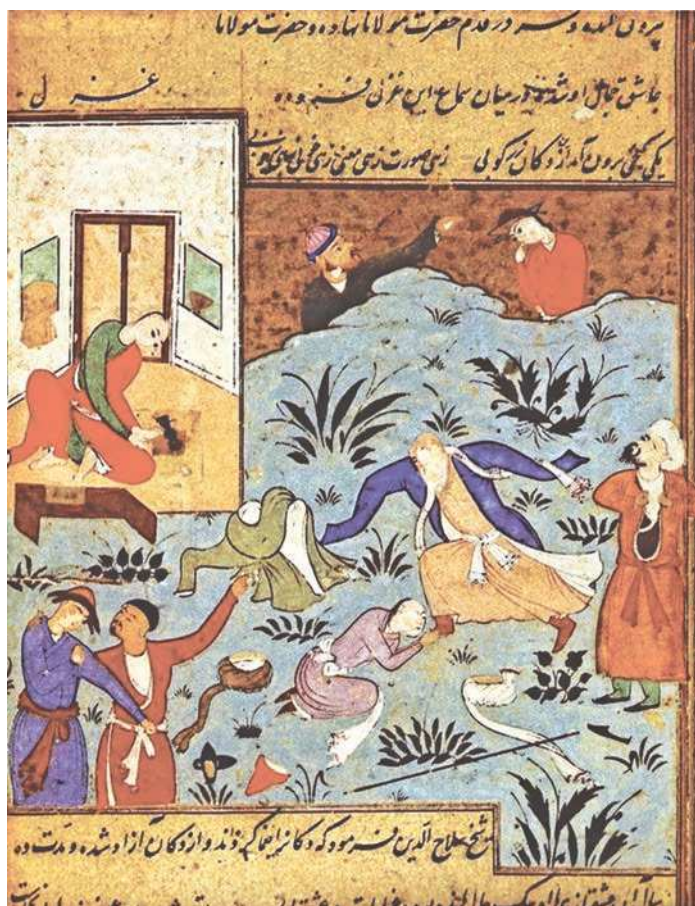
¹² Самойлович А. Краткая опись среднеазиатских рукописей собрания Самойловича. Материалы по среднеазиатской литературе. ЗВОб т. XIX, СПб 1909.

Isgenderiň gorag bendiniň gurluşygy. Nyzamynyň «Hamsa» eseriniň golýazmasyňa çekilen miniaturanyň çep tarapy, nakgaşy Baýram (Bahram) Awşar Aka. 1560 ý.

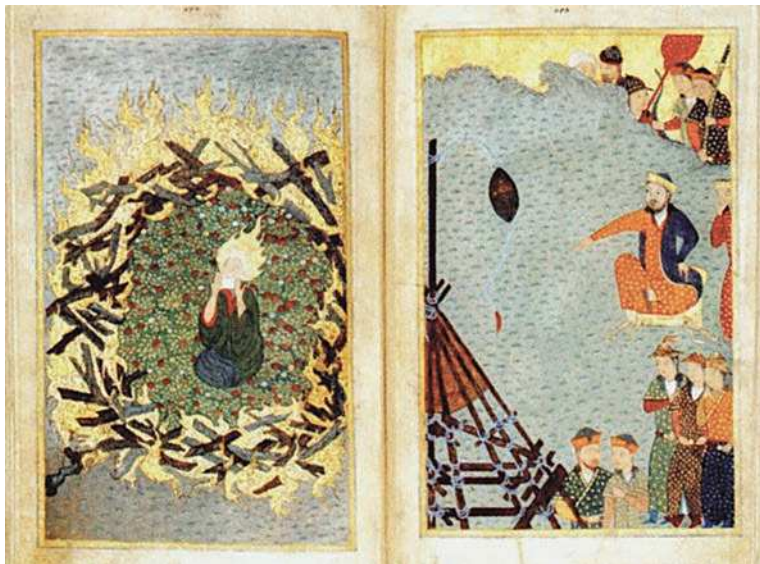
Isgenderiň gorag bendiniň gurluşygy. Nyzamynyň «Hamsa» eseriniň golýazmasyna çekilen miniatýuranyň sag tarapy, nakgaşy Baýram (Bahram) Awşar Aka. 1560 ý.

Zergärler mähellesinde sema edýän Möwlaýa Jelaleddin Rumi. 1506-njy ýylyň golýazmasyna çekilen Orta Aziýa miniatýurasy. XVII asyryň başy. XVII-XVIII asyrlar sanawy. Kemaleddin Hüseyin Gazurgähi. «Aşyklar ýygýndysy». Daşkentde, Gündogaryöwreniş institutynda saklanýlyar. 3476. 656 s. («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

XVIII-XIX asyrlara degişli golýazmalaryň ýokarda mysal getirilen nusgalary, geçmişiň has köne döwürlerinden gözbaş alyp gaýdýan türkmenleriň miniatýura sungatynyň XX asyryň başyna çenli golýazma kitaplarynda ulanylyp gelendigini görkezýär. Şol sebäpli türkmen miniatýurasynyň taryhynyň öwrenilmegi, esasan hem, miniatýura hünärini ele almak isleýän Türkmen Döwlet çeperçilik

akademiýasynyň suratkeş talyplarynyň muny öwrenmegi diýseň wajypdyr. Milli bähbitli oňyn niýet bilen ýazylan «Miniatýuranyň taryhy» atly şu okuw kitabymyz türkmen miniatýurasynyň uzak döwürlik taryhyna bagyşlanýar. Türkmen miniatýura sungatynyň bütin Gündogar miniatýura sungatynda möhüm orny bar. Munuň şeýle bolmagynda bolsa, goja taryhyň dürli döwürlerinde türkmen milletinden çykan şahsyýetleriň Gündogaryň dürli ýerlerinde syýasy birleşmelerini döredip ululy-kiçili döwletleri gurmaklary, türkmen halkynyň bolsa geçmişte diýseň köpsanly il-ulus bolup Gündogaryň dürli ýerlerine göç edip, şol ýerlerde ýurt tutunyp, şu günlerimize çenli ýaşap ýören bolmaklary möhüm rol oýnapdyr. Şol ýerlerde we häzirki Türkmenistan döwletimiziň çäklerinde ýaşan türkmen nakgaşlary-da, ildeşlerimiziň medeni miraslarymyzyň beýleki ugurlarynda edişi ýaly, miniatýura suratkeşligi mirasymyza hem ajaýyp eserleri döredip, beýleki dürli halklardan bolan nakgaşlar bilen birlikde bize miniatýura mirasyny goýup gidipdirler. Bu mirasymyzyň taryhy maglumat ýazgylaryny biz, dünýä alymlarynyň hem oňyn gören, taryhy döwürleriň hanedanlyk döwletleriniň zamanlaryna görä bermekligi makul gördük.

«Isgender Soltan mejmuasy» diýlip görkezilýän golýazma eseriniň sahypalary. 1410-1411 ý. (Gulbenkiandan)

§1. Miniatýura barada düşünje

Türkmen halkynyň örän baý we gadymy mirasy bar. Onuň gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan türkmen şekillendiriş sungatyna möhüm orun degişlidir. Taryhy doly derejede öwrenilmedik şekillendiriş sungatymyza könenen gelýän senetlerimiziň biri diýmegimiz, Garaşsyzlygymyzy almazymyzdan öňki syýasata görä ýöredilen «orta asyrlarda türkmenlerde surat çekmek hünäri bolmandyr» diýlen düşüňjä uýýan käbir adamlary geňirgendirmegi-de mümkin. Olaryň «yslam dini surat çekmegi gadagan edipdir, şekillendiriş sungaty bizde sungatyň täze dörän görnüşi bolaýmasyn» diýmekleri-de ahmal. Şeýle-de bolsa, şekillendiriş sungatyna «Türkmenlere gadymyýetden bäri hemra bolup gelýän sungat» diýilmäge doly esas bar. Nakgaşlyk ýa-da miniatýura sungaty hem, şol gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan milli şekillendiriş sungatymyzda örän möhüm orny eýeleýär.

Golýazma kitaplarynyň içindeki çekilen suratlara berlen «miniátýura» («minýatür») ady nämäni aňladýarka? Bu sözüň, italýançadaky «minýatūra» sözünden gelip çykyp, Ýewropada kitap baplarynyň başyndaky harplaryň «minium» atlandyrylýan gyzyly tebigy boýagda reňklenmesi bilen baglanyşykly bolandygy öňe sürülýär.

Aslynda, «miniátýura» sözi bize soň gelen sözdür. Çünki köne döwürde türkmenler miniatýura çeken suratkeşe «nakýş ediji» manysyny aňladýan «nakgaş», miniatýura surata bolsa «nakýş» diýipdirler.¹³ Bu sözleriň halk arasynda biziň günlerimizde hem ulanylýandygy belli. «Nakgaş» suratkeşlere degişlilikde ulanylýan bolsa, «nakýş» sözündäki «k» harpy «g» harpyna öwürlip, nagýşlaryň adynda ulanylýar.

Nakýş ýa-da miniatýura – golýazma kitaplaryň metinini, ýazgylardaky ýordumy düşündirmeklige niýetlenilip çekilen suratlara

¹³ Çoruhlu, Yaşar. Türk sanatinın ABCsi. – İstanbul, 1993. 78 s.; Çoruhlu, Yaşar. Türk İslam sanatinın ABCsi. – İstanbul, 2000. 55 s.

berlen atdyr. Miniatyura, tezhip etmekdir hat ýazmak ýaly sungatlar bilen deň derejede duran sungat görnüşidir. Köne döwürde kitap ýazylyp taýýarlanylanyndan soňra tezhipler hem-de suratlar çekilipdir. Bu suratlar çekilende nakgaşlar perspektiwa düşüňjesine, ýagny seredip duran ynsanyň görüş nokadyna görä görünyän öňdäki zatlaryň yzdaakylara görä ulurak görünmesine ýa-da zatlaryň ýakynyraakda ýerleşen böleginiň ulurak, uzagrakda ýerleşen böleginiň bolsa kiçeňiräk görünmesine hiç-hili ähmiýet bermändirler.

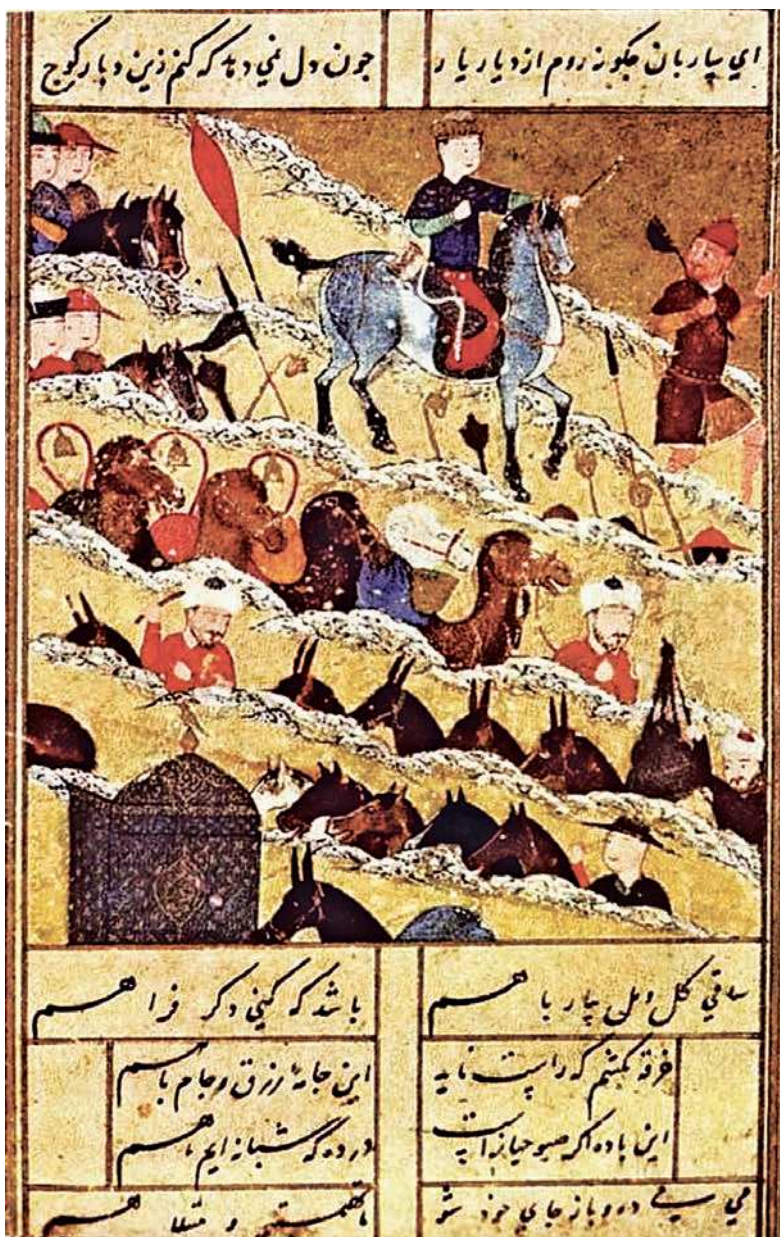
XII-XIII asyrlara degişli syrçaly tabakdaky suratlar

Golýazma kitaplara çekilen suratlarda, ynsanlaryň ýa-da haýwanlaryň uly ýa-da kiçi, uzakda ýa-da ýakynyda görkezilmegi, şol şekilleriň ähmiýetlilik derejesine we mowzukdaky eýeleýän ornuna baglydyr. Uzaklyk käte bir dürli reňkleriň ýakyn-uzaklygy (perspektiwasy) bilen tanadylýar. Reňkler bilen baglanyşykly iň ähmiýetli özboluşlylyk, çyzgylar bilen berilýän teswiri ýitirmezden, garylan reňkler däl-de sap arassa reňkleriň ulanylmagydyr. Bu sebäpli, suratlarda kölege-yşyk häsiýetliligi orta goýulmandyr.

Oguz han we alty ogly

Kerwen. «Antologiya» eseri. Garagoýunly türkmenleriniň döwrüniň miniatýurasý. XV asyryň ortalary. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. R. 1976. 97r. (Güner Inal'dan)

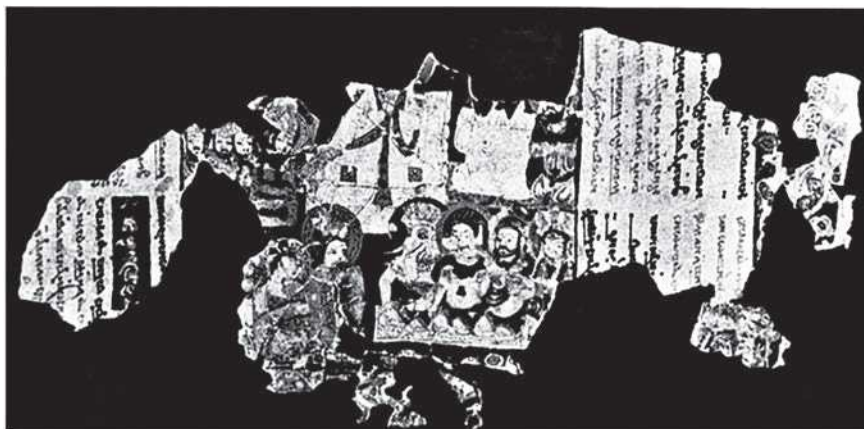
Ebu'l Wafā el-Mübāşiriň «Muhtar el-Hikem we Mehäsin el-Kilem» eserinden miniatýura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. A. 3206. 35 r. (Güner Inal'dan)

Şu agzalan özboluşlyklaryň ählisi, ildeşlerimiziň yslam dininiň gelmeginden öňki döwürlere degişli suratkeşliginden gözbaş alyp gaýdýar. Bu häsiýetler uýgurlaryň, garlyklaryň we beýleki türkmen kowumларыnyň diwara çeken suratlaryna, dokuz oguzlaryň, uýgurlaryňdyr-salyrlaryň kitaba çeken suratlaryna hem degişlidir. Käbir golýazma çeşmelerinde «kabyleýi türkmen» («Türkmen taýpasy») hökmünde agzalýan uýgurlaryň VIII asyrdan pajarlap ösen kitap we miniatýura sungatynyň bolandygy saklanyp galan eserlerdir çeşmelerden belli. Turfan ylmy gözleglerinde orta çykarylan Bezeglik we Sorçuk diwar suratlary (freskalar) bilen IX asyrdan degişli bu nusgalyk miniatýuralar, ilki göreniňden Çyn (Hytaý) suratlaryndan tapawutlykda Orta Aziýa türkleriniň özboluşly suratkeşlik ýolunyň bolandygyny görkezýär.¹⁴

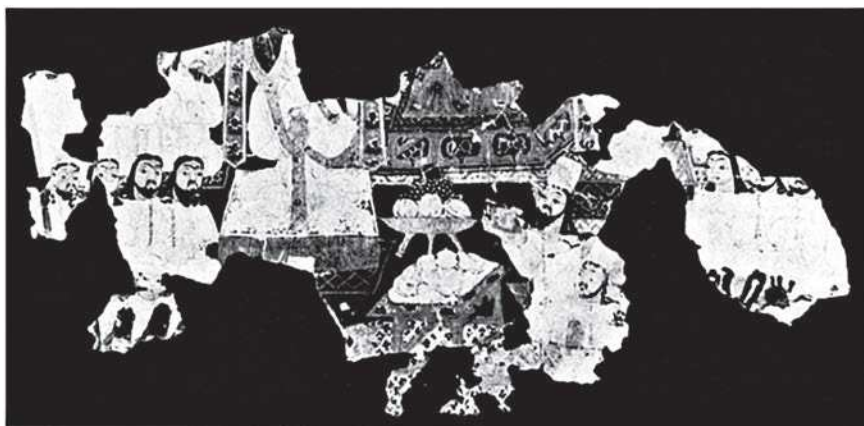
¹⁴ Aslanapa, Oktay. Türk Sanatı. II basım. – İstanbul. 1989. (Minyatür sanatı. 364s.)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Türkmenlerde köne döwür suratkeşligi we şekillendiriş sungaty.
2. Nakys ýa-da miniatýura sungaty.
3. Miniatýurada şekillendiriş we sudur aýratynlygy.
4. Uýgurlarda we beýleki türkülerde köne döwür miniatýuralary.
5. Orta Aziýa türküleriniň suratkeşligi barada söhbet.

Uýgur elipbiýinde ýazylan golýazmadan bir miniatýuranyň galyndysy.
IX-X asyrlar. (A. von Le Coq we Güner Inal'dan)

Uýgur elipbiýinde ýazylan golýazmadan bir miniatýuranyň galyndysy.
IX-X asyrlar, arka ýüzi. (A. von Le Coq we Güner Inal'dan)

§2. Suratkeşligiň, miniatýuranyň kökleri we sebitlerde kämilleşmegi

Ýüzýyllyklaryň dowamynda, Merkezi Aziýadaky çöldür sähralyk topraklarda, ýerleri suwarmaklyga niýetlenen aryklardyr çaýlaryň bar ýerlerinde, kerwen ýollarynyň ugrunda, söwda-satuw bilen baýan köpsanly şäherlerimiz döräpdir. Şol kerwenleriň geçen ýoluna «Beýik Ýüpek ýoly» diýilýärdi. Kerwenler bu ýol bilen ýüpek, altyn, kümüş, jam-aýna, demir we beýleki harytlary daşapdyrlar. Bu ýoluň ugrunda ýerleşen ildeşlerimiziň ýaşan ülkelerinde söwdadyr ykdysadyýetiň kämilleşmeginiň netijesinde nakgaşlyk (miniatýura) sungaty hem pajarlap ösüpdir. Gündogar Türküstan sebitlerinde ýerleşen Miran, Turfan, Hoço, Bezeglik, Gyzyt we beýleki şäherlerde suratkeşlik diýseň ösüpdir.

Günbatar Türküstan sebitleriniň, şol sanda häzirki Türkmenistan topraklarynda ýerleşen ýerleriň şekillendiriş sungatynyň ýokary derejede pajarlap ösendigini nygtamak bolar. Türkmenistan ülkesinde suratkeşlik has gadymy döwürlerden öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Muňa, Gadymy Marg (Marguş) ülkesinden tapylan, miladydan ozalky 3-4 müň ýyllyklara degişli ýokary derejeli kämil mozaika eserlerini we beýleki gadymy şäherlerimizden tapylan şekillendiriş sungatynyň ajaýyp nusgalaryny görkezmek bolar.

**Adam ömrüniň pursatlary:
toý-şagalaň pursaty. V asyra
degişli humuň ýüzüne çekilen
surat. Merw**

Nusaýda ýerleşen binalaryň diwarlarynyň ýüzünde bar bolan diwar suratlary hem parfiýalaryň şekillendiriş sungatyndan habar berýärler. Ildeşlerimiz şol gadymy döwürlerden gelyän suratkeşlik tejribelerini musulmançylygy kabul edeninden soňky döwürlerde hem dowam etdiripdirler. Munuň şeýle bolmagy, ildeşlerimiziň hem-de beýleki musulman halklaryň arasynda kämilleşen yslam döwüriň miniatýura sungatyna hem ägirt derejede öz täsirini ýetiripdir.

Türkmenler yslam dinini kabul edenlerinden soň, musulman halklar bilen aragatnaşyk etmäge başlaýşynyň ilkinji pursatyndan başlap, dürli sebäpleriň netijesinde, esasan hem, Seljuk türkmenleriniň döwüründedir olardan ozalky we soňraky döwürlerde Orta Gündogara gelipdirler, nakgaşlyga uly goşandy goşupdyrlar we bu sungata ägirt täsir edişi amala aşyryp, bize gymmatly mirasy goýup gidipdirler.

Beşikdäki bäbejigini emdirip oturan enäniň şekili berlen syrçaly binagärlik bezegi (13 a.)

Bäbejigini emdirip oturan enäniň şekili berlen syrçaly gap (12-13 asyrlar)

Beýik Seljuklar we Horezmşalar döwürleriniň şekillendiriş sungatyndaky Ene mukaddesligini ýordum alan şekiller. (B.W.Weymarn'dan)

Irki döwür yslam miniatýura sungatyny emele getiren täsirlerden ýene biri, siriýaly isaýylaryň (hristiýanlaryň) hem-de wizantiýalaryň

suratkeşligi bolup durýar. Şonuň bilen birlikde hem, miniatýuranyň yslam dünýäsine türkmenler bilen birlikde gelendigini kabul etmek has dogry bolar. Sebäbi, bu yslamy sungatyň ýaşayş-özüş göreşiniň aşagynda, musulmançylygyň häkimlik edýän jemgyýetlerindäki il-ulusa ägirt täsiri bolan, soňky arap emeldarlary tarapyndan emredilip çekilen suratlaryň putdyr ybadat üçin ulanylmagynyň öňüni almaklyga niýetlenilen «surat gadaganlygy» ýatyrdy.

Geliň, halk arasynda «musulmançylyk döwründe surat çekmek gadagan bolupdyr» diýilmegi meselesiniň üstünde durup geçeliň. Surat çekmekligiň gadagan edilmegi bir topar dinler üçin häsiýetlidir. Munuň şeýle bolandygyny, jöhütçilikde hem, hristianlykda hem, musulmançylykda hem görüp bileris.

**Ysmaýyl el-Jezeriniň
«Kitab fi-Marifat el-Hiyel
el-Hendesiye» («Otomata»)
eserinden bir miniatýura.
1200-1222-nji ýyllar.
Artykogullary türkmen
begligi**

Esasan, Isanyň suratyna ýa-da heykeline çokunylýan isaýyçylykdan anyk bir mysaly getirenimizde bolsa, Wizantiýa döwletinde, belli bir döwürde, ýagny 726-843-nji ýyllar arasynda ygılan edilen şekil çekmeklige gadaganlyk mysal bolup biler.¹⁵

Musulmançylygyň ilkinji döwürlerinde surat çekmekligiň gadaganlygynyň bolmandygyny, onuň has soňraky döwürlerde orta çykandygy anyk görkezýän bir topar ýazgyly maglumatlar hem bardyr:

¹⁵ İnal, Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995. 10-11 s.

Ysmaýyl el-Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiýel el-Hendesiýe» («Otomata») eserinden bir miniatýura. 1200-1222-nji ýyllar. Artykogullary türkmen begligi. Amid (Diýarbakir). Bu golýazma soňra ynsan suratlarynyň çekilmegine garşy bolan bir kişiniň eýeçiligine düşen bolmaly, suratdaky käbir şekiller bozulmaga synanyşylypdyr

1) Mekke şäheri hakynda ýazan ilkinji awtor Azraky (ölümi 858 ý.) pygamberiň Mekgä girip, Kābā geleninde suratlaryň süpürilip aýrylmagyna buýruk berendigini, şonda gujagynda Isany göterip duran Merýem enäniň suratynyň üstüne elini goýup onuň pozulmaly daldigini aýdandygyny ýazýar. Kābedäki bu surat VII asyryň soňunda ýok edilýänçä şol ýerde durupdyr.

2) Ktesifon – Medäiniň araplaryň eline geçen zamany, Sad ibn Wakkas hem-de adamlary, şol ýerdäki bir jaýyň uly eýwanyny jemagat

bolup juma namazy kylynýan metjit hökmünde ulanypdyrlar. Ol jaýyň diwarlary tutuş suratly freskalardan doly eken, şeýle-de bolsa, namaz okaýan hiç bir kişini ol suratlar rahatsyz etmändir. Ony 897-nji ýylda el-Buhtury görüpdir.

3) Ýakutyň ýazmagyna görä Zyýad ibn Abihiň ogly Ubeýdylla tarapyndan Basra şäherinde «el-Beýda» köşki-saraýyny gurdurylanynda diwarlaryny suratlar bilen bezedilipdir.

4) Dört Çarýarlaryň biri halypa Omar Medinedäki Juma metjidini hoşamaý ys-kokdan doldurmak üçin ýanynda ýüzünde ynsan şekilleri bolan bir «buhurdanlyk» (metaldan edilen we gözenek deşiklerden emele gelen, daş töwerege hoşamaý ys-kok ýaýratmak üçin içinde ot-çöp ýakylan küýze pisint sudurly gap) göterip geler eken. 785-nji ýylda Medine şäheriniň walysy ol suratlary pozdurypdyr.¹⁶

Bagdat şäheriniň (Yrak) derwezeleriniň birinde Yrak seljuklarynyň döwründen galma daşdan edilen gabartma surat. 1221 ý.

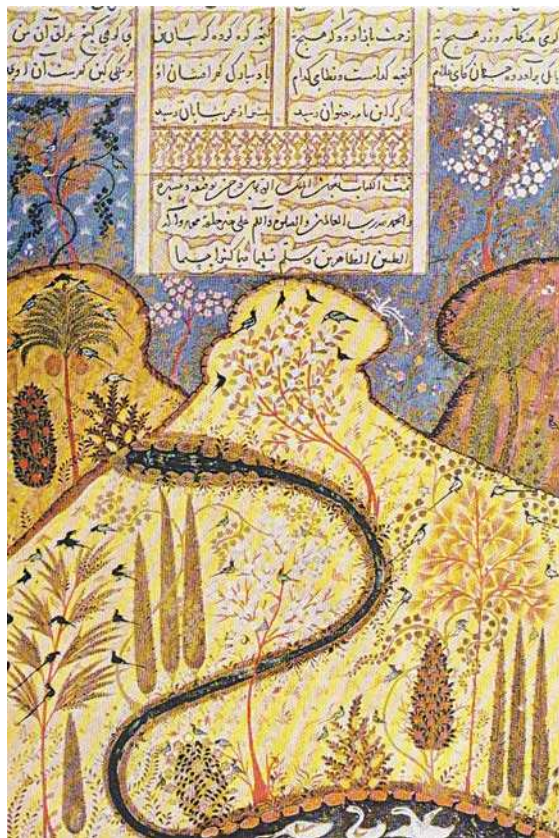
Gurhan kitabynda anyk aýdylan şekil çekmeklige gadaganlyk ýokdur. Ýöne käbir pikir ýüwürtmelere ýol açan çykyt manyly jümleler welin bardyr. Zaman-zaman onuň üç süresindäki aýatlar hakynda käte çekeleşikler bolupdyr. Garşydaş tarap şol aýatlarda surat çekmeklige gadaganlygyň öňe sürülýändigini nygtapdyr.¹⁷

¹⁶ İnal G. Türk Minyatür Sanatı... 11-12 s.

¹⁷ İnal G. Türk Minyatür Sanatı... 12 s.

Halk içinde eşidilýän gürrüňlerde «İçinde bir it ýa-da bir surat bar bolan öýe melekleriň (perişdeleriň) girmejekdigi» hakynda hem aýdylýar. Ýöne, bu hadys has irki döwürlerde «İçinde bir it bar bolan öýe melekler girmez» şeklinde aýdylypdyr we onuň göçme manysy bolupdyr. Ymam Gazzala görä, bu hadysdaky «öý» ynsanyň kalbydyr, «it» bolsa ýaramaz ahlakdyr. Beýik alym surat barada agzamaýar.

Gündogarda halypalyk eden Emewileriň döwründen (661-750 ýý.) we Abbasylyaryň döwründen (750-1258 ýý.) galan yslamy döwür ymaratlary hem suratly mozaika we freskalar bilen bezelendi, olarda ynsan sudurlary hem-de ösümlük şekilleri bardy.

Tebigat gözelligini görkezen «Antologiýa» golýazmasyna çekilen bir miniatýura. 1398 ý. (B.W.Weýmarn'dan)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Suratkeşligiň, miniatýuranyň kökleri we sebitlerde kämilleşmegi.
2. Türkmenistanyň çäklerinden tapylan şekillendiriş sungatynyň käbir nusgalary.
3. Türkmenleriň Yslam sungatyna goşandy.
4. Dünýä dinlerinde şekil gadaganlygynyň käbir mysaly.
5. Musulmançylyk döwründe surat çekmekligiň gadaganlygy barada.

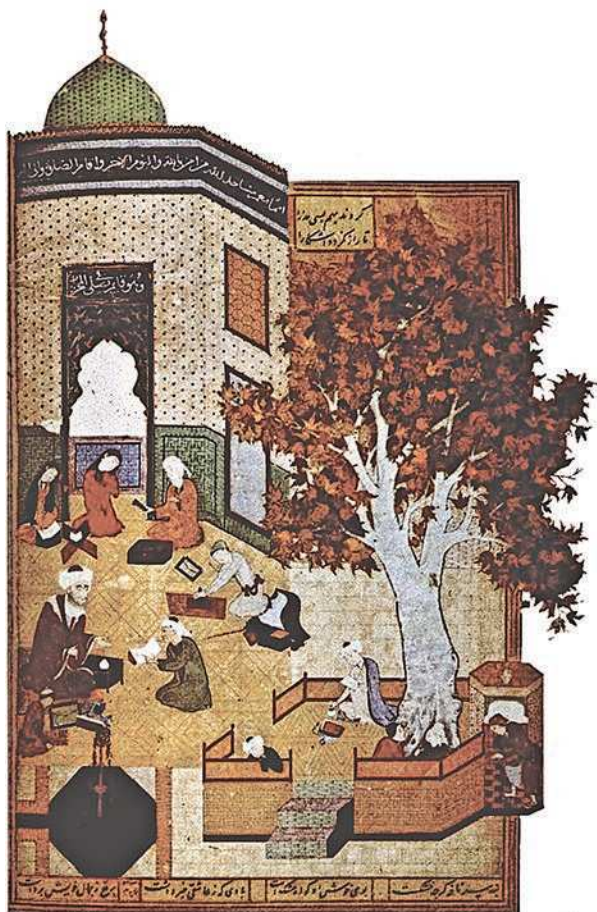
§3. Miniatýura suratlarynyň özboluşlygy we äheňler

Yslamyýet döwürlerine degişli türkmenleriň Aziýadaky nakgaşlyk (miniatýura) sungatynda Haryrynyň «Makamat» atly eseri, Bidpaýyň «Kalila we Dimna» atly eseri, Reşideddiniň «Jamy-at Tawaryh» atly eseri, Şerefeddin Aly Ýezdiniň «Zafarnama» atly eseri, Firdöwsiniň «Şanama» atly eseri, Nyzamynyň («Mahzan-ul-Esrar», «Hysrow-Şirin», «Leýli-Mejnun», «Bähram Gur» mesnewisi hem-de «Isgendernama» ýaly böleklerden emele gelen) «Hamsa» atly eseri, Sagdynyň «Bossan» we «Gülüstan» atly eserleri, Jamynyň «Ýusup-Zyleýha» atly eseri, Hapyzyň «Diwany», Hajy Kirmanynyň «Humaý we Humaýun» atly eseri we beýleki ençeme eserler gaýta-gaýta dürli göçürmeleri edilip, iň köp miniatýuralanan eserlerdir.

Ildeşlerimiziň Aziýadaky musulmançylygy kabul edeninden soňraky döwürlerinde, Seljuk türkmenleriniň döwründe we has soňraky Osman türkmenleriniň döwründe görülen miniatýuralardaky temalar, türkmen sungatynyň we jemgyýetiniň Merkezi Aziýadan başlap kämilleşen özboluşly aýratynlyklaryny görkezýär.

Miniatýuralardaky «aý ýüzli» ady berlen ynsan şekilleri, göktürkmenlerdäki, dokuz oguzlardaky, uýgurlardaky heýkellerdir suratlardan miras alnyp çekilen badam gözlere we dolgun ýaňaklara eýe bolan sudurlardyr. Haýwan sudurlarynyň teswir ediliş şekili bolsa hun türkmenleriniň haýwan äheňiniň özboluşlyklaryna eýe bolmak bilen bir hatarda, türkmenleriň ýaşaaýyş-durmuşyna, ynanç-düşünjelerine, asmany mifiki-rowaýaty aňlaýşyna kybap gelyän aýratynlyklary özüde saklamakdadyr. Bu özboluşlylyk surat kybaplaşygynyň ähli böleklerine hem degişlidir. Miniatýuralarda orun eýeleýän ösümlük şekilleri hem, öz gözbaşyny umumylykda Merkezi Aziýadan alyp gaýdýan äheňdedir.

**Leýli we Mejnun
mekdepde. Nakgaş
Kasym Aly. Hyrat.
XV asyryň soňy.
Nyzamynyň «Hamsa»
eserine çekilen surat.
1201 ý. London.
Britan muzeýiniň
golýazmasy. Or 6810,
106s. («Миниатюра и
литература Востока»
albomyndan)**

Taryhyň geçen ýakyn döwürlerinde türkmenleriň miniatýura sungaty, çet ýurtlaryň sungat taryhçylarydyr sungaty öwrenijileri tarapyndan milletimize deňişliligine ähmiýet berilmän «yslam sungatynyň» ýa-da «eýran sungatynyň» çarçuwasy içinde teswir edilip gelindi. Aslynda, Ýewropaly sungat taryhçylarynyň umumy yslam sungaty üçin «orientalizmiň» (Günbatarda dörän «Gündogarşynaslyk» akymynyň) täsiri bilen orta goýan bu çarçuwasy säwlikli düşündir. Olaryň neşir eden edebiýatlarynda diňe eýran, arap, hindi miniatýuralaryndan söz açylardy. Türki halklarda bu sungat ýok ýaly görkezilerdi.

Indi, birtopar türki ölkeleriň Garaşsyz döwletlere öwürülmegi bilen, şol sanda, Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň döremegi bilen, sungat taryhymyzyň boş sahypalary doldurylyp başlandy. Milletiniň taryhyna uly üns berýän Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ölkämizde halkymyzyň Galkynyş hereketine badalga berip, ylym-bilimiň, medeniýetiň we sungatyň kämilleşmegine giň ýollary açmagy bilen, milletimiziň bu sungatynyň milli bähbitde öwrenilmegine hem giň mümkinçilikler döredi.

Soltan Muhammet ibn Mahmyt. «Jamy et-Tawaryh» eserine çekilen surat. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanýar. H. 1653 albom. 310 r. (Güner Inal'dan)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

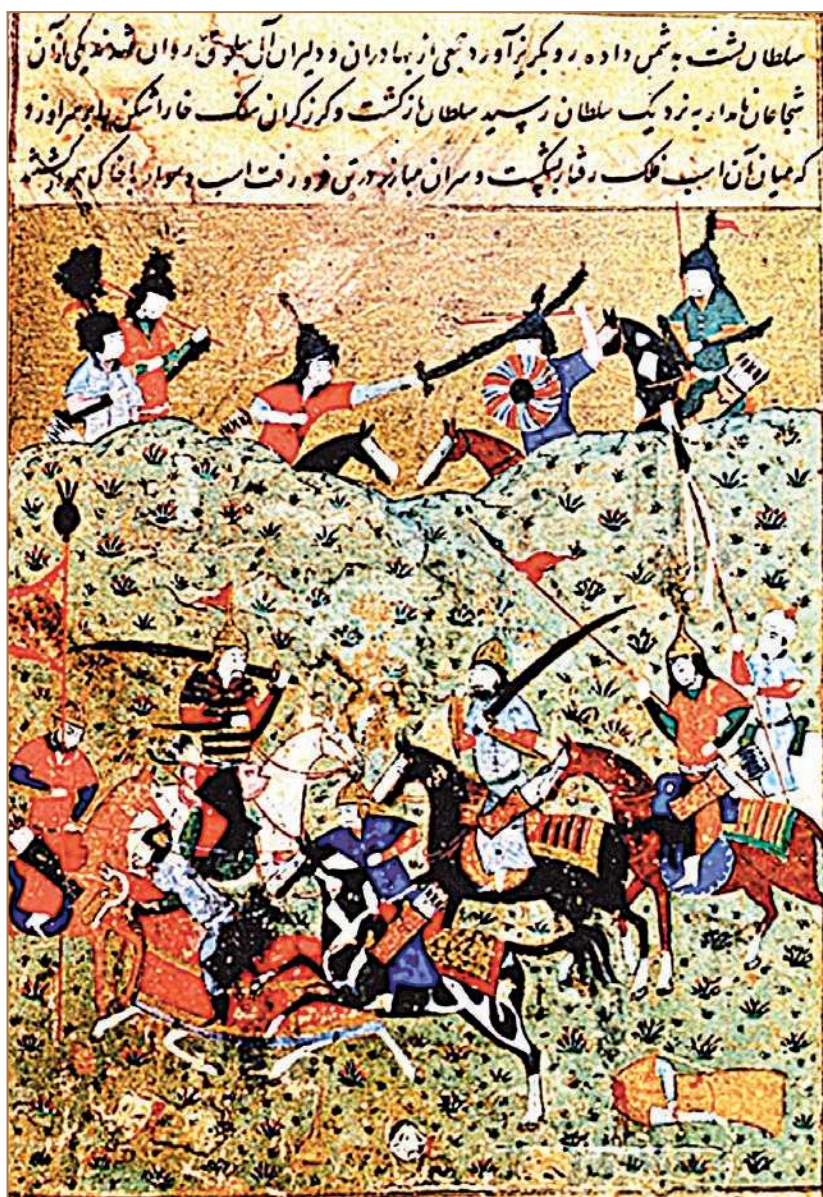
1. Musulmançylyk döwrüniň iň köp miniatýuralanan eserleri.
2. Miniatýuralardaky «aý ýüzli» ady berlen ynsan şekilleri we beýleki äheňler.
3. Yslam sungaty barada «orientalizmdäki» düşünje we häzirki döwre mahsus garaýyşlar.

Garahanly, Gaznaly, Beýik Seljuk we Köneürgenç türkmenleriniň döwletleriniň zamanlary X-XIII asyrlarda

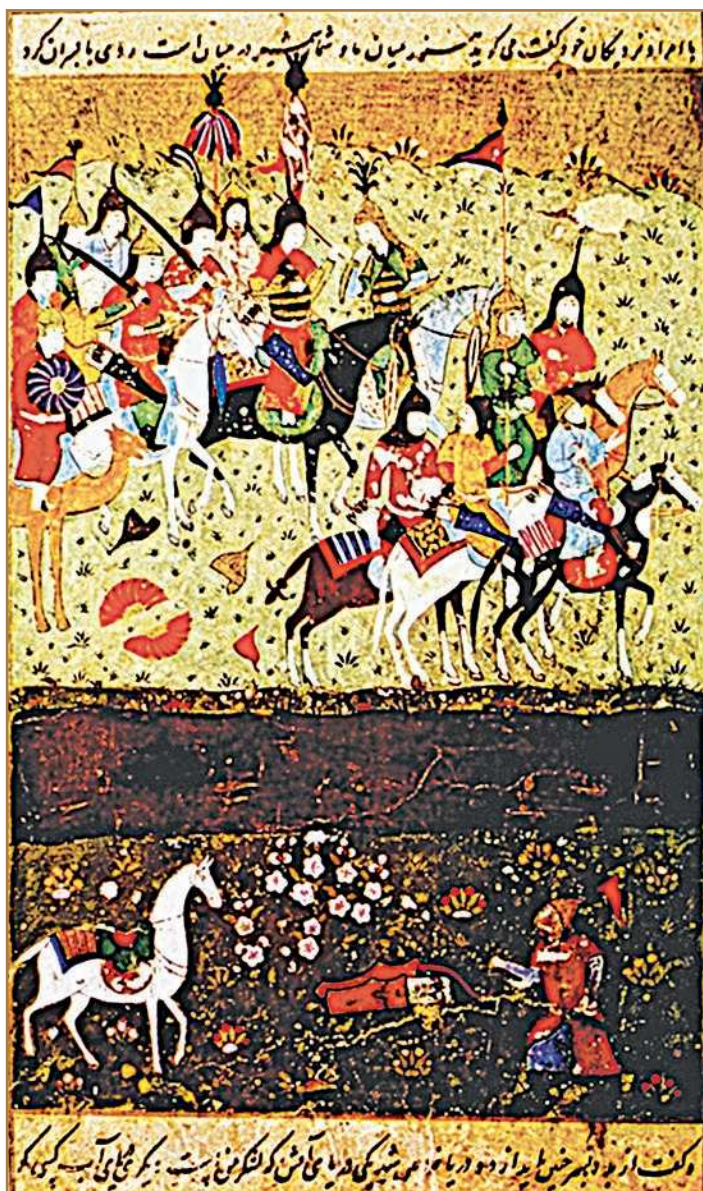
Bu döwletleriň miniatýura kadalaryna kybap gelýän we yslamyýetiň gelmeginden öňki döwürlere degişli türkmenleriň suratlarynyň özboluşlyklaryny özünde jemleýän suratlar bar eken. Bu suratlar ajaýyp binalaryň diwar ýüzlerinde ýa-da keramika enjamlarynyň ýüzlerinde şekillendirilýär. Seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli kitaba çekilen suratkeşlik eserleri-de bolupdyr. Bu eserler XII asyryň soňlaryndan saklanyp galan eserleriň sahypalarynda biziň döwrümize gelip ýetipdirler. Seljuk türkmenleriniň döwletleriniň zamanlaryna degişli nusgalaryň hem örän az sanlydygy ýazylýar.

Şerbet guýup duran dört örüm saçly gyzlar. IX asyr. Sekizinji apbasy halypasy Ebu Yshak Muhammet el-Mugtasyym Billanyň (Halypalygy hijri 218-227 ýý. / milady 833-842 ýý.) ildeşlerimiz üçin gurduran şäheri Samarradaky (Yrak) Jawsak al-Hakany köşgüniň diwaryndaky surat

Gaznaly soltanynyň Seljuklar bilen söweşi. 1540 ýyl.
 Mesud ibn Kuhistany. «Abulhaýr hanyň taryhy».
 Daşkentde, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar.
 CBP 9989. 1016 s. («Mawarannahr Book Painting» albomyndan)

Soltan Jelaleddin Horezmşanyň Hind derýasyny geçişine haýran galan Çingiz han we serkerdeleri. 1540 ýyl. Mesud ibn Kuhistany. «Abulhaýr hanyň taryhy». Daşkentde, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. CBP 9989. 138 s. («Mawarannahr Book Painting» albomundan)

Türkmenleriň bu döwre degişli miniatýuralarynyň nähili äheňde we görnüşde bolandygyna gowy düşünmek üçin, bulara öňbaşçylyk eden XI-XIII asyr Ýakyn Gündogaryň miniatýuralaryna gysgaça göz aýlamagymyz gerek. Apbasylar neberesinden bolan halypalaryň yslam älemine halypalyk eden döwründe barly adamlaryň, tüçjar-baýlaryň gymmaty uly bolan golýazma eserlerine surat çekdirmeklik isleginiň artandygy bellidir. Bu gatlak özüni kämilleşdirmek, kitaplary okap ylym-bilim öwrenmek niýetindedi. Ylmy kitaplary gadymy müsürçeden, ýunançadan, hindiçeden arapça terjime edilip, çekilen suratlar bilen doldurylýardy. Köne döwür eserleri terjime edilende, olaryň köne suratlary hem bolşuna görä göçürilip alynýardy. Bu suratlaryň göçürilip çekilmegi yslamyýet döwriňiň kitap suratkeşliginiň ösüp kämilleşmegine möhüm täsirini ýetiripdi.

Okaýan kişiniň ünsüni özüne çekýän we oňa anyk manyny düşündirýän suratlar kitapda möhüm orny eýeleýärdi. Şol çekilen suratlarda soňra Merkezi Aziýa äheňleridir şekilleri häkimlik edip başlapdy. Bagdadyň ýakynynda, döwletiň emeldarlyk we harby wezipelerini ýerine ýetiren türkmenler üçin ýörite gurlan täze paýtagt şäher Samarradaky «Jewsak ül Hakani» adyndaky halypa saraý-köşgüni (IX asyr) bezeýän freska suratlarda uýgurlardyr dokuz oguzlaryň suratlarynyň şekildir äheň taýdan täsirini görmek mümkin. Bu äheň Apbasylaryň üsti bilen bütün musulman ülkelerine-de ýaýrapdyr.¹⁸

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Garahanly, Gaznaly, Beýik Seljuk we Köneürgenç türkmenleriniň döwletleriniň zamanlaryna degişli binalaryň diwar ýüzlerindäki we çinidir keramika enjamlarynyň ýüzlerindäki suratlar.

2. XI-XIII asyrlaryň gurply kişileriniň we emeldarlarynyň golýazma eserlerine surat çekdirmeklik islegi.

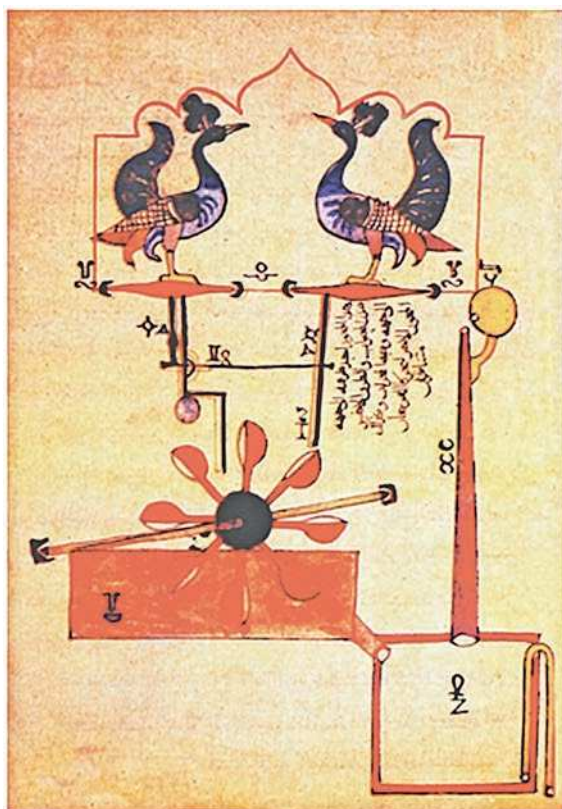
3. Apbasylar döwriňiň suratkeşliginde Merkezi Aziýa suratkeşlik äheňleri.

¹⁸ Öney, Gönül. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları. 142 s. (Bu kitabyn ikinji neşiriniň, «Anadolu Selçuklu Devri Minyatürleri» bölümünü içine alan 141-154-nji sahypalary Izmirli alym dostumyz, sungat taryhçysy Yüksel Saýanyň ýardamy bilen biziň elimize düşdi. Seljuk türkmenleriniň miniatýuralary hakyndaky maglumatlarda biz bu sahypalardan peýdalandyk. Bize eseriň ýeri we ýyly welin näbelli galdy).

§4. Gündogar miniatýura sungatynda Seljuk türkmenleriniň ýoly

Garahanly türkmenleriniň, Gaznaly türkmenleriniň, Beýik Seljuk türkmenleriniň we Köneürgenç türkmenleriniň döwletleriniň zamanlarynda ylmyň, medeniýetiň pajarlap ösendigi sebäpli, içi suratly gadymy kitaplaryň arap, pars we türki dillere terjime edilmegi has giňişleýin alnyp barlypdyr. Bu eserler göçürilip ýazylanda içi çekilen suratlar bilen hem doldurylypdyr.

Ysmaýyl el-Jezeriniň
«Kitab fi-Marifat
el-Hiyel el-Hendesiye»
(«Otomata») eserinden
bir miniatýura.
1200-1222-nji ýyllar.
Artykogullary
türkmen begligi. Amid
(Diýarbekir)

Bu döwrüň sungatynda terjime işleriniň amala aşyrylmagy, IX asyr ýaly irki döwürlerde başlanandygyna garamazdan, antik döwür eserleriniň terjimeleriniň köpsanlylykda diňe, XI asyrda, ýagny Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilendigi bellidir.

**Ysmaýyl el-Jezeriniň
«Kitab fi-Marifat el-
Hiýel el-Hendesiýe»»
(«Otomata») eserinden
bir miniatýura.
1200-1222-nji ýyllar.
Artykogullary
türkmen begligi. Amid
(Diýarbekir)**

XI-XII asyrlarda Ýakyn Gündogarda iki sany möhüm ähmiýetli hadysa bolup geçipdir. Bularyň birinjisi, Seljuk begiň neberesiniň önbaşçylygyndaky türkmenleriň Eýranyň üsti bilen Alynky Aziýa ülkelerine – Mesopotamiýa, Siriýa we Anadola ýaýrap ýerleşmekleri, ikinjisi bolsa haçparazlaryň Gündogara ýörişleridir. 1050-nji ýylda soltan Togrul begiň ýurt baştutanlygynda Seljuk türkmenleri Eýran topraklaryna giripdirler. 1055-nji ýylda Apbasy halypasy ony dünýewi önbaşçy hökmünde ykrar edipdir.

Çagry begiň ogly soltan Alp Arslanyň serkerdeliginde 1071-nji ýylda amala aşyrylan Malazgird meýdan söweşinde gazanylan şanly ýeňişden biraz soňra, Anadolynyň we oňa ýakyn ülkeleriň derwezesi türkmenleriň harby hereketleri geçirmekligi we göçüp baryp ýerleşmekligi üçin giň ýol açylypdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletiniň soltany belli bir döwürde Eýran topraklarynda oturyp

hökümdarlyk edipdir. Şol ýerdäki Reý, Yspyhan, Nyşapur we beýleki kentler Seljuk türkmenleriniň meşhur şäherleri bolupdyr. Seljuklaryň syýasydyr harby güýjüniň döreýän esasy merkezi ülkesi bolsa – biziň Watanymyz Türkmenistandyr.

**Ysmaýyl el-Jezeriniň
«Kitab fi-Marifat el-
Hiyelel-Hendsiye»
(«Otomata»)** eserinden
bir miniatýura.
1200-1222-nji ýyllar.
Artykogullary
türkmen begligi. Amid
(Diýarbekir)

Anadoly, Şam, Halap, Mesopotamiýa topraklarynda bolsa, Seljuk saltanynyň adyna ülkäni edara eden we onuň tabynlygyndaky birtopar türkmen begleriniň nebere-soýlaryndan bolan hökümdarlar ülkeleri dolandyryýardylar. Bularyň içinde iň ähmiýetlileri bolup, Hysn Keýfa, Diýarbekir, Mardin we Harput ýaly ýerlerde Artyk atly türkmen beginiň nebereleri, Halap, Şam, Sinjar, Mosul we Jezire ýaly ýerlerde türkmen atabegi Zeňniniň nebereleri, Konýada bolsa Anadoly seljuklary häkimlik edýärdiler. Içi miniatýuraly golýazmalaryň biziň zamanymyza gelip ýeten iň irki nusgalary, hut şol döwürlerde we şol sebitlerde döredilenler hasaplanylýar. Bu eserleriň bir toparynda

nirede, kim tarapyndan kim üçin ýazylandygy hakynda maglumatlar bar-da bolsa, olaryň aglabasynyň döredilen merkezleri belli dälär.

Tanyml türk alymy Güner Inal, bu sebäpleri göz önünde tutmak bilen, şol eserleri «Seljuklaryň suratkeşlik ýoly» ady bilen ýygnamaklygyň dogry boljakdygyny we Seljuklar döwriň miniatýuraly golýazmalaryny, mowzuklary bilen baglanyşyklylykda «ylmy mowzukly eserler» hem-de «edebi mowzukly eserler» atly iki topara bölüp öwrenilip bilinjekdigini ýazýar.¹⁹

«Seljuk türkmenleriniň suratkeşlik ýolunyň», şol döwriň tanyml medeniýet merkezleri bolan şäherlerinde köpsanly mekdepleri hem bolandyr.

Haririniň (1054-1122) «Makamat» eserine çekilen surat. Parižde, Milli Kitaphanada saklanylýar. Gündogaryň şäher durmuşynda söwdanyň we bazaryň möhüm orun eýeleýändigini görkezýän bu miniatýurada, üstüne kölegelik edilen söwda ýeri şekillendirilipdir

¹⁹ Inal, Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995. 18 s.

Şol döwre degişli ylmy edebiýatlaryň hatarynda, Dioskoridesiň «Materia Medika» («Kitab el-Haşâ'îş»), el-Sufiniň «Kitab Suwer el-Kewakib es-Sabite» («Sabit ýyldyzlar kitaby»), Pseudo-Galenîň «Kitab el-Tirýak», el-Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiýel el-Hendesiýe» («Otomata»), Ahmet ibn el-Hüsnyň ibn el-Ahnafyň «Kitab el-Baýtara», Ebu'l Wafä el-Mübäşiriň «Muhtar el-Hikem we Mehäsin el-Kilem» ýaly eserleri we beýlekileri görkezmek bolar.²⁰

Öz öýlerinde köpsanly kitaplar ýyganan kitaphanalaryň bar bolmagy Beýik Seljuk türkmenleriniň döwrüniň şäherlerinde ýaşan asylzadalaryň, emeldarlaryň we gurply kişileriň arasynda mertebe saýylypdyr. Aşaky miniatýurada kitaphananyň içi şekillendirilipdir. Kitaplar tekjelerde ýatyryp goýlar eken.

Haririniň (1054-1122) «Makamat» eserinden bir surat

²⁰ İnal G. Türk Minyatür Sanatı... 18-57 s.

Seljuk türkmenleriniň döwrüniň edebiýat ylmyna degişli golýazmalarynyň hatarynda bolsa, Haririniň «Makamat» eserini we beýleki eserleri görkezmek bolar. Miniaturaly golýazmalaryň hatarynda XIII asyra degişli «Kalila we Dimna», Abu'l Ferej Yspyhanynyň «Kitab el-Agäni» («Aýdymlar kitaby») ýaly eserleri, Anadoly seljuklarynyň döwrüne degişli «Warka we Gülşa», Nasreddin Siwasynyň «Tezkiresi», «Weýad we Riýad» ýaly eserleri, mongollaryň çozup gelmeginden soňky döwre degişli «Risalet-i Dawet el-Etybba», «Resäil-i Ihwän-y Safa» ýaly eserleri agzamak bolar.²¹

«Kalila we Dimna» eserinden miniatury. Parižde, Milli Kitaphanada saklanylýar. Arabe 3465. 69 v. (H. Buchtal we G. Inal'dan)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Gündogar miniatury sungatynda Seljuk türkmenleriniň ýoly meselesi.
2. Yslam sungatynda terjime işleriniň amala aşyrylmagynyň ösen döwürleri.
3. Seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli ylmy temadan golýazmalar.
4. Seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli edebi temadan golýazmalar.
5. Seljuk türkmenleriniň soltanyna tabynlykda Anadoly, Şam, Halap, Mesopotamiýa topraklarynda hökümdarlyk eden asylzada türkmen soý-nebereleri.

²¹ Inal G. Türk Minyatür Sanatı... 18-57 s.

§5. Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen eserler

Ylmy we edebi eserler

Geliň indi, Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen käbir eserlerdäki miniatýura nusgalary hakynda gürrüň edeliň!

Abdyrrahman el-Sufynyň Seljuklaryň döwrüne degişli «Kitab Suwer el-Kewakib es-Sabite» («Sabit ýyldyzlar») eserinden bir miniatýura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanýlýar. A. 3493. 27 r. (Güner Inal'dan)

«Kitab al -Tirýak» («Zähäre garşy درمانlar kitaby») atly eserden
bir miniatýura. Wenanyň Milli kitaphanasynda saklanylýar. A. F. 10.
(R. Ettinghausen'den we Güner Inal'dan)

Häzirki Türkmenistan topragynyň içinde ýerleşen şäherlerde döredilendigi anyk görkezilýän Seljuk türkmenleriniň döwrüniň miniatýuraly golýazmalary barada maglumat tapmak kyn. Ýöne, ölkämiziň çäkleriniň daşynda döredilen türkmenleriň musulmançylyk döwrüne degişli, şonuň ýaly-da, Seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli maglumatlyk nusgalar hem bar. Edebiýatlarda XIII asyrdan öňki, has anygy XII asyryň soňuna çenli bolan döwürlerden, hiç bir miniatýuraly nusganyň biziň zamanymyza gelip ýetmändigini ýazylýar.²²

«Kitab al -Tirýak» («Zähre garşy dermanlar kitaby») atly eserden bir miniatýura. Parižiň Milli kitaphanasynda saklanylýar. Arabe 2964. (R. Ettinghausen'den we Güner Inal'dan)

²² Öney, Gönül. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları... 145 s.

Seljuk türkmenleriniň suratkeşliginde teswir ediliş usuly örän sadalygy bilen tapawutlanypdyr. Miniaturalarda tebigy sazlaşygyň aýdyňlygy, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligi, ýagty we güneşli reňklilik häsiýeti anyk görünýär. Bu döwre degişli, bilinýän iň irki miniaturalaryň biri Türkmenleriň Zeňniler atabegliginiň hökümdary Nureddin Arslan şa I emri bilen Mosulda ýazylyp suraty çekilen, ýunan (grek) ýazary Johannes Grammatikosyň (ýa-da Pseudo Galenosyň) «Kitab al-Tirýak» («Zähre garşy dermanlar kitaby») atly eseridir. Eser hekim Andromakosyň başdan geçirmeleri hakynda gürrüň berýär.

**Eýran seljuklarynyň
«minai» keramikasyndan
bir nusga.
XII-XIII asyrlara degişli
bir syrçaly gap**

Bu eseriň XII asyra degişli iki göçürme nusgasy bardyr. Bu eseriň Parižiň Milli kitaphanasynda saklanylýan göçürmesinde «1199-njy ýyl» diýlip sene görkezilipdir. Türkiýeli alym Gönül Öney eserdäki miniaturalarda köşkdäki emeldarlar, hatynlar tutuşlaýyn Seljuk türkmenleriniň sungatydyr hünärmentçilik senetlerindäki duş gelýän äheňlerdir şekillerde şekillendirilendigini, saraý-köşkte ýa-da bag-bakjada aýbogdaşyny gurap, elinde bada tutup oturan sakgally hökümdaryň we daş-töwregini dolduran hatynlaryň şekilleriniň Seljuk türkmenleriniň Eýrandaky seljuklaryň «minai» keramikalarynda görülýän äheňleri dowam etdirýändigini ýazýar.²³

²³ Öney G. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları... 142 s.

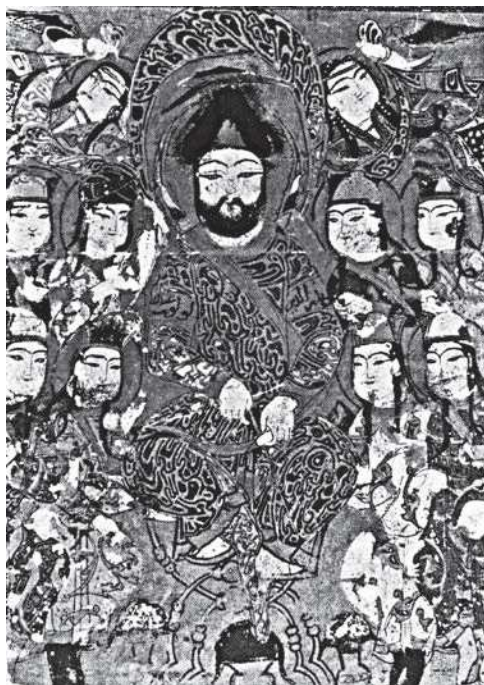
Ýene-de Mosulda döredilen, «Kitab al-Tirýak» eseriniň Wenanyň Milli kitaphanasynda saklanylýan, XIII asyra degişli göçürmesindäki miniatýurada aw-şykar edilişi we köşki-saraýyň durmuşy hakyndaky sahnalar, atly hatyn hem-de erkek adamlaryň sudurlary seljuklaryň köne döwür dokuz oguzlaryň, uýgurlaryň äheňleridir şekilleriniň ulanylmagynda şekillendirilipdir.

**Eýran seljuklarynyň «minai»
keramikasyndan bir nusga.
XII-XIII asyrlara degişli bir kūýze**

Miniatýuralary köne uýgur äheñini ýatladýan Seljuk türkmenleriniň başga bir ähmiýetli golýazmasy, iki jiltli Stambulyň Millet kitaphanasynda bar bolan, 1218-19-njy ýyla degişli «Kitab el-Aghani» («Aýdymlar kitaby») eseridir. Ondaky miniatýuralarda bu äheñleri anyk görmek mümkindir. Eseriň asyl nusgasy X asyrda, Ebul-Ferej Yspyhany tarapyndan, ýigirmi jilt görnüşinde Bagdatda ýazylypdyr. 1218-19-njy ýylda Mosulda ýazylandygy güman edilýän ýeke-täk nusganyň diňe alty jildi saklanyp galypdyr. Olar dürli ýerlere dargadylypdyr we gymmatly golýazmalary ýygnaýyş merkezleriniň birtoparynda saklanylýar. Eseriň 17-nji we 20-nji jiltleri ýokarda ýazyşymyz ýaly, Stambulyň Millet kitaphanasyndadyr (Feýzullah Efendi 1565-1566). Beýleki üç jildi Müsüriň Kahire Milli kitaphanasynda, ýene bir jildi Kopengageniň Korollyk kitaphanasynda saklanylýar.

«Kitab al-Agani» («Aýdymlar kitaby») atly eserden bir miniatýura. Stambul, Millet kitaphanasy. Feýzullah 1565-66. (Güner Inal'dan)

Bu alty jildiň sahypalaryndaky miniatýuralaryň birinde, hökümdar döwlet emeldarlary bilen birlikde içgiler içip, meýlis gurap otyrka, başgalarynda ok-ýaýly otyrka, aw awlap, şikarda gezip ýörkä, atyň üstünde otyrka, köşk hatynlary tans edip, oýun oýnaýarkalar, ýene birinde, saz gurallaryny çalyp, ýuwnup, ardynyp durkalar şekillendirilipdir. Olarda, tagt, aw, güýmenje sahnalary, şonuň ýaly-da köşki-saraý bilen baglanyşykly şekiller teswirlenipdir.

Golýazmanyň 17-nji jildinde ýerleşen we şu kitapda görkezilen miniatýurada Seljuk türkmenleriniň atabegi Badreddin Lulu köşk emeldarlary bilen, elinde ýaýy we oky tutup otyr, onuň depesinde iki sany melek suratlandyrylypdyr. Şekilleriň tegelek dolgun ýaňakly ýüzleri, çekilen gözleri, kiçeňiräk agyzlary we uzyn saçlary bolmak bilen olar Seljuklar döwrüniň türkmen suratkeşlik senetlerinde görülyän şekil nusgalaryna meňzeýär. Bu suratlar şol döwürde Seljuk türkmenleriniň belli bir miniatýura äheňiniň-ýolunyň bolandygyny görkezýär.²⁴

²⁴ Öney G. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları... 145 s.

Dioskoridesiň «Materia Medica» atly eserinden bir miniatýura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. A.2127. 13r.

XII-XIII asyrlarda Anadoly ülkesinde döredilen miniatýuralaryň hem örän azdygy nygtalýar. Bilinýän iň irki taryhy nusgalar, şu günlerki, Maşatdaky Ymam Ryza Güzergähinde saklanylýan Dioskoridesiň «Materia Medika» atly eseriniň göçürilen golýazmasyndadyr. «Kitab el-Haşä'iş» atly bu eser, Türkiýe topraklarynda özleriniň beglik şekilindäki türkmen döwletini guran Artyk begiň neberelerinden emir Nejmeddin Alp (1152-1176) üçin Mihran ibn Mansur tarapyndan köne siriýalylaryň dilinden arapça terjime edilipdir. Ol XII asyrdä Maýafarikinde (Silwanda) ýazylypdyr. Maşatdaky Dioskoridesiň golýazmasy 284 warak-ýaprakdan ybarat bolup, 284 haýwanyň we 677 ösümligiň suraty bilen bezelipdir, olaryň siriýa dilindäki atlary hem bezegli berlipdir.

Dioskorides takmynan miladydan soňky II asyrdä Kilikýada, Anazarbada doglan bir hekim-lukmandyr. Onuň «Materia Medika» atly eseriniň ilkinji 520-nji ýylda döredilen miniatýuraly nusgasy Wena Milli kitaphanasynda saklanylýar we ol Wizantiýalylaryň döwrüne degişlidir. Bu eseriň dürli yslamyýet döwürlerinde terjime edilen 13 terjimesiniň bardygy bilinýär. Onuň üçüsi Stambulda Süleýmaniýe kitaphanasyndadyr (№3702, 3703, 3704), ikisi Topkapy Saraýynyň muzeýindedir (Ahmet III, 2127, 2147), beýlekileri bolsa

başga ýurtlaryň muzeýlerindedir. Dioskoridesiň Seljuklar döwriüň golýazmalarynyň hatdaty Behnam ibn Musa ibn Ýusup Mosulydyr.²⁵ Ol nakgaş biziň pikirimizçe yrakly türkmenlerden bolmaly.

Dioskoridesiň «Materia Medica» atly eserinden bir miniatýura. Istanbulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. A. 2127. 6r. (Güner Inal’dan)

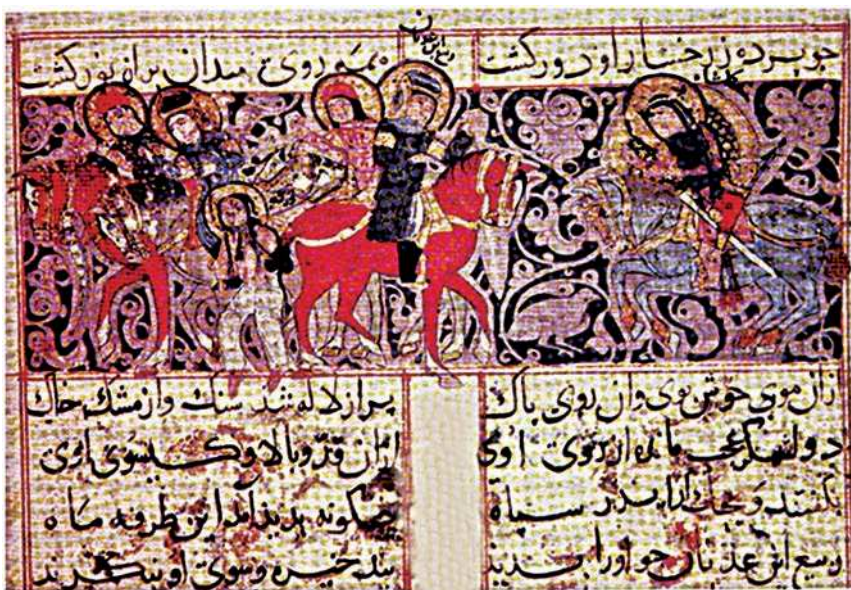
Topkapy Saraýynda saklanylýan (hazyna 841) «Warka we Gülşa» dessanynyň mesnewisi Seljuk türkmenleriniň miniatýura sungatynyň hakyky gymmatly hazynasydyr. Aslynda VII asyrdaky ýaşap geçen bir arap şahyrynyň hekaýatyndan özen alan bu eser, XI asyrdaky Aýýuky atly bir kişi tarapyndan parsça ýazylyp, Gaznawy türkmenleriniň soltany Mahmyda gowşurylypdyr. «Warka we Gülşa» dessanynyň mesnewisi şol eseriň XIII asyryň başynda Konýada göçürilen, 70 warakdan ybarat, suratlar bilen bezelen parsça golýazmasydygy ýazylyr. Onuň 71 miniatýurasy bar. Miniatýura suratlar kitapdaky ýazgylaryň içinde ýerleşdirilip, inçe bir çarçuwa bilen gurşalypdyr. Olarda ynsan şekilleri-de, atlardyň haýwanlaryň şekilleri-de berlipdir. At, towuk, horaz, aždah, towşan, tilki, pişik, syçan ýaly haýwanlar hereketli görnüşde berlipdir, şekil sudurlarynyň töwereginde mowzuga degişli bolmadyk bezegler bilen doldurylypdyr. Olar umumylykda köň, äheňleşdirilen agaç, örän iri nar miweleri, gül şahalary ýaly tebigy şekillerdir.²⁶

²⁵ Öney G. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları... 145-146 s.

²⁶ Öney G. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları... 146-147, 150-151s.

«Warka we Gülşa» dessanyndan bir miniatyura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 841. 7v. (Güner Inal'dan)

«Warka we Gülşa» dessanyndan bir miniatyura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 841. 21 w. (Güner Inal'dan)

«Warka we Gülşa» dessanyndan bir miniatýura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 841. 3 w. (Güner Inal'dan)

«Warka we Gülşa» dessanyň miniatýuralaryny Seljuk türkmenleriniň döwrüniň saraý-köşgüniň durmuşyndan, şonuň ýaly-da, göçüp-gonup ýören türkmenleriň ýaşayyş-durmuşyndan, ildeşlerimiziň urp-adatларыndan, köne döwür ýol-ýörelgelerinden habar berýän suratlar hökmünde ähmiýetlendirmek mümkin. Olardaky sazlaşyk gadymy türkmenleriň, Merkezi Aziýalylaryň, eýranlylaryň, çynlylaryň, hindileriň sungatynyň täsiri ýeten ülnüleri bilen Seljuk türkmenleriniň şekil-sudur sungatynyň kybaplaşygyna ýugrulypdyr. Ol suratlarda entek Seljuklaryň döwründe ulanyşda bolan yslamyýetden ozalky döp-dessurlar, ýörelgeler hem görünýär.

Aşyklar Warka bilen Gülşanyň mazarlarynyň başynda görüňän, ýüzleri işlenen Hezreti Muhammet pygamberiň (s.a.w.) we Dört Çarýarlaryň suratlary yslam dünýäsinde bilinýän iň irki nusgalardyr. Seljuklar döwrüniň çadyr öýleriniň suratlandyrylmalaryna, güýmenje sahnalaryna, wepat bolanlaryň jaýlama, gömülme adatlaryna, egin-eşiklerine, binagärlik şekillerine we tebigat şekillerine berlen

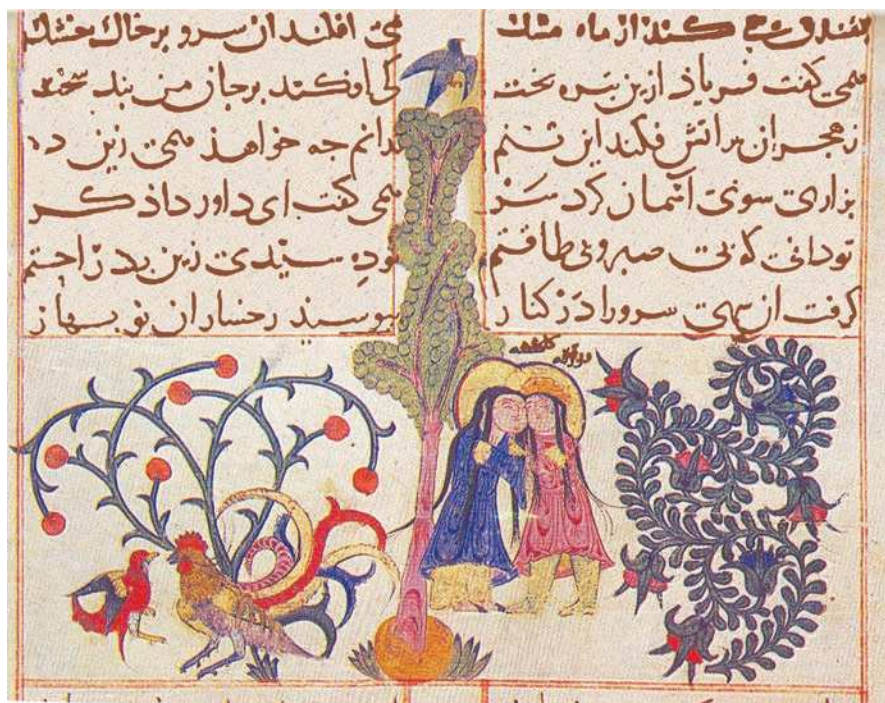
ähmiýetlilik ildeşlerimiziň gymmatly miraslarynyň geçmişden gelen şaýatnamalary bolup durýarlar. Bu eseriň miniatýuralarynda gadymy suratkeşligimizden gözbaş alyp gaýdýan, tegelek ýüzli, uzyn örülen saçly, badam gabakly, çekilen gözli, keman gaşly, kiniwanja agyzly şekil tipleri görüňýär. Reňkli çapan-donlar geýen sudurlar hereketli suratlandyrylypdyr. Olarda, esasan gyzyl, mawy, gara reňkler ulanylypdyr. Olardaky şekillere meňzeş sudurlary Seljuklar döwriň «Minai» külalçylygynyň eserlerinde görmek mümkindir.

«Warka we Gülşar» dessanyndan bir miniatýura. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 841. 70 r. (Güner Inal'dan)

Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň paýtagty bolan Konýa bilen baglanyşdyrylýan kitaba çekilen suratlar hakyndaky maglumatlary, Möwlna Jelaleddin Rumynyň (ölümi 1273 ý.) «Mesnewi» eserinde şeýtanyň ýaradylyşy hakynda ýazanynda, käbir resimlerdir suratlar çekilen nusgalardan hem almak mümkin. Gürrüňi edilýän ol suratlar XIII asyrdan Konýada bar bolan miniatýuralar bolmaly.²⁷

²⁷ Öney G. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları...152 s.

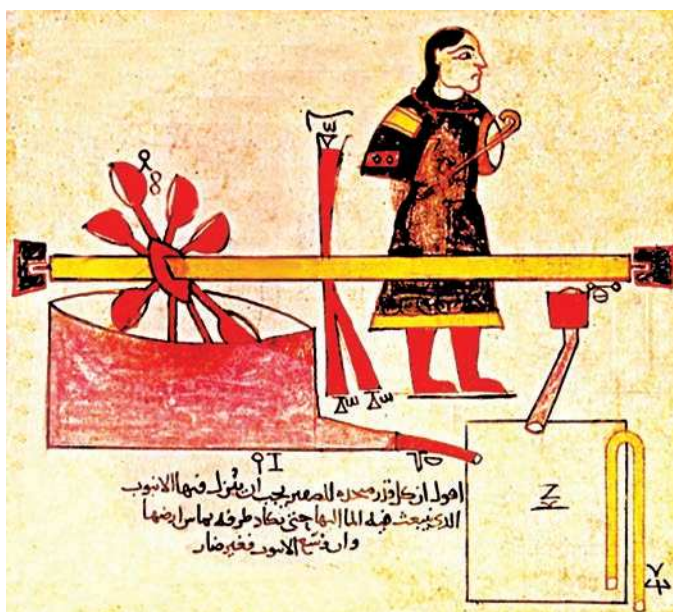

«Warka we Gülşa» dessanyndan bir miniatýura. Stambul şäherinde, Topkapy saraýy muzeýinde saklanylýar, H. 841. 33 v. (Güner Inal'dan)

Dünýä meşhur miniatýuraly eserleriň biri, el-Jezeri tarapyndan ýazylan, gysgaça «Otomata» atlandyrylan, mehaniki we awtomatik enjamlary barada ylmy maglumatlary berýän we olaryň işledilişini öwredýän «Kitab fi-Marifat el-Hiyel el-Hendesiye» («Geometriki we mehaniki oýlap tapyşlaryň kitaby») atly, Topkapy Saraýynyň muzeýinde saklanylýan eserdir. Kitapdaky miniatýuralar Seljuklaryň döwründe gurlan Türkmenleriň Artykogullary begliginiň zamanynyň iň ajaýyp nusgalarydyr. Eser, Artyklar neberesiniň beglik şekindäki döwletiniň emiri Nasreddin Mahmydyň emri bilen Diýarbekirde (Amidde) 1200-1222-nji ýyllar aralygynda ýazylypdyr. Eserdäki suratlar çarçuwasyzdyr we suratlardaky keşpler tegelek ýüzli, uzyn saçly hem-de uzyn egin-eşikli Seljuk türkmenleriniň äheňindäki şekillerdir. «Otomata» eseriniň dürli muzeýlerde saklanylýan we dürli döwürlerde göçürilen 14 sany arapça golýazmasynyň bardygy bilinýär.

Ysmaýyl el-Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiyel el-Hendesiýe» («Otomata») eserinden bir miniatýura. 1222 ý. Artykogullary türkmen begligi. Amid (Diýarbekir). Istanbulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. A. 3472. 98r.

Ysmaýyl el-Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiyel el-Hendesiýe» («Otomata») eserinden bir miniatýura. 1222 ý. Artykogullary türkmen begligi. Amid (Diýarbekir)

Edebiýatlarda miniatýura sungatynyň Seljuklar döwründen has soňky döwürlere degişli Aziýa kytasyndaky kämilleşme ugurlary bolsa, umumylykda döwletleriňdir hanedanlyklaryň atlary bilen baglanyşyklykda berilýär.²⁸

Ysmaýyl el-Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiyel el-Hendesiýe» («Otomata») eserinden bir miniatýura. 1222 ý. Artykogullary türkmen begligi. Amid (Diýarbakir)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Seljuk türkmenleriniň suratkeşliginiň teswir ediliş aýratynlygy.
2. Johannes Grammatikosyň (ýa-da Pseudo Galenosyň) «Kitab al-Tirýak» («Zähre garşy dermanlar kitaby») atly eseriniň miniatýuralary.

²⁸ Çoruhlu, Yaşar. Türk İslam sanatının ABCsi... 55-64 s.; İnal G. Türk Minyatür Sanatı... 58-174 s.

3. «Kitab el-Aghani» («Aýdymlar kitaby») atly eseriniň miniatýuralary.
4. Dioskoridesiň «Materia Medika» atly eseriniň we onuň göçürilen golýazmasy bolan «Kitab el-Haşä'iş» atly eseriň miniatýuralary.
5. «Warka we Gülşa» dessany we Jeleddin Rumynyň «Mesnewi» eseriniň miniatýuralary.
6. Jezeriniň «Kitab fi-Marifat el-Hiýel el-Hendesiýe» (Geometriki we mehaniki oýlap tapyşlaryň kitaby) ýa-da şu döwürde «Otomata» atlandyrylýan eseriniň miniatýuralary.

§6. Miniatýura sungatynyň Seljuklar döwründen soňky döwürlere degişli ýollary we mekdepleri

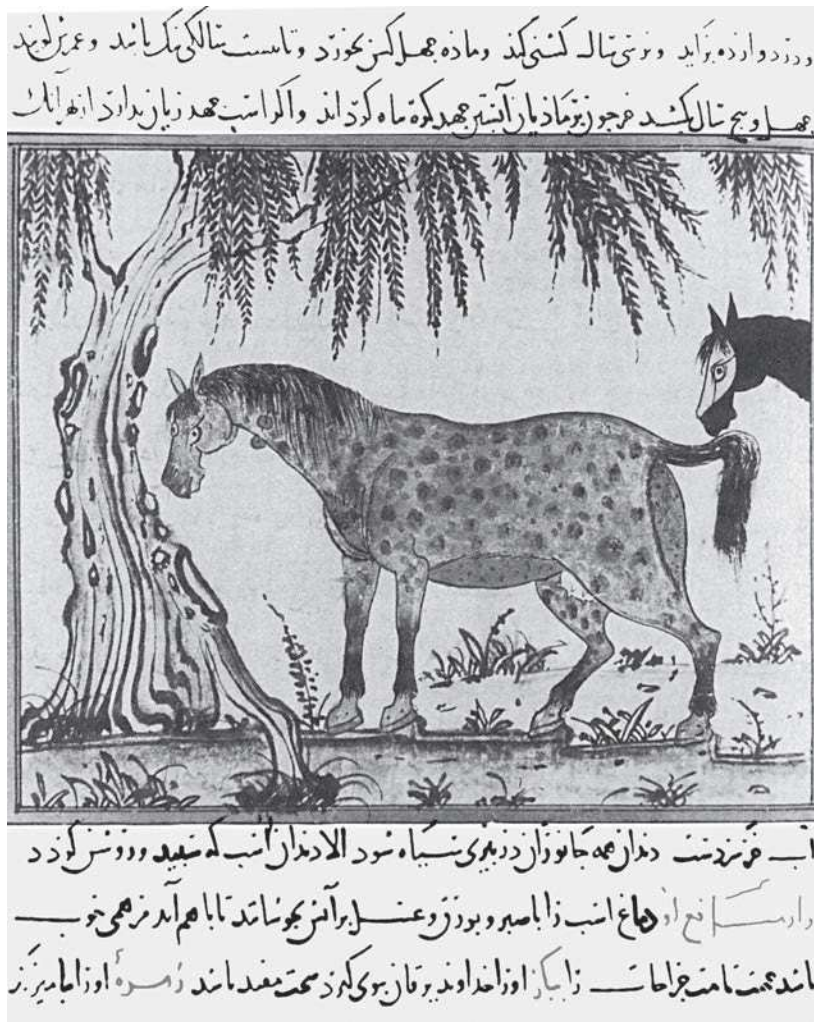

Ilhany hökümdary Hulagu han aýaly bilen. Töwriz(?). XIV asyryň birinji ýarymy. XIV asyryň ikinji ýarymyň sanawy. Reşideddiniň «Jamy-at Tawaryh» eserine çekilen surat. 1310 ý. Daşkente, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. 1620. 191 s.

(«Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Ilhanylaryň döwri (1256-1355 ýý.).

Miniatýura sungatynyň Ilhanylaryň döwründäki ýoluna käbir ýazgylarda Ilhany-mongol äheňi hem diýilýär. Bu ugur boýunça ýazgylarda Töwriz mekdebinin miniatýuralary nusga hökmünde öňe çykarylýar.

«Menäfi el-haywan» eserinden bir miniatýura.

(New York, Pierpont Morgan Lib. M. 500. B. Gray'dan we G. Inal'dan)

Soltan Mahmyt Gaznalynyň pilli söweşini görkezýän miniatýura.
 Reşideddiniň «Jamy-at Tawaryh» eseri.
 Edinburg uniwersiteti kitaplygy № 20. 119 r.
 (B. Graý, D. Talbot Rice we G. Inal'dan)

Deliniň soltany Alaeddin Halajy we doganoglany Firuzşa.
 Reşideddiniň «Jamy-at Tawaryh» eseri.
 Öň Asiatic society-de saklanan eseri. 27 w.
 (B. Graý we G. Inal'dan)

Birunynyň «El-asär el bäkiýa» («Gadymy ynsanlar hronologiýasy») eserinden miniatýura, Edinburgh uniwersitetiniň kitaplygy. № 161.
(Arnold, Grohman we G. Inal'dan)

Bu döwürde, Ahmet Musa degişli edilen «Mirajnama» eseriniň, şonuň ýaly-da, «Kalila we Dimna» atly eseriň, «Demotte Şanamasynyň» hem-de «Jamy-at Tawaryh» atly eseriň miniatýuralary ähmiýetli nusgalar hasap edilýär. Ýene-de bu döwre degişli miniatýura nusgalarynyň hatarynda, «Menäfi el-haýwan» (New York, Pierpont Morgan Lib. M. 500) atly eserde, Birunynyň «El-asär el bäkiýa» («Gadymy ynsanlar hronologiýasy», Edinburgh uniwersiteti. Kit № 161) atly eserinde we Muizziniň «Diwanynda» (London, India office Lib. № 912) bar bolan suratlary aýratyn belläp geçmek bolar.

Memlük türkmenleriniň Bahry memlükleri döwri (1250-1390 ýý.)

XIII asyrdä Ýakyn Gündogarda iki ägirt syýasy güýç orta çykydý. Olaryň birinjisi mongollar, ikinjisi bolsa, rehimsiz mongollaryň goşunlarynyň Mesopotamiýa we Siriýa topraklaryndaky ileri süýşmeleriniň öňüni alan Memlük türkmenleridi. Müsürde Eýýuby türkmenleriniň hanedanlygynyň gowşamagynyň netijesinde syýasy

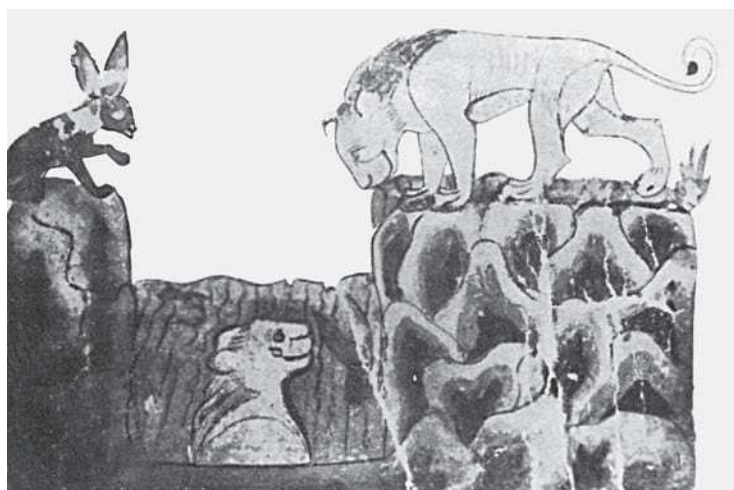
sahna çykan Memlük türkmenleriniň döwleti 1250-nji ýylda Aýbeg Türkmen tarapyndan binýat edilipdir. Bu döwletiň ömri iki döwre: Bahry memlükleriniň (Deňiz memlükleriniň) döwrüne we Burjy memlükleriniň (Gala memlükleriniň) döwrüne bölünýär.

Haririniň «Makamat» eserinden miniatýura. Wena Milli kitaphanasy.
A.F.9. 1r. (R. Ettinghauzen we G. Inal'dan)

Haririniñ «Makamat» eserinden miniatýura. Oxford Bodleian Library.
Marsh 458, 45 v. (R. Ettinghauzen we G. Inal'dan)

«Kalila we Dimna» eserinden miniatýura. Parižiñ milli kitaphanasy.
Arabe 3467. (S. Walzer we G. Inal'dan)

Memlük türkmenleriniň golýazma kitaplaryndaky suratlar Seljuk türkmenleriniň nakgaşlyk sungatynyň täze bir äheňde teswirlenmeginiň peýda bolandygyny görkezýär. Miniaturasy suratlary çekilen Memlük türkmenleriniň golýazma kitaplarynyň hatarynda «Makamat» atly eseriň golýazmalaryny (Wena Milli kit. A.F.9; Oxford, Bodlean Library /Marsh 458/; London British Museum /Add. 21.114/; London British Museum /Or. 9718/), «Kalila we Dimna» atly eseriň golýazmalaryny (Cambridge, Corpus Christi College; Münhen, Arab 616; Paris Bibliotheque Nationale /Arabe 3467/; Oxford, Bodlean Library /Pocock 400/), «Kitab el-Haýwan» (Milano, Biblioteca Ambrosiana Ar.A.F. 140 Inf.), «Keşf el-Esrar» (Süleymaniye Camisi Kitaplığı Kala İsmail 565) we «Haýwany hekaýatlar» (Washington, D.C., Freer Gallery of Art /54, 2/) ýaly kitaplary görkezmek bolar.²⁹

Injularyň (1303-1353 ýý.), Jelaýyrylaryň (1336-1432 ýý.), Muzaffarylaryň (1314-1393 ýý.) döwürleri

Injular, Jelaýyrylar, Muzaffarylar XIV asyrdaky taryh sahnasyna çykan, il-ulusy ildeşlerimizden bolmadyk we gysga bir süre içinde häkimlik eden hanedanlyklardyr.

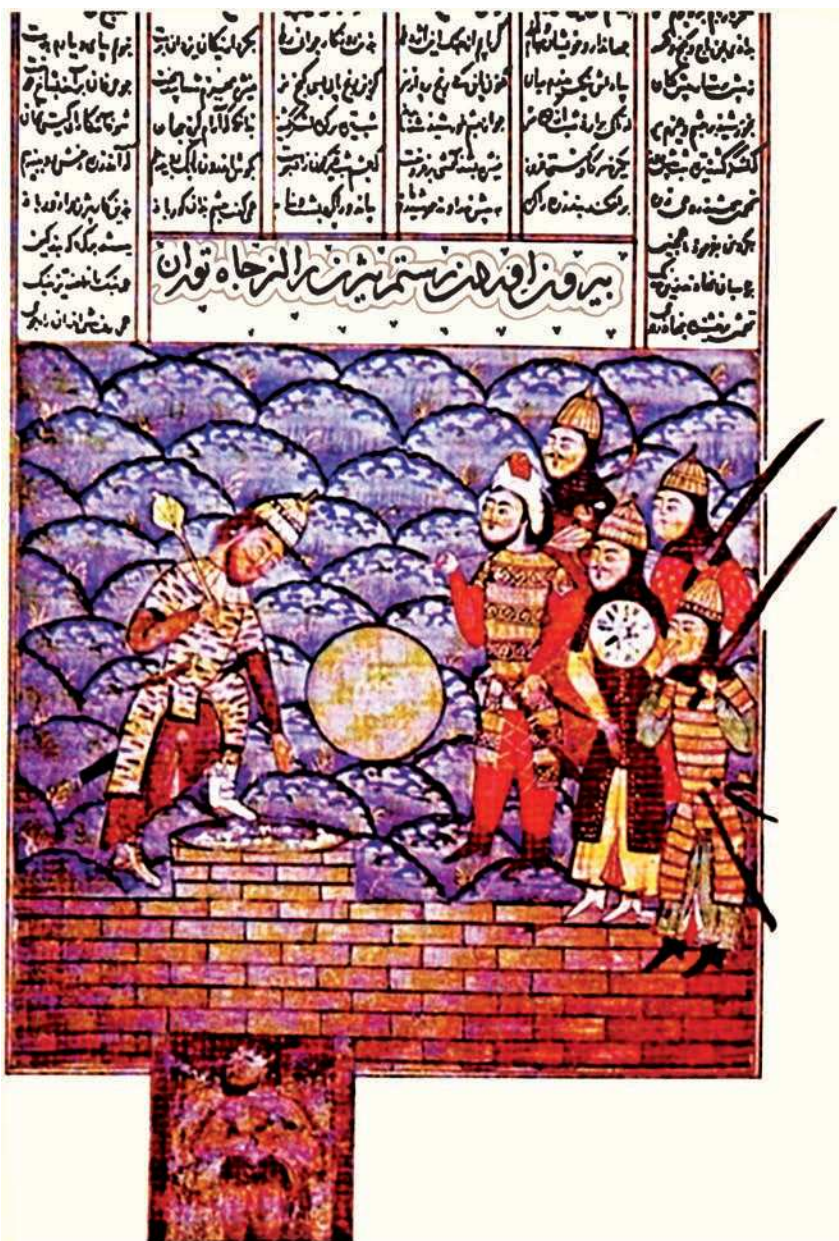
**Keýhysrowyň esgerleriniň ölümüne görkezen inju miniaturasy.
Firdöwsiniň «Şanama» eseri. Stambulda, Topkapy saraýynyň
muzeýinde saklanylýar. H. 1479. 126r. (G. Inal'dan)**

²⁹ İnal, Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995. 78-86 s.

Bu döwürlerde, «Şanama» eserine degişli miniatýuralar öňe çykarylýar. Şonuň bilen birlikde-de, Kazwininiň «Ajaýyp al-Mahlukat» (Pariž, Bibliotheque nationale suppl. Pers. 913) atly eserindäki, Hajy Kermanynyň «Hamsa» (London, British Museum, Add. 11813) eserindäki, Soltan Ahmediniň «Diwanyndaky» (Washington D. C. Freer Gallery of Art № 32, 35) we Ebu Mashar Balhynyň «Kitab el-Bulhan» (Oxford, Bodleian Library Or. 133) atly eserindäki miniatýuralar we beýlekiler Jelaýyrlara degişli edilyär. Bu möwrütde beýleki döwürlerde hem işlenilen «Kalila we Dimna» eseriniň nusgalary ýaly kitaplar hem döredilipdir. Eýrandaky Şiraz we Töwriz mekdepleri uly ähmiýetlilik gazanypdyr.

Patyşa şagalaňy. Firdöwsiniň «Şanama» eseri. Injular döwri. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 1479. 4v. (Güner Inal'dan)

Bijeňň guýudan çykarylýp halas edilmegi. Firdöwsiniň «Şanama» eseri. Muzaffarylar döwri. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 1511. 10r. (Güner Inal'dan)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Ilhanylar döwrüniň (1256-1355 ýý.) miniatýuralary.
2. Memlük türkmenleriniň, ýagny, Bahry memlükleriniň döwrüniň (1250-1390 ýý.) miniatýuralary.
3. Injularyň döwrüniň (1303-1353 ýý.) miniatýuralary.
4. Jelaýyrlaryň döwrüniň (1336-1432 ýý.) miniatýuralary.
5. Muzaffarylaryň döwrüniň (1314-1393 ýý.) miniatýuralary.

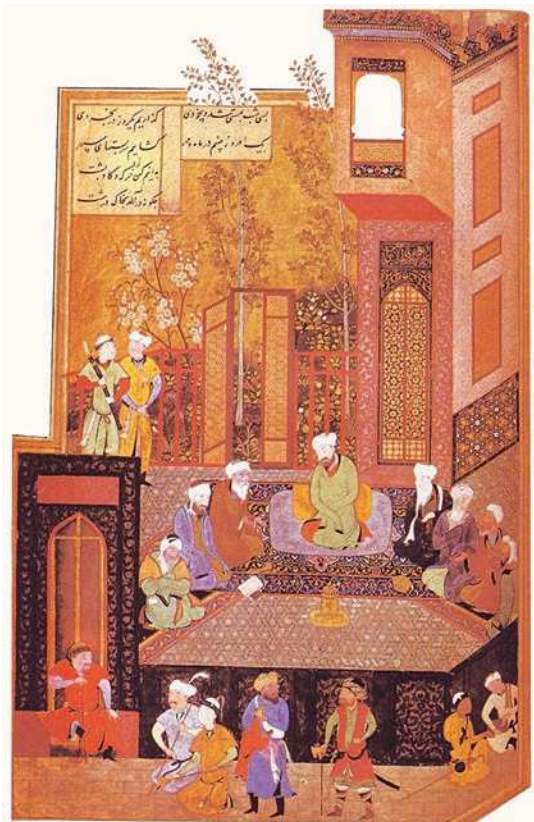
§7. Teýmirileriň (Timurylaryň) döwrüniň miniatýuralary (1370-1506 ýý.)

«Teýmirleňiň mukaddes jeňe ugramagy». Orta Aziýa miniatýurasy. Samarkant. XVII asyryň ikinji ýarymy. 1628-29 ýý. sanawy. Şerefeddin Aly Ýezdiniň «Zafarnama» eserine çekilen surat. 1425 ý. Daşkentde, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. 4472. 181a s. («Миниатюра и литература Востока» albomyndan). Bu miniatýura teýmiriler döwrüniň miniatýurasy däl-de bolsa, okyja emir Teýmiriň suratynyň miniatýurada teswirlenişini görkezmek maksady bilen bu sahypada goýduk.

Teýmiriler neberesiniň hökümdarlarynyň zamany türkileriň miniatýura sungatynyň Merkezi Aziýada we Eýranda iň pajarlap ösen döwürleriniň biridir. Bu döwürde, esasan, Şiraz, Hyrat we Samarkant ýaly şäherler nakgaşlyk sungatynyň uly merkezleri bolupdyr.

**Iskender we ýedi
danışment. Nizamynyň
«Hamsa» eseri. XV
asyryň 90-njy ýyllarynda,
nakgaş Kemaleddin
Begzat tarapyndan
çekilen teýmiriler döwri
Hyrat miniatýurasy
(1495). Londonda,
Britan muzeýinde
saklanylýar. (Or. 6810.
214 s.). («Миниатюра
и литература Востока»
albomyndan)**

Şol döwürlerde Hyradyň miniatýura nakgaşylyk mekdebi sungatyň bu ugrundan kerweniň başyny çekip başlaýar. Hyratda Gündogaryň ady belli nakgaşy, asly türkmen Kemaleddin Begzat (Behzad) işläpdir. Eýrandaky ildeşlerimiziň miniatýura sungatynyň iň ägirt ussady Kemaleddin Begzat uzak wagtlaп Hyrat mekdebiniň başynda bolupdyr, soňra Sefewi türkmenleriniň döwründe, Töwrize alnyp gidilipdir. Begzadyň döredijiligindäki tejribelik ýoly diňe öz ildeşlerine we döwürdeşlerine täsir etmek bilen çäklenmändir. Hatda miniatýura nakgaşylygynyň Sefewileriň döwriňiň önbaşy mekdebi

bolan Töwriz mekdebiniň wekilleri hem Kemaleddin Begzadyň sungatdaky döplerine eýeripdirler.

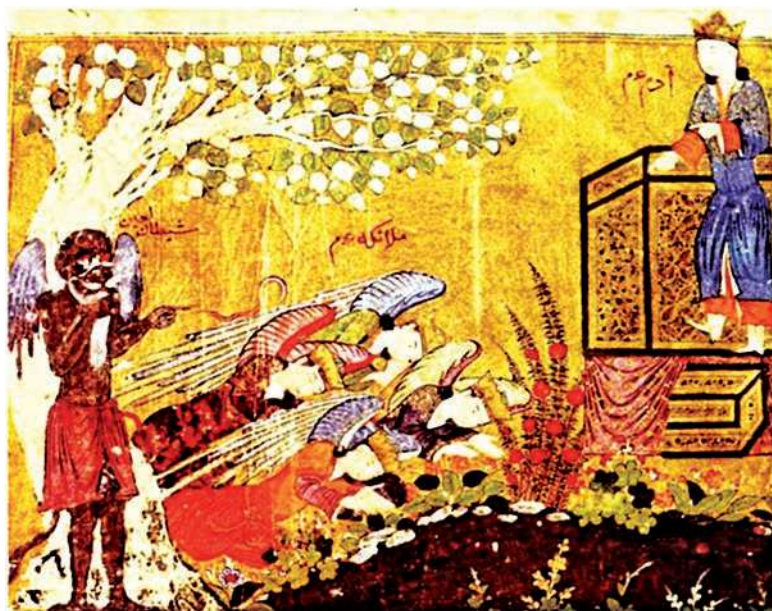
Teýmirileriň zamanynyň miniatýura suratlary çekilen ähmiýetli eserleriniň hatarynda «Ajaýyp-al-Mahlukat», «Garaýyp-ul-mewjudat», «Mejmua-i Eşär», Hysrow Dehlewininiň «Hamsasy», Nyzamynyň «Hamsa», «Kalila we Dimna», «Heşt Behişt» («Sekiz behişt»), «Humaý we Humaýun», «Gülistan», «Şanama», «Jamy-at Tawaryh» ýaly eserler agzalyp bilner.

**Ideşlerimizden bolan
ilatyň göçüş üçin gurnama
öýlerini ýygnaýşlaryny
görkezen teýmiriler
döwrüniň miniatýurasy.
Britan muzeýinde
saklanylýan Dessanlar
ýygyndysyna çekilen surat.
Or. 2780. (I. Stchoukine we
G. Inal'dan)**

Adam ata we How ene. Teýmiriler döwri miniatýurasy. «Antologiýa» eseri.
Gülbenkýan ýygýndysyndan. (E. Grube we G. Inal'dan)

Adam ata sežde. Hafyz-y Ebruwyň «Külliýat-y Taryh» eseri. Bagdat. Teýmiriler döwri. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. B. 282. 16r. (Güner Inal'dan)

Towşan bilen pil. «Kalila we Dimna» eseri. Teýmiriler döwri. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. R. 1023. 102v. (Güner Inal'dan)

شروع و غلامی ذیل عالم سطل و نیزه و حیرت ناپ و قانع شربت و عالم طاریه برین سانی بانی
 و عید لای باج باب آرد و و خدا و چون مکتب برین جگه کارهای دنیا غلبه شده و بخت
 که آید شیرین طاق و نیزه و تر جودات پست و قدر و جوی بی دانه و دنیای بخت نرسیده
 بدشاهت این حال و مشکلی غلبه بانه برودم و چون بگریم بنام که نافع این پادشاهت
 اخی اندک و غنی تر بیت که در دانه این مکتب اند و از لذات و اسیب است خود
 و چون در دین و شنیدن و سواد و انکه این سخن بر قیافه جاف و ته ادایت هرگز
 تیرید پیرو نیزه و وال قاندران این صورت بنده و و میل ان اگر هرگز در دین
 دنیا لغت باشد و هر که است و این پست و صحت لغت را اصل که است و نه در دین پست
 که از پیش شربت بگریخت و بفرودت خود ادب جای و دین و است در شانی زد که با طای
 ر بسته بود و پاسا شس بر کاکی توان که در دین میانه چون بگریم پای خود بر جا
 بار دید که بر اندیشه نافع بر و کشته شده و قطره حیرت انکه از دانه و دین سناک
 دین کش و و افغانی او را مثل بر جا و افغانی نود و دین سناک و دین دین

Esrän düýeden gorkup guýa böken we zäherli ýylanlaryň arasyna gaçan
 adam. «Kalila we Dimna» eseri. Teýmiriler döwri.
 Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanýlýar.
 R. 1022. 22w. (Güner Inal'dan)

Şu ýerde Parižde saklanylýan (Pariž, Bibl. Nat. Suppl. Turc. 190) belgili «Mirajnama» eseriniň 1436-njy ýylda uýgurça ýazylan bolmagy üns bererliklidigini nygtamagymyz gerek. Şeýle-de, bu eser dokuz oguzlaryň, uýgurlaryň suratkeşlik we miniatýura sungatynyň soňky döwürlere näderejede täsir edendigini hem anyk görkezýär.

Mundan başga-da, Stambulda, Topkapy Saraýynyň muzeýinde saklanylýan Muhammet Syýah (Gara) Galamyň goly bolan, has anygy, Syýah Galamyň döredijilik ýoluna giren miniatýuralaryň (2152, 2153, 2160 enw. belgili albomyň suratlary) käbir sungat taryhçylary tarapyndan Teýmirileriň döwründe çekilendigi öňe sürülýär.

**Beýik Mogollaryň patyşasy Şa Jahanyň ogy Myrat Bagşyň
XVII asyryň ikinji ýarymynda çekilen portreti**

Baburylar (Mogollar döwri).

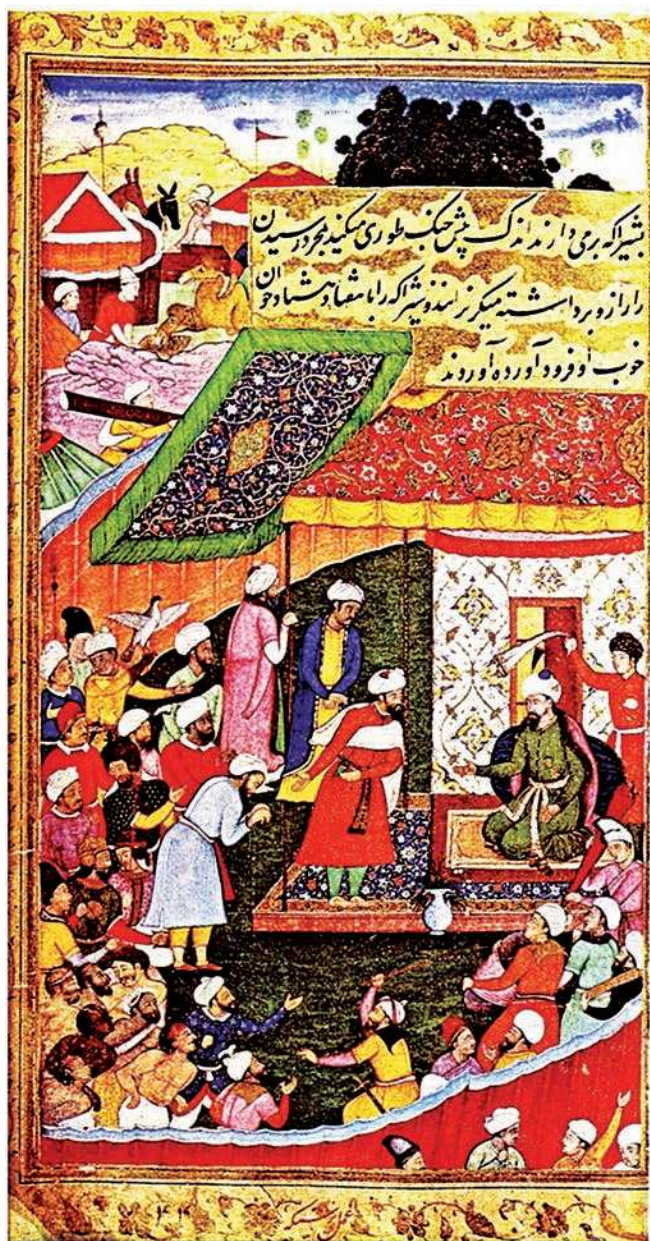
Hindistanda miniatýuranyň gülläp ösen döwri hökmünde XVI-XVIII asyrlary görkezmek bolar. Munuň şeýle bolmagy ildeşerimiziň bu ýurda gelmegi bilen baglanyşyklydyr we mogollaryň hem-de rajputlaryň miniatýura degişli çeperçilik mekdepleri şu sungatyň bu ülkedäki esasy ýollary bolupdyr. Miniatýuranyň Mogollar ýoly (ýa-da mekdebi) Baburylaryň bu sebite gelmegi bilen döreýär. Bu ýoluň esasyny türki hökümdarlaryň Orta Aziýadan we Eýrandan getiren miniatýuraçy nakgaşlary goýupdyrlar. Teýmiriň neberelerinden bolan şazadalaryň biri Zahyreddin Muhammet Baburyň (türkmen ilaty arasynda aýdylyşy «Babyr» ýa-da «Bäbir» – 1483-1530 ýý.) guran Hindistandaky şadöwletiniň zamanynda hem nusgawy eserler, şonuň ýaly-da «Baburnama» ýaly hökümdarlaryň ömür ýazgylary miniatýuralar bilen bezelipdir. Mogollaryň miniatýuraçylyk ýoly köşk mekdebi hökmünde emele gelýär we bu mekdebiň nakgaşlary täze neberäniň hökümdarlarynyň buýrmagy bilen taryhy senenamalary (meselem: «Akbarnama», 1600-nji ýyllar; London, Wiktoriýa we Albertiň muzeýi), hökümdarlaryň şejerelerini we döwrüň wajyp wakalaryny tema edilip alynan eserlere miniatýuralar çekipdirler. Bu sebitde-de, Töwriz mekdebinde bolşy ýaly, kitap sahypasyndan çykyp, aýratyn sahypalarda uly göwrümlü «murakka»-larda patyşanyň kabul edişligini, aw-şikary, haremhana sahnalaryny, köşk güýmenjelerini – göreş, rakslar-oýunlar, saz çalynyş, ot-ataş ýakma gurnalyşy, şonuň ýaly-da, patyşalaryň pirleri zyýaratyny we mejlislerde dini hem-de ylmy söhbetlere gatnaşmagyny beýan edýän suratlar çekilipdir. Mogol miniatýurasynyň iň gülläp-ösen döwri XVI asyryň ikinji ýarymy we XVII asyryň birinji ýarymydyr. Patyşalar: Akbar (1556-1605 ý.ý.), Jahangir (1605-1627 ý.ý.), Şah Jahan (1628-1658 ý.ý.) uly kitaphana eýelik edip, golýazmalaryň taýýarlanylmagyna gözegçilik edipdirler, nakgaşlara çekilmeli temalary beripdirler. Bu döwrüň miniatýuralarynda portret çekmeklik tarzy hem kämilleşipdir.

Beýik Mogollaryň patyşasy Şah Jahanyň ogly Myrat Bagşyň XVII asyryň ikinji ýarymynda çekilen portreti (Sankt-Peterburgyň /öňki Leningradyň/ M.Ýe.Saltykow-Şedrin adyndaky Döwlet Jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar) hem şolardan biridir.

Mogol miniatýurasynyň gülläp-ösen döwrüniň suratlarynyň ajaýyp tehniki ussatlykda çekilendigi, suratyň nepislikde şekillendirilmegi, hojalyk gurallarynyň (ýaraglardyr enjamlar, gap-gaçlar, haly düşekler, egin-eşikler we ş.m.) inçelik bilen berilmegi üns çekýär. XVII asyryň soňunda, dindar patyşa Aureňzebiň döwründe köşkdäki miniatýura işhanalarynyň ýapylmagy bilen nakgaşlar bu ýlkeden beýleki sebitlere gidipdirler.

Zahyreddin Muhammet Babyr.
XVII asyryň başlarynda çekilen miniatýura

Şiragyn Zahyreddin Muhammet Babyryn huzuryna boyun egdirilip
 getirilmegi. Babura Şiragyn boyun egendigini görkezip duran şahs Baýram
 han-hanan bolmaly. XVII asyryn başlarynda çekilen miniatýura

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Teýmirileriň (Timurylaryň) nakgaşlyk sungatynyň uly merkezleri bolan şäherler.
2. Hyrat we nakgaş Kemaleddin Begzat.
3. Teýmirileriň döwrüniň miniatýuralary bar bolan ähmiýetli eserleri.
4. Teýmiri miniatýuralary we Muhammet Syýah (Gara) Galam.
5. Babury (Mogol) miniatýuralary.

§8. Garagoýunly türkmenleriň (1378-1469 ýý.) hem-de Akgoýunly türkmenleriň (1378-1508 ýý.) döwürleri

Iki söweşiji. Derwüş Muhammet – goly çekilen Akgoýunly türkmenleriň döwürüniň miniatýurasy. XV asyryň ikinji ýarymy. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanýlýar. H. 2153 albom. 97b ý.

Taryhyň belli-belli döwürlerinde türkmenleriň dürli boýdurtaýpalaryndan çykan şahslar ýer ýüzüniň dürli künjeklerinde özläriniň ululy-kiçili döwletlerini gurupdyrlar. Türkmenleriň orta asyrlarda guran döwletleri hem muňa mysaldyr. Garagoýunly türkmenleriň döwleti we Akgoýunly türkmenleriň döwleti milli taryhymyza we medeniýetimizde möhüm yz goýup giden meşhur şadöwletlerdir.

Bu şadöwletleriň ösen medeniýetiniň bolmagynyň netijesinde, şol döwletleriň içinde ýaşan nakgaşlar türkmenleriň nakgaşlyk sungatynda öçmejek yz galdyryp gidipdirler. Bu döwrüň ähmiýetli miniatýura mekdepleri hökmünde, Garagoýunly türkmenleriň döwründe Şiraz mekdebini, Akgoýunly türkmenleriň döwründe bolsa, Şiraz hem-de Töwriz mekdeplerini görkezmek bolar.

Tagt sahnasy. Antologiýa. Garagoýunly türkmenleriň döwrüniň miniatýurasy. XV asyryň ortalary. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. R. 1976. 118 r. (Güner Inal'dan)

XV asyryň ortalarynda Azerbaýjan, Yrak hem-de Anadolynyň, Eýranyň köp bölegidir beýleki ýerler Garagoýunly türkmenleriň döwletiniň hökümdarlarynyň elinde bolupdyr. Garagoýunly türkmenler XV asyryň 50-60-njy ýyllarynyň içinde tutuş Günbatar Eýrany eýeläpdirler. 1460-njy ýyldan soňra bolsa, şol ýerler Akgoýunly türkmenleriniň gol astyna geçipdir. Garagoýunly türkmenleriň döwleti 1469-njy ýyla çenli dowam eden bolsa, Akgoýunly türkmenleriniň döwleti 1508-nji ýyla çenli dowam edipdir.

Gündogar miniatýura sungatynda Türkmen äheňi ýa-da ýoly.

Garagoýunly türkmenleriň hem-de Akgoýunly türkmenleriniň döwürleriniň dowamynda Günorta we Günbatar Eýranda we beýleki ýerlerde döredilen miniatýuralar topary ylmy edebiýatlarda «Türkmen stili», «Türkmen üsluby», «Türkmen ekoly» diýlip atlandyrylýar. Munuň türkmençesi «Türkmen äheňi», «Türkmen ýoly» manysyny berýär. Bu adalga ilkinji gezek inlis alymy B. W. Robinson tarapyndan orta atylypdyr.³⁰

Miniatýura sungatyndaky bu Türkmen äheňi, B.W.Robinsonyň eserinde «The Turkman School» («Türkmen mekdebi») şeklinde³¹, rus alymy B.W.Weymarnyň arap ýurtlarynyň we Eýranyň VII-XVII asyrlardaky sungatyna degişli kitabynda «Türkmen stili» görnüşinde³², türk alymy Ý.Çoruhlunyň türk sungatynyň hem-de türk yslam sungatynyň taryhyna degişli³³ kitaplarynda «Türkmen üslubu» şeklinde, türk alymy B.Karamagaralynyň «Sungat taryhynda Jerrahiyetu-l-Haniye»³⁴ atly makalasynda «Türkmen ekolu» görnüşinde atlandyrylýar. Miniaturalaryndaky Türkmen äheňi meselesi dünýäniň sungaty öwreniji alymlary tarapyndan, nirelere çenli geografik aralyga baryp ýetendigi barada ylmy çekeleşige sebäp bolan hem

³⁰ Robinson B.W. A Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library. – Oxford, 1958. 26-30s.

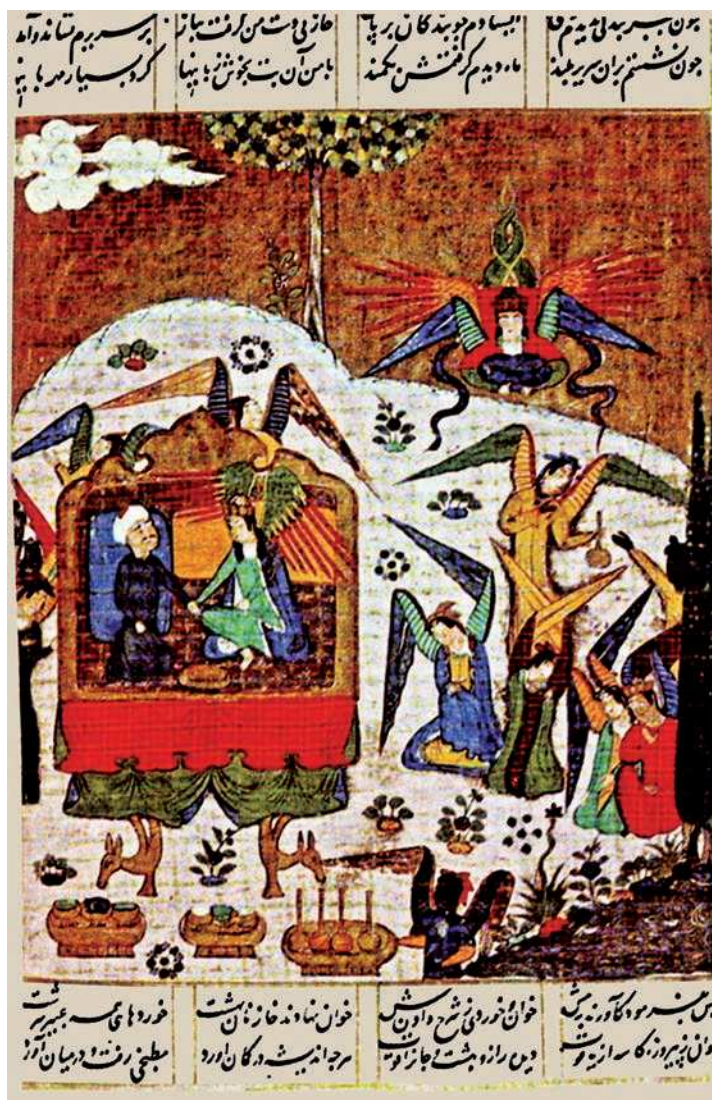
³¹ Robinson B.W. The Turkman School to 1503 // The arts of the book in Central Asia. 14th-16th centuries. – Paris-London, 1979.

³² Веймарн Б.В. Искусство Арабских стран и Ирана VII-XVII веков. – Москва, 1974.

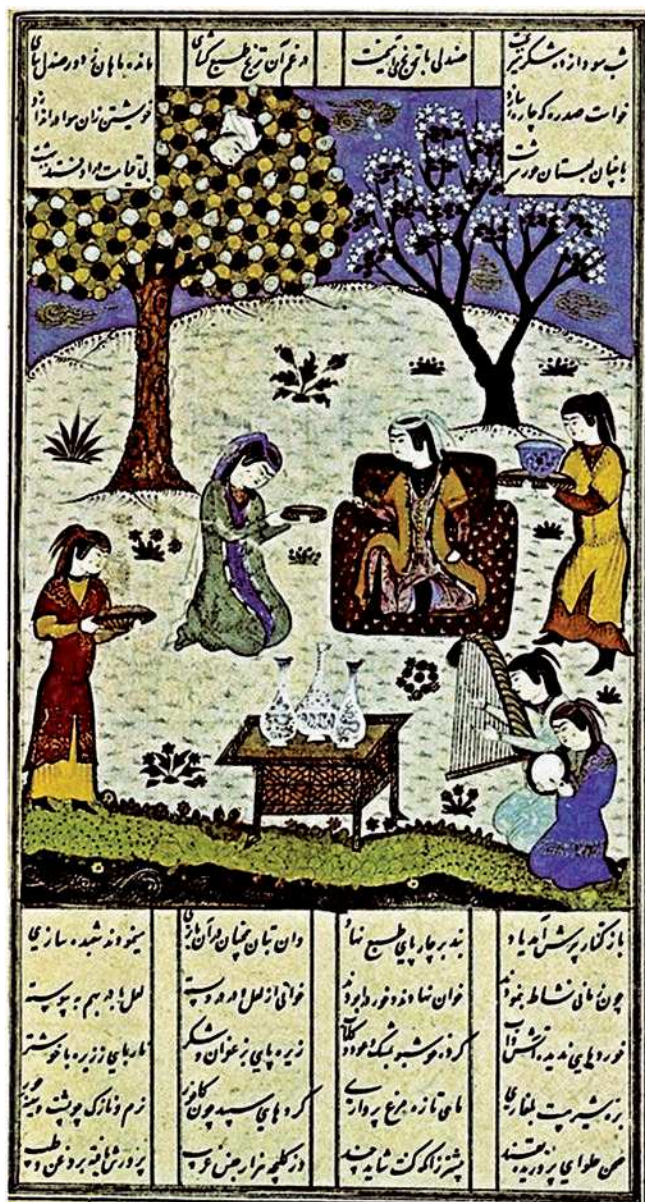
³³ Çoruhlu, Yaşar. Türk sanatının ABCsi. – İstanbul, 1993, 82 s.; Çoruhlu, Yaşar. Türk İslam sanatının ABCsi. – İstanbul, 2000, 61 s.

³⁴ Karamağaralı, Beyhan. Sanat tarihinden Cerrahiyetu-l-Haniye. // «Bilim ve Teknik» dergisi. Çilt 27, № 316, Mart 1994, 61 s.

bolsa, Eýranyň demirgazygynda, gündogarynda hem-de Azerbaýjanda çekilen miniatýuralaryň-da bu äheňe degişlidigi hakyndaky çaklamalar aradan aýrylman, anyk subut edilendir.

Melekler bilen oturan Mahan. Nyzamynyň «Hamsa» eserine çekilen surat. Garagoýunly türkmenleriň döwrüniň miniatýurasy. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 753. 181 w. (Güner Inal'dan)

Mahan jadyly tilsimli bagda. Şyraz. Türkmen stiliniň miniatýurasy.
XV asyryň 90-njy ýyllary. Nyzamynyň «Hamsa» eserine çekilen surat.
1201ý. 1491 ýylyň sanawy. Russiýanyň Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasy.
PNS 83, 216b s. («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Iňlis gündogarşynasy Bazil Robinson ýigrimi ýyllap, Gündogaryň golýazma kitaplaryna miniatýura suratlaryny çekip bezemeklik meselesini ilik-döwme öwrenipdir. Netijede, ol käbir alymlaryň, aýratyn hem käbir azerbaýjanly we orsyýetli gündogarşynaslaryň garşylyklaýyn hususy pikirlerine seretmezden, dünýäniň ylmy jemgyýetçiliginiň öňünde golýazma kitaplarynyň içinde miniatýura suratlaryny çekmek boýunça özboluşly türkmen ýolunyň bolandygyny gutarnykly subut etmegi başarypdyr.³⁵

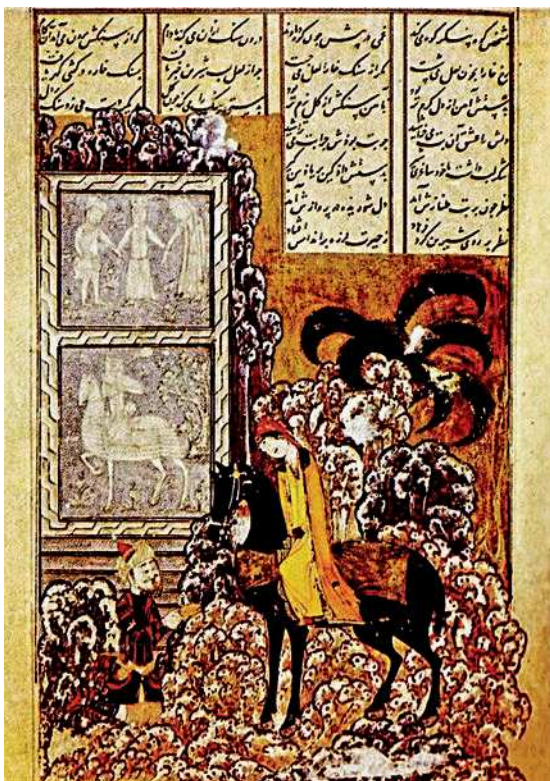
**Hysrow bilen Merýem.
Emir Hysrow Dehlewiniň
«Diwanyna» çekilen
surat. Garagoýunly
türkmenleriň döwrüniň
miniatýurasy.
Stambulda, Topkapy
saraýynyň muzeýinde
saklanylýar. R. 1021. 48
r. (Güner Inal'dan)**

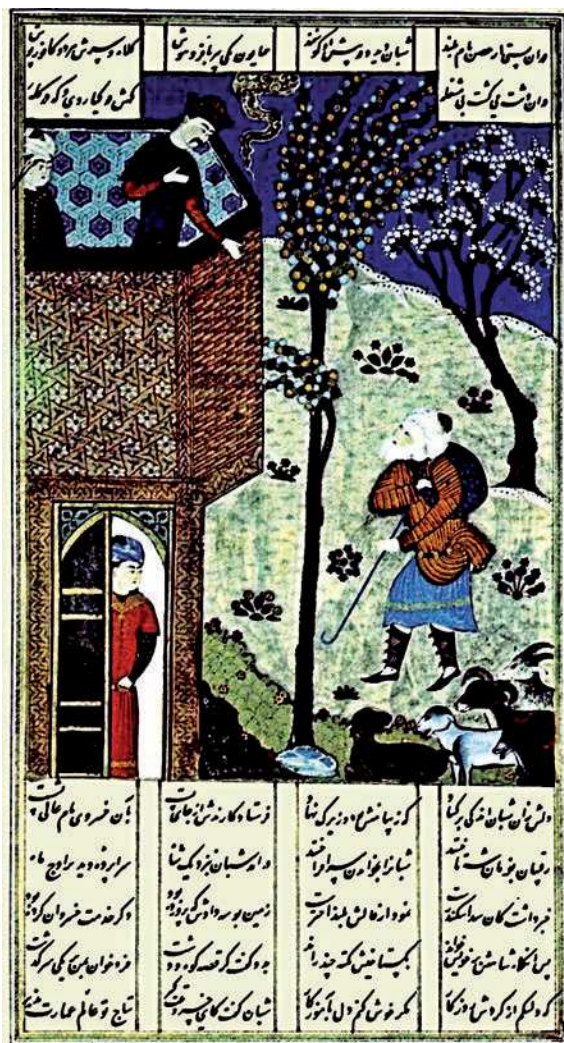
³⁵ Robinson B.W. The Turkman School to 1503 // The arts of the book in Central Asia. 14th- 16th centuries. – Paris-London, 1979. pp 215-247; Robinson B. Turkmenskaýa şkola miniatýurnoý žiwopisi (do 1503) // Bibliotheca Turkmennica. Kulturniye sennosti. Meždunarodnyý ýežegodnik. 1997-1998. – Sankt-Peterburg, 1999, 175-190 s.

B.W. Robinson bu äheňiň demirgazyk we demirgazyk-günbatar Eýranda dörandigini hem-de XV asyryň başynda, Şahruhyň Hyratdaky saraý-köşgünde edilen sada suratkeşlik äheňi bilen baglanyşygynyň bardygyny öňe sürüpdür. Muňa-da, Mazenderandan getirilen, 1446-njy ýyl bilen senelenýän «Dunimarle-däki Şanama» eseri bilen British Museum-da saklanylýan 1468-nji ýyl bilen senelenýän «Şirwan Antologiýasyny» bezelen miniatýuraly nusga hökmünde görkezipdir, ýene-de türkmen äheňindäki golýazmalaryň sanawyny hem getiripdir we sungat merkeziniň Şiraz şäheri bolandygyny nygtapdyr. Şiraz şäheriniň, nakgaşlyk sungatynyň «Türkmen äheňi» atlandyrylan ýolunyň esasy merkezlerinden biri bolandygy beýleki çeşmelerden hem bellidir. Ýöne, Şiraz mekdebinden başga-da, Töwriz mekdebi we beýleki mekdepler hem bolupdyr.

Şiriniň Perhadyň ýanyna gelmegi. Nyzamynyň «Hamsa» eserine çekilen surat. Teýmirileriň ýa-da Garagoýunly türkmenleriň miniatýurasy hasaplanýar. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 779. 77 r. (Güner Inal'dan)

Iskenderiň çopan bilen söhbeti. Şiraz. Türkmen stiliniň miniatýurasy. XV asyryň 90-njy ýyllary. Nyzamynyň «Hamsa» eserine çekilen surat. 1201 ý. 1491 ýylyň sanawy. Russiýanyň Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasy. PNS 83, 327b s. («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

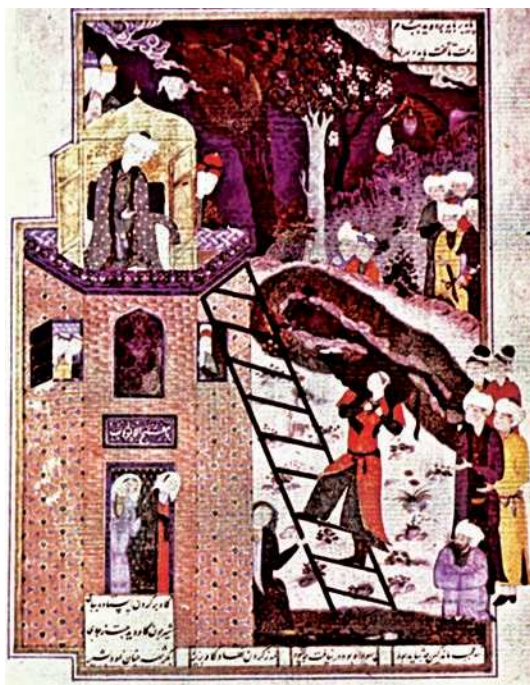
Elbetde, Türkmen äheňindäki miniatýuralaryň derejesi bu usulyň çeperçilik aýratynlyklarynyň könedan gelyän Şiraz miniatýuralary bilen gös-göni baglanyşygynyň bardygyny görkezýär. «Türkmen äheňinde» Seljuk türkmenleriniň medenietiniň, sungatynyň we suratkeşliginiň eden ähmiýetli täsirleri hem göz-görtele görnüp dur. Hatda, käbir miniatýuralaryň gýralarynda suratlary çarçuwalaýan «seljuk zynjyry» ady berlen haşam hem ulanylypdyr. Şiraz şäheri

XII asyryň ortalarynda, Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletine bagly «Türkmenleriň Parsdaky atabegligi» atlandyrylan döwletiň paýtagty bolupdyr.

Seljuk türkmenleriniň atabeglik şeklindeki bu döwletini, oguz-türkmenleriniň salyr (salgyr) boýundan bolan Sungur beg, 1147-nji ýylda Eýranyň Pars atlandyrylan böleginde esaslandyrypdyr. Şirazda miniatýura suratkeşliginiň ösmeginde, 1284-nji ýylda mongol neberelerinden bolan Ilhanlar tarapyndan syndyrylan bu seljuk atabegliginiň möhüm orny bardyr.

«Türkmen äheňiniň» döwründe Şiraz mekdebiniň miniatýuralary seljuk türkmenleriniň suratkeşliginden beýan edilişiniň çuňdan sadalygyny, tebigy sazlaşygyň aýdyňlygyny, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligini, ýagty we güneşli reňkliligi saklap galmagy başarypdyr. Şonuň bilen birlikde – reňkiň aýratyn güýçlendirilmegi, şekilleriň degişli pälwan sypatlylygy we ş.m. ýaly beýleki täze aýratynlyklary-da ýüze çykarypdyr.

Öküzçäni egnine alyp
merdiwana çykýan ýigit.
Nyzamynyň «Hamsa»
eserine çekilen surat.
Heft Peyker. Akgoýunly
türkmenleriň döwrüniň
miniatýurasy. Stambulda,
Topkapy saraýynyň
muzeýinde saklanylýar. H.
762. 167 r. (Güner Inal'dan)

Keýkowusyň göge uçmagy.
Firdöwsiniň «Şanama»
eserine çekilen surat.
Akgoýunly türkmenleriň
döwrüniň miniatýurasy.
Stambulda, Topkapy
saraýynyň muzeýinde
saklanylýar. H. 1507. 81 w.
(Güner Inal'dan)

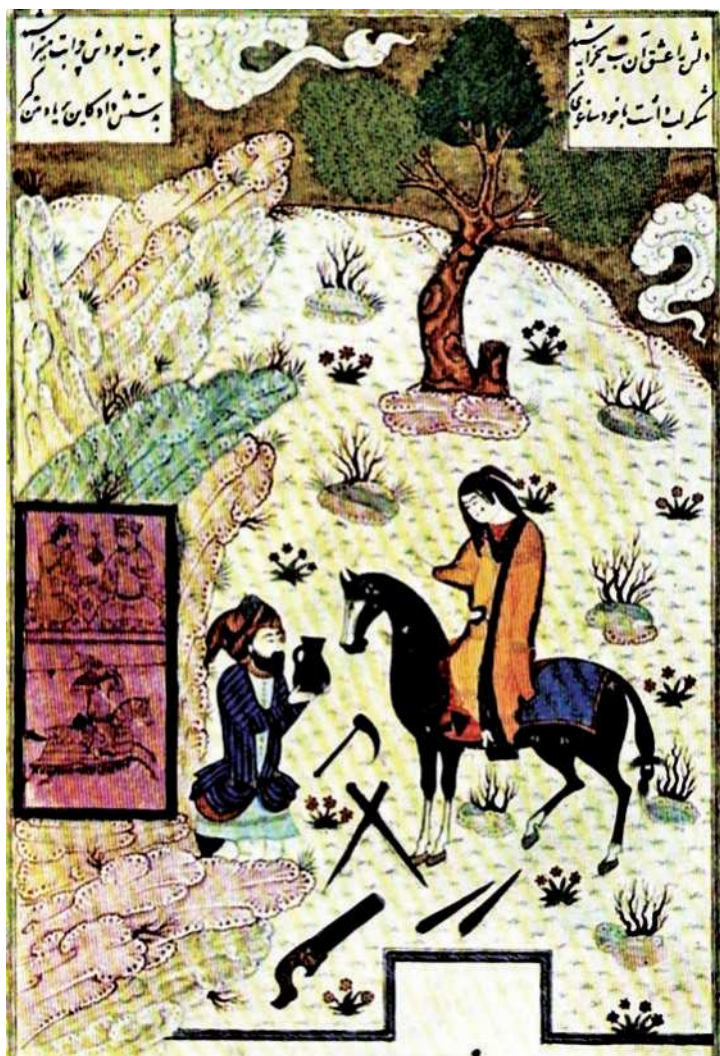
«Türkmen äheñiniň» Şiraz mekdebinde çekilen iň gowy eserleriniň hatarynda – Londonda Korolyň Aziýa jemgyýetinde saklanylýan, 1450-60-njy ýyllarda ýazylan we çekilen Nyzamynyň «Hamsasyny», ýene-de Londonda Britan muzeýinde saklanylýan 1486-njy ýylda ýazylan we çekilen «Şanamany» we beýleki golýazmalary görkezmek bolar. Türkmen äheñine degişli, bahasyna ýetip bolmajak gymmaty bolan miniatýuralar «Hawarnama» («Gün hakynda nama») golýazmasyna çekilipdir.

Bu äheñe degişli miniatýuralar dünýäniň birnäçe muzeýlerinde we hususy surat ýygnaýjylarda saklanylýar. Olaryň käbiriniň ýüzünde 1476-1487-nji ýyllarda çekilendigini görkezýän sene ýazgysy we «Perhat» atly nakgaşyň goly bar. Miniatýuralaryň içinde reňkleri boýunça aýratyn saýlanyp tapawutlanyp duran ajaýyp surat «Jebraýyl perişde Alyn mahabatlandyrýar» atly işdir. Bu suratyň miniatýura ýygnaýjylaryň biriniň hususy gorhanasynda saklanýandygy bellidir.

Bährem bilen Azada awda. Firdöwsiniň «Şanama» eserine çekilen surat. Akgoýunly türkmenleriň döwrüniň miniatýurasy. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 1515. 439r. (Güner Inal'dan)

Suratda pälwansypat Alynyň, haýran galyp agzyna barmagyny degrip duran garrynyň we ganatlaryny pasyrdadyp ýokardan inip gelýän perişdäniň şekilleri örän täsirli çekilipdir. Ak, altynsow, açyk mawy, gyzył we ýaşyl reňkli lybaslar ynsan şekillerini, owadan halyny ýatladyp duran tebigat manzarysyndan görnetin öňe çykarýar. Surat Jennetdäki Erem bagynyň bir künjeginde bolup geçýän ahwalaty şekillendirýän bolsa gerek. Gül-gunçaly çarbagyň ortasynda serhowuz, howuzda guwdur-gazlar ýüzüşip ýörler. Altyn şahalarda ýaşyl ýapraklar ösüp, ajaýyp gülleri açylyp, miweleri sallanyşyp duran agaçlar özboluşly bir haşamy emele getiripdir. Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek, Türkmen äheňiniň nakgaşlary dini suratlary çekenlerinde musulman dininiň keramatly kişilerini we perişdelerini ýerde, ynsanlaryň arasynda görkezip, melekleri adam keşbinde şekillendiripdirler. Diňe olaryň başynda ýanyp duran ot we perişdeleriň ganaty bu keşplere dine degişlilik, keramatlylyk äheňini berýär.

Şiriniň Perhadyň ýanyna gelmegi. Sankt-Peterburgda, Saltykow-Şedrin adyndaky jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýan Nyzamynyň «Hamsa» golyzmasyndan bir miniatýura. 1491 ý. (B. W. Weýmarn'dan)

Sankt-Peterburguň (öňki Leningradyň) Saltykow-Şedrin adyndaky jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýan, XV asyryň soňlaryna we XVI asyryň başlaryna degişli bolan üç sany Nyzamynyň «Hamsa» eseri bar, olar Şirazda ýazylypdyr. Bularyň iň irkisiniň

ýazylyş senesi 1479-njy ýyla degişlidir. Golýazmadaky kiçeňiräk miniatýuralaryň çarçuwasy käbir ýerinde döwlen görnüşde üýtgäp, ýazgylar suratlaryň içine sokulyp girýärler. Baş orundaky keşpler öňe saýlanyp, ikinji orundaky sudurlaryň bolsa depeleriň, agaçdyr binalaryň aňyrsynda ýarpy şekilleri görünýär. Bu miniatýura ajaýyp ýazgysy we özboluşly reňk ulanylmalary bilen öňe çyksa, şekilleriň yz ýanyndaky görnüşde gök reňkler benewşe reňke öwürülýär. Çal hem ýaşyl tegmilleriň köplügi ýumşak reňk öwürşginlerini berýär.

1491-nji ýylda ýazylan beýleki bir golýazmanyň bezeg suratlarynda, nakgaş, adam şekillerini ýörite düzgün ýa-da kanun boýunça ýerleşdirmedik hem bolsa, gelşikli deňleşdirilen asuda sazlaşygy döretmegi başarypdyr. Nyzamynyň «Hamsa» eserine degişli bu miniatýuralaryň birinde Şiriniň dag gazyp ýören Perhadyň ýanyna gelşi suratlandyrylýar. Bu suraty içgin synlanyňda isleseň hem, islemeseň hem, türkmen tebigaty göz önüne geliberýär. Çöl meýdany, ojarlar-sazaklar ösüp ülpüldeşip otyrlar, sähranyň gutaran ýerinde bolsa dag depeleri başlanýar. Ahalteke atyny ýatladyp duran bedewiň üstünde jöwzaly yssydan surnugan teşne Şirin otыр. Perhat oňa suwly küýzäni uzadyp dur. Şiriniň atynyň guýrugynyň Seljuk türkmenlerine mahsus örülendigi ünsüňi çekýär. Suratkeş miniatýurada çöl meýdanyny açylyp oturan gül-çiçekler, läle-çigildemler bilen bezäpdir. Şol manzara hem türkmen sährasynyň ýazyny ýadyňa salýar.³⁶

Seredip geçen bu eserimize äheňi taýdan we şekilleriň ýerleşdirilişi boýunça meňzeşligi örän ýakyn bolan, XV asyryň ikinji ýarymynda Nyzamynyň «Hamsasyna» çekilen miniatýuralar ABŞ-da Minneapolisiň sungat institutynda saklanylýar. Ýene-de Nyzamynyň «Hamsa» atly eserine ýazylan, 1508-nji ýyla degişli ikinji bir golýazma Sankt-Peterburgda saklanylýar. Bu golýazmadaky suratlar XV asyryň aýagynda we XVI asyryň başynda çekilen Türkmen äheňiniň suratlaryna juda meňzeşdir. Türkmen äheňine mahsus bolan miniatýuralar Oksfordyň Bodleýan kitaphanasyndaky,

³⁶ Baýramow K. Türkmenleriň suratkeşlik sungatynyň taryhyndan bir parça...
// «Standart, hil we howpsuzlyk» žurnaly, № 3 1997, 32 s.

1493-nji ýyla degişli we Londonyň «India offis» kitaphanasyndaky, 1505-1510-njy ýyllara degişli Nyzamynyň «Hamsa» golýazmasyna hem çekilipdir.

Bu miniatýuralara tebigaty haşamlanan haly görnüşinde şekillendirmek, nagyşlary we nagyş görnüşlerindäki ösümlik şahalaryny, güllerini, ýapraklaryny çakdanaşa köp ulanmak ýaly sypatlar has mahsusdyr. Mollanyň okuwçylara ders berip oturanyny şekillendirýän miniatýura muňa mysal bolup biler. Onda, türkmenleriň amaly-haşam sungatyndaky nagyşlary ýatladyp duran bezeglerden doldurylan mekdep jaýynyň içiniň şekiline türkmen binagärligine mahsus bolan haşamlylyk berlipdir. Jaýyň töründäki ýaplanylmak üçin nietlenilen haly ýassyklara seredilende, olarda gönüden-göni ýomut halysynyň gölünü ýatladýan nagşy görse bolýar. Nakgaş bu miniatýurada surat bilen hatlaryň aýrylmaz bitewiligini saklap galmagy-da başarypdyr.

Görşümüz ýaly, bu seredip geçen miniatýuralarymyz, orta asyr türkmen nakgaşlary Türkmen äheňiniň döwründe Gündogar şekillendiriş sungatynyň kämil sungat derejesine ýetmeginde möhüm orny eýeläpdir diýmegimize doly esas berýär. Garagoýunly türkmenleriň we Akgoýunly türkmenleriň döwürlerinde-de ýokarda agzalan öňki döwürlerde atlary sanalan kitaplaryň ählisi diýen ýaly ýazylyp, miniatýuralar bilen bezelipdir.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Garagoýunly türkmenleriniň (1378-1469 ýý.) hem-de Akgoýunly türkmenleriniň (1378-1508 ýý.) döwürleri.
2. Bu döwletleriň Gündogar miniatýura sungatyndaky Türkmen äheňi ýa-da ýoly.
3. Iňlis alymy B.W. Robinsonyň Gündogar miniatýura sungatyndaky «Türkmen ýoly» baradaky düşüňjesi.
4. Şiraz hem-de «Türkmen äheňi» atlandyrylan nakgaşlyk ýolunyň esasy merkezleriniň ýerleşen beýleki şäherleri.
5. Seljuk türkmenleriniň suratkeşligi we miniatýuradaky Türkmen ýoly.
6. «Türkmen äheňiniň» Şiraz mekdebinde çekilen iň gowy eserleri.
7. Türkmen ýolunyň miniatýuralarynyň özboluşly aýratynlygy.

§9. Sefewi türkmenleriniň döwri (1501-1732 ýý.)

Eýranda XVI asyryň başlarynda, Akgoýunly döwletinden soň, bu ýurtda ýene bir türkmen hökümdarlygy ýüze çykdy. Olar Anadoludan Eýrana göçüp gelen türkmenlerdi. Türkmenleriň Anadoludan Eýrana göçmeginiň sebäbi, Erdebildäki Sefewiler toplumynda Akgoýunlylar öň hatara saýlanansoň, Garagoýunlylar olar bilen agzala bolup, Eýranyň belli-belli ýerlerine çekilipdirler. Sefewi derwüşçilik ylahy toparynyň täsiri bilen gaty kän türkmenler bu göçe eýerdiler. «Sefewi döwletini guranlar hem edil Osman döwletini guranlar ýaly, arassa türkmenlerdir»³⁷ diýlip nygtalýar.

Sefewiler adyny şol bir maşgaladan bolan şyh Safi ed-Dinden (1253-1334 ý.) alyp gaýdýan hökümdarlar neberesidir. Olaryň esasy merkezi Erdebil bolupdyr. Sefewileriň iň meşhur hökümdary şa Ysmaýyl (1499-1524 ý.) Şurur diýlen ýerde, 1501-nji ýylda Akgoýunly türkmenlerini ýeňip, bütin Eýrana häkim boldy. Ondan soňra, şa Tahmasp Töwrizi sungat merkezi halyna getirdi. Ol kitap döretmeklik sungatyna berlendi we özi nestalyk ýazgysyny ýazmaklygy gowy görerdi. Bu sefewi hökümdary surat çekmeklige hem synanyşyp görükdir. Onuň Soltan Muhammediň şägirdi bolandygy hem ýazylýar. Onuň Töwrizde gurduran işhanalarynda Kemaleddin Begzat, Soltan Muhammet, Mir Musawwir, Mir Seýit Aly, Aka Mirak, Şeýhzada we Dost Muhammet ýaly ussat nakgaşlaryň işländigini bellidir. Şa Tahmaspyň özi ýaly, şol döwrüň iň tanymal sungat hemaýatçylarynyň biri, onuň Hyradyň walysy wezipesini ýerine ýetiren inisi Sam Mürzedir. Onuň buýurmasy boýunça ýerine ýetirilen we miniatýuralary Şeýhzada tarapyndan edilen Hafyz golýazmasy Fogg Muzeýinde saklanylýar. Şa Tahmaspyň soňky ogly Bahram Mürze hem bu sungatyň muştagydy. Ol egin-eşik goýulýan «Jamhana» atly bir jaýyna Aka Miraga we Mir Musawwire surat baryny çekdiripdir. Şol döwrüň soňky üçünji bir sungat hemaýatçysy bolsa, Tahmaspyň ýegeni hem-de giýewisi, 1556/57-nji ýyllarda Maşadyň walysy bolan Ybrahym Mürzedir. Onuň döwründe Maşatda

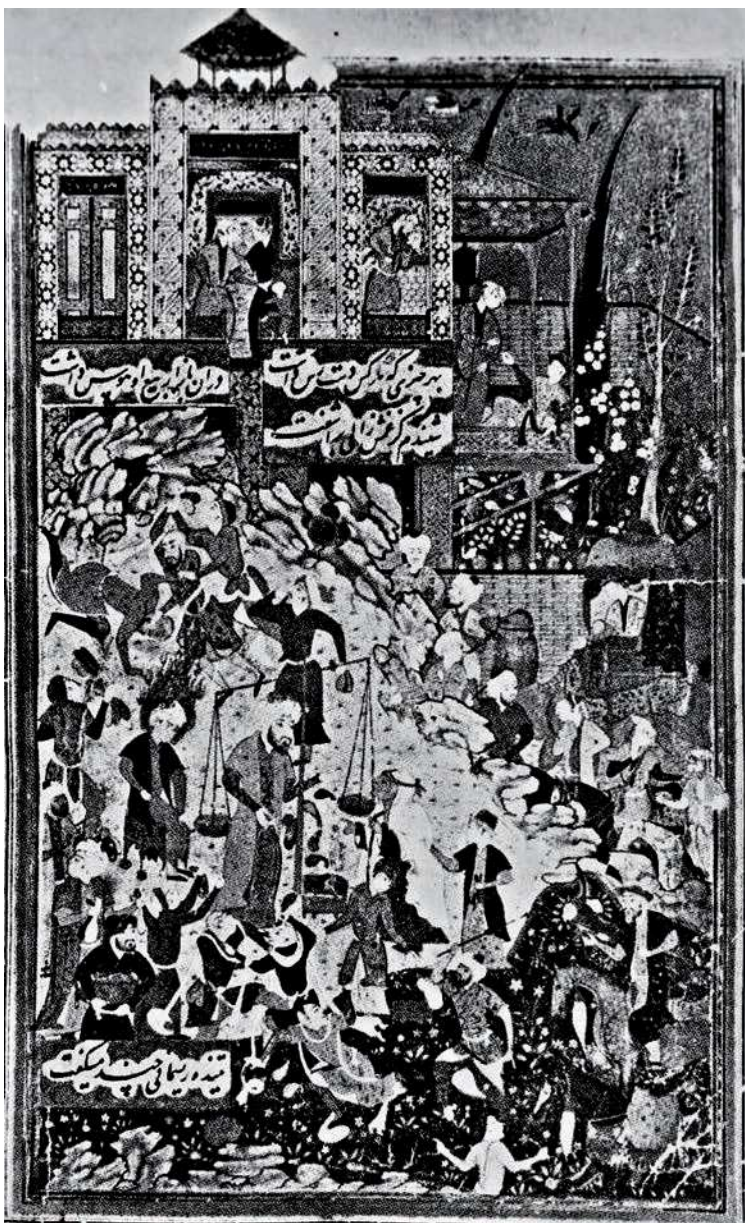
³⁷ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. – Aşgabat, 2004. 240-241 s.

nakgaşlyk sungaty pajarlap ösüpdür. Sefewi türkmenlerinden şa Apbas (1587-1629 ý.) hem sungata berlen hökümdar bolupdyr. Ýöne ol, esasan, migmarlygy (arhitekturany) gowy görüpdür. Yspyhan şäheri onuň döwründe şu günki binagärçilik şekline eýe bolupdyr.³⁸

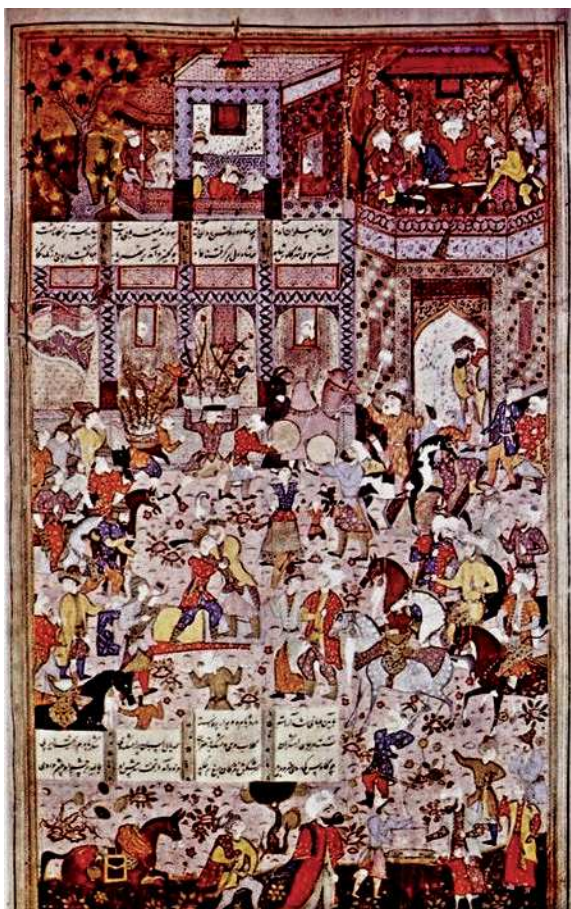
Sefewiler döwrüniň ähmiyetli miniatýura mekdepleriniň hatarynda, esasan, Kazwin, Yspyhan we Şiraz mekdeplerini görkezmek bolar. Şol mekdepleriň hatarynda Töwrizdir Hyrat şäherleriniň mekdeplerini hem agzap bolar. Şa Ysmaýyl 1522-nji ýylda Kemaleddin Begzady Töwriz akademiýasyna müdirlige belläpdi. Sefewileriň döwründe Töwrizde çekilen miniatýuralaryň hatarynda Firdöwsiniň «Şanamasyny» («Houghton Şanamasy») we Nyzamynyň «Hamsa» eserini (British Museum-da saklanylýar) görkezmek bolar. «Şanama» eseriniň içinde 258 miniatýura bar. Ol suratlary döretmeklige, şol döwürde nakgaşlar akademiýasynyň yzly-yzyna müdiri bolan suratkeşler Soltan Muhammet we Mir Musawwir, sonuň ýaly-da, Aka Mirak (Aga Mirek), Dost Muhammet Mürze Aly, Mir Seýit Aly, Muzaffar Aly, Şyh Muhammet, Abdüssemed hem-de ady bilinmeýän birnäçe nakgaş gatnaşypdyr. Ondaky suratlaryň Timurylaryň döwrüniň Hyrat mekdebiniň we Akgoýunly türkmenleriniň döwrüniň Töwriz mekdebiniň suratlarynyň kämilleşen dowamydygy ýazylýar.

Döredilen wagty 1539/43-nji ýyllar arasy bilen senelenen we Nyşapurly şa Mahmyt tarapyndan Töwrizde ýazylan Nyzamynyň «Hamsa» eseri, «Tahmasp Nyzamysy» diýlip at berilýär. Şa Tahmaspyň ady eseriň başynda ýazylypdyr. Onda bar bolan 14 miniatýura Soltan Muhammet, Mürze Aly Mirak, Mir Musawwir, Mir Seýit Aly we Muzaffar Aly ýaly döwürüň tanymal nakgaşlarynyň eli bilen döredilipdir. Töwriz miniatýuralarynyň hili ýokary derejeli bolupdyr. Töwrizde ýene Rüstem Aly, Abdylla, Muhammet Kadimi, Abdyl Gapbar, Mesut, Hasan Aly, Hoja Kaka we merwli nakgaş zenan Bibije ýaly tanymal nakgaşlar işläpdirler.

³⁸ İnal, Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995. 159-160 s.

Ýusubýň satylmagy. Sefewiler döwrüniň miniatýurasy.
 Britan muzeýinde saklanylýan “Ýusup-Züleyha” dessanyna
 çekilen surat. Or. 4222. (B. Gray we G. Inal’dan)

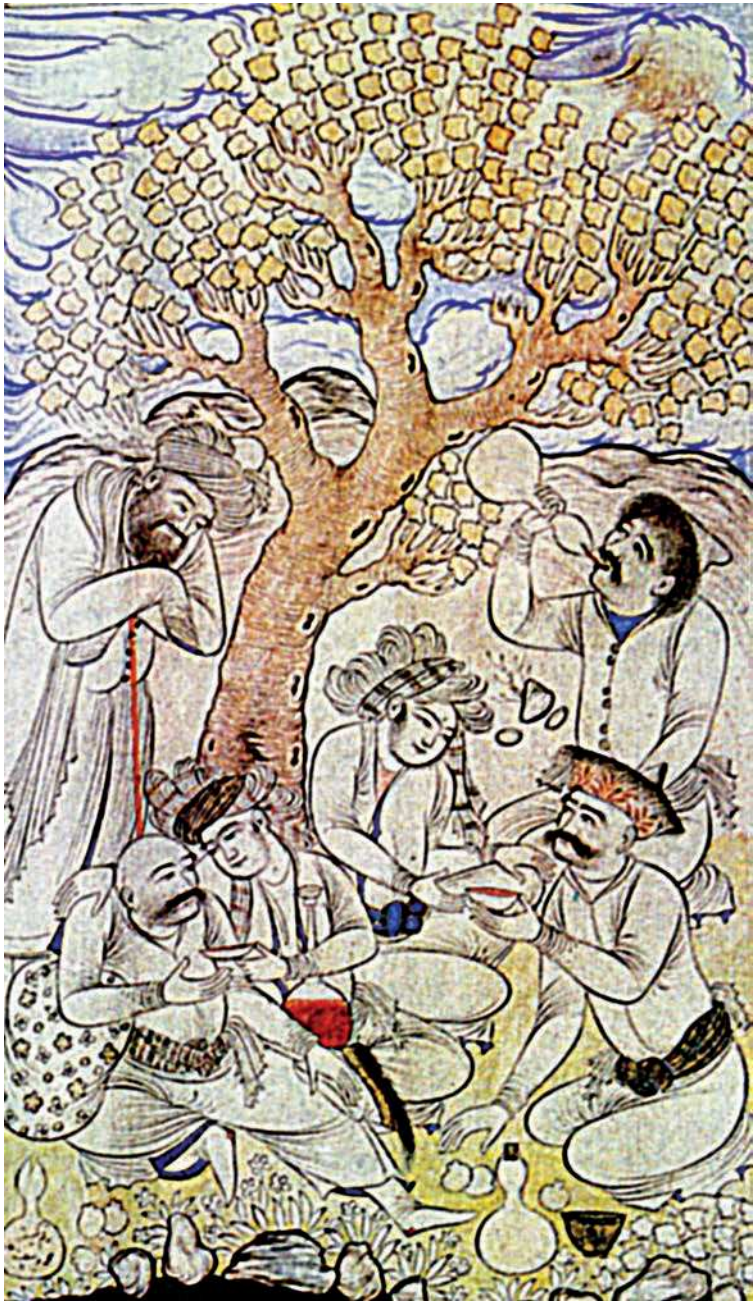
Keýkows bilen Keýhysrowyň duşuşygy. Firdöwsiniň «Şanama» eserine çekilen surat. Sefewiler döwriüniň miniatýurasy. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 1475. 142w. (Güner Inal'dan)

Giçki Sefewiler döwri. Osman türkmenleriniň harby güýçleriniň ýörişleriniň täsiri astynda paýtagtyň Töwrizden Kazwine göçülmeginiň netijesinde, soltanyň nakgaşlyk işhanalary hem Kazwine geçirilipdir. Kazwinde döredilen miniatýuralara seredilende, olaryň Töwrizde döredilen miniatýuralardan äheň taýdan tapawutlanýandygyny görmek mümkin. Olardaky belläp geçmeli iň ähmiýetli zat, düýpli täze bir sudur-şekil suratkeşliginiň peýda bolmagydyr. Örän inçe sudur-şekilleriň tegelek ýaş erkekleriň äheňleri ünsüni çekýär. Ýaňaklara uzalyp

gaýdýan zülpler, çekilen gaşdyr gözler, inçe boýun, giňiş omuzlar, inçe bil, kiçi eller we aýaklar sudurlaryň belli-külli tapawutlarydyr. Tebigat şekillerinde bolsa, Hyrat mekdebiniň täsirleri duýulýar.

Riza-i Abbasa degişli bir miniatýura. Gıçki sefewiler döwri.
(I. Stchoukine we G. Inal'dan)

Meýdandaky şady-horramlyk. Giçki sefewiler döwri. (G. Inal'dan)

XVI asyryň başyndaky sefewileriň miniatýura senetçiligine göz aýlanymyzda Şiraz mekdebinde öňki garagoýunlydyr akgoýunly türkmenleriň ýolunyň dowam etdirilmegi bilen birlikde täze bir äheňiň ýüze çykandygy-da görünýär. 1500-1520-nji ýyllara gabat gelýän döwürde belli bir usulda edilen miniatýuralar topary peýda bolupdyr. Bu usulyň göze görünüp duran özboluşlyklary inçeden hor, ownuk, tos-togalak ýüzli, gülgüne ýaňakly gurjak ýalyjak adamlaryň şekillendirilmegidir. Bu döwürdäki Şiraz mekdebiniň miniatýuralary çekilen eserleriň hatarynda, ýer togalagynyň dürli ülkelerinde saklanylýan Sadynyň «Küllüýat» eseriniň golýazmalaryny, «Şanamalary», Nyzamynyň «Hamsa» eseriniň nusgalaryny görkezmek bolar.

Ýene-de bir bellenip geçilmeli hadysa, sefewileriň döwründe Ýewropanyň suratkeşliginiň täsirini alan, naturalistik bir äheňiň kämilleşendigi edebiýatlarda ýazylmagydyr.

Nedir şa Awşar Türkmeniň döwletiniň döwri (1736-1747 ýý.)

Gündogaryň meşhur patyşalarynyň biri, Eýranda patyşalyk eden Nedir şa Türkmenidir. Nedir şanyň resmi hökümdarlygy hijriniň 1149-1160-njy ýyllaryna / miladynyň 1736-1747-nji ýyllaryna / gabat gelýär. Täze uly bir imperiýany gurmaklyga çalyşan bu tanymal patyşa, Oguz türkmenleriniň awşar boýundan bolupdyr we il-ulusda onuň Nedir şa Awşar ady ýörgünlidir. Onuň Kaka etrabyňa ýakyn (Eýranyň çäklerinde) ýerleşen Deregezde doglandygy edebiýatlarda ýazylýar. Taryhyň bu tanymal patyşasynyň dogduk topragy bolan Kaka etrabyň çäklerinde halk arasynda «Nedir şanyň galasy» atlandyrylýan gala hem bar.

Nedir şa Awşaryň döwriň miniatýuralarynyň hatarynda, tanymal rus gündogarşynasy we alymy A. Samoyłowičiň, 1906-1907-nji ýyllarda Türkmenistana eden ylmy gözleg saparynda, ýygnap alyp giden we proza, poeziýa, taryhy we dini-durmuşy mazmuny içine alan, türkmenleriň 34 golýazma kitabyňyň biri – «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitabyň miniatýuralaryny görkezmek bolar. Bu golýazmalar XVII-XIX asyrlara degişli bolup, ortaaziýa nastaligi hatynda ýazylypdyr.³⁹ Bu kitaplaryň birtoparynda bezeg işleri edilipdir, miniatýuralar bilen bezelipdir.

³⁹ Самойлович А. Краткая опись среднеазиатских рукописей собрания Самойловича. Материалы по среднеазиатской литературе. ЗВОБ т.XIX, СПб 1909.

«Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitap Russiýanyň YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminiň golýazmalar fondunda saklanylýar. «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitap Merw weziri Şahyjan Mürze Muhammet Kazym tarapyndan hijri 1162-1166-njy / milady 1749-1753-nji ýyllarda / ýazylypdyr. Bu üç jiltlik kitapda 57 miniatýura bar. Alym E. M. Ismailowa bu ajaýyp miniatýuralary «XVIII asyr Merw miniatýuralary» diýip ylmy takyklykda atlandyrypdyr.⁴⁰

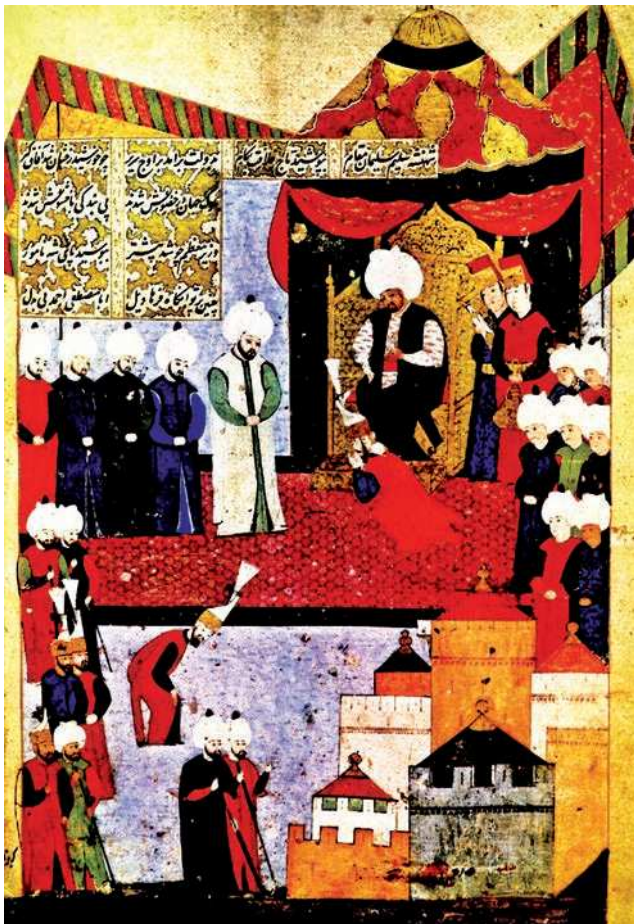

Nedir şanyň tagtynda oturan suraty. XVIII asyr
Merw miniatýurasy. «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly
kitabyna çekilen surat. (E.M. Ismailowa'dan)

⁴⁰ Исмаилова Э.М. Мервские миниатюры XVIII в. // Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство. – Ташкент, 1984. 155-178 с.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Sefewi türkmenleriniň patşalarynyň sungata berlen hökümdarlardygy barada söhbet.
2. Sefewi türkmenleriniň irki döwür nakgaşçylygy.
3. Bu döwrüň Töwriz we Maşat işhanalarynda nakgaşçylyk.
4. Sefewi türkmenleriniň giçki döwür nakgaşçylygy.
5. Nedir şa Türkmeniň döwrüniň Merw miniatýuralary.

Osman türkmenleriniň soltany Selim II-niň Belgradda tagta geçiş dabarasy.
1581 senesinde Nakkaş Osmanyň çeken miniatýurasy. «Şanama'yi Selim han» eserinden. Stambulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar.
A. 3595. («Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı» kitabýndan)

§10. Anadolyda Osman türkmenlerinden ozalky döwürlerde miniatýura

Tanymal alym Oktaý Aslanapanyň ýazmagyna görä, Anadoluly türkmenleriniň miniatýura sungatynyň başlangyjyna degişli golýazma eserleri azdyr. Şeýle-de bolsa, ol miniatýuralar Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň we Türkmen beglikleriniň döwrüne degişli bolup, özboluşly häsiýeti özlerinde saklaýarlar.

Olaryň biri, Parižň Milli kitaphanasynda saklanylýan (Persan 174), 1271-72 senelerinde Aksaraý we Kaýseride taýýarlanandygy bilinýän, ýazarynyň hem-de nakgaşynyň Siwaslydygy görkezilen, 146 ýaprakly nesih haty bilen ýazylan miniatýuraly golýazmadyr. Üç bölümden ybarat kitabyň birinji bölümünde Ibn el-Sijistany, özüniň musulmanlaryň ýaşaýan ähli ülkesini gezendigini, jady suratlary, ýyldyz pallary, «tilsimdir reml» bilen meşgullanan bir kişidigini tanadypdyr. «Kitab-y dakaýyk al-Hakaýyk» atly ikinji bölüm, hijri 670-nji (milady 1271- nji) ýylda Aksaraýda ýazylypdyr we ýazaryň ady bu ýerde Nasreddin Muhammet ibn Aly el-Sijistany diýlip görkezilipdir. «Munis el-Hawarif» atly soňky bölüm h. 671-nji (m. 1272-nji) ýylda Kaýseride Nasyr el-Rammal al-Sahaty al-Siwasy atly ýazar tarapyndan ýazylypdyr we bu bölüm Anadoly Seljuk türkmenleriniň soltany Gyýaseddin Keyhusrew III bagyş edipdir. Sijistandan gelip Siwasda ýerleşen ýazar eserine miniatýuralary hem çekipdir. Miniatýuralara, çekiliş usuly boýunça seredeniňde onuň bir elden çykan eserlerdigini görse bolýar. Kompozision sazlaşygy başyndan soňuna çenli üýtgemeyär.⁴¹

Anadolydaky türkmenleriň arasynda nakgaşlyk sungatyna bolan gyzyklanma bu ýeriň topraklarynda Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň çagşamagyndan soňraky döwürlerde güýç-kuwwat gazanyp, özleriniň beglik şeklindäki döwletlerini guran beglikleriň hökümdarlarynyň bu sungata hemaýat edip goramagy bilen başlanypdyr. Golýazmalaryň içine çekilen we häzirki döwürde «minianýura» diýlen bu sungat şahasy entek dörän döwürlerinde «surat», «nakys», «teswir», «resim» şeklinde atlandyrylypdyr we bu sungat bilen meşgullananlara «nakgaş», «ressam», «musawwir» diýlipdir.⁴²

⁴¹ Aslanapa, Oktay. Türk Sanatı. 2 basım. – İstanbul, 1989. 367 s.

⁴² Türk minyatür sanatı. // Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı. Birinci baskı – Ankara, 1993. 408 s.

**Fatih Mehmet saltanyň keşbi (39x27sm.). 1475-nji ýyl.
Sinan begiň işi. Topgapy sarayynyň muzeýi. 2153.
(Metin Sözeniň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)**

Ýene bir belläp geçilmeli zat, suratly nusgalar ýogam bolsa, kitap sungatynyň goraýjylygyny XIV asyrdan Garamanogullary türkmen begleri we Germiyanogullary türkmen begleri, XV asyrdan başlabam Osman türkmenleriniň patyşalary edipdirler. Anadolydaky

Seljuk türkmenlerinden soňraky döwürlere miniatýura sungaty babatda seredilende, ol döwürlere Nusgawy (klassyk) Osman türkmenleriniň miniatýura ýoluna taýýarlyk döwürler atlandyryp bolar.

Ok atyp duran Selim II-niň keşbi (40,5x57sm.). 1570-njy ýyl.
Nigäriniň işi. Topgapy saraýynyň muzeýi. H.2134/3.
(Metin Sözenň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Osman türkmenleriniň soltany Süleýman Kanunynyň Erdel şazadasyny kabul etmegi. Takmynan 1579 senesinde Nakkaş Osmanyň çeken miniatýurasy. «Zigetwar saparynyň taryhy» eserinden. Istanbulda, Topkapy saraýynyň muzeýinde saklanylýar. H. 1339. («Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı» kitabýndan)

Osman türkmenleriniň döwri (1299-1922 ýý.).

Osman türkmenleriniň döwrüne deňişli miniatýuralar bolsa, Stambul, Edirne, Bursa, Amasýa, Konýa, Bagdat, Mosul hem-de Müsür ýaly merkezlerde çekilipdir. Bu miniatýuralarda köşki-saraýlaryň durmuşy, soltanlardyr emeldarlar bilen baglanyşykly görnüşler, söweş sahnalary, şäher şekilleri, hünärmentleriň dabaradan geçmeleri we soltanlaryň, asylzadalaryň portretleri ýaly suratlar berlipdir. Osman türkmenlerinde hem, edil Seljuk türkmenlerinde bolşy ýaly, patyşalaryň ýany bilen wezirler, welaýatlaryň walylary, şazadalar, hanym soltanlar, döwlet adamlarydyr emeldarlar sungaty hemaýa edijiler, goraýjylar bolupdyrlar. Osmanlaryň saraý-köşklerinde nakgaşlar ähmiýetli ýeri eýeläpdirler.

Osmanlar döwründe hem «nakgaşhana» diýlen köp sanly işhanalar XV asyryň başynda Çelebi soltan Mehmet (Mämmet), soltan Myrat II we olaryň döwlet adamy Umur beg ýaly asylzadalaryň hemaýat etmeginde Bursadan Edirnä geçirilipdir. Miniaturalaryň ilkinji nusgalary döredilmegi bu geçirilmeden soňky döwürlere gabat gelýär. Şol döwürleriň miniaturalanan eserleriniň hatarynda: «Dilsuznama», «Kulliyat-i Katibi», Anadoly edebiýatynyň tanymal şahyry Ahmediniň «Iskendernama» eseri, «Hysrow we Şirin», «Hamsa», «Kalile we Dimna», kätip Derwüş Mahmyt bin Abdylly Nakkaş tarapyndan ýazylan «Şaname-i Melik-i Ümmi» ýaly eserlerdir.

Osman türkmenleriniň döwletini edara edijileriň hemaýasy bilen XVI asyryň başy, miniatýura sungatynda iň bir önjeýli döwrüň başlangyjy bolupdyr. Aýratyn hem soltan Selimiň döwri Gündogardan getirilen sungat adamlary bu ýeriň nakgaşhanalarynyň belli bir düzgün-kada gelmegine täsirini ýetiripdirler. Bu döwrüň miniatýurlanan eserleriniň hatarynda Attaryň «Mantyk At-Taýr» eseri we beýlekilerdir. Soltan Süleýman Kanunynyň döwründe (1520-1566 ýý.) suratly taryh kitaplary bolan «Süleýmannamalar» ýazylypdyr. Matrakçy Nasuh 1552-nji ýyla çenli bolan Osman türkmenleriniň taryhyny – «Mejmua el-Taryh» eserini ýazyypdyr. Eseriň başky bölümine «Tewarih-i Al-i Osman», soňky bölümine-de «Süleýmannama» adyny beripdir. «Tewarih-i soltan Baýezit» hem suratlar bilen bezelen taryhdyr.

Soltan Ahmet III hem-de şazadasy (25,5x17,5sm.).
 1720-njy ýyl. «Silsilenama» atly portretler albomundan.
 Lewniniň işi. Topgapy saraýynyň muzeýi. A.3109. (Metin Sözenin
 «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Osmanlaryň miniatýurlanan edebi eserleriniň hatarynda Firdöwsiniň «Şanama» eseri, Nyzamynyň «Hamsa» eseri, Arifniň «Süleýmannama» eseri we beýlekiler degişlidir. Soltan Selim I döwrüne degişli «Selimnama» taryhy eseri 1525-nji ýylda suratlar bilen işlenipdir. Osman köşkü-saraýynyň nakgaşhanasynda XVI asyryň ilkinji ýarymyndan soňra öňki döwürleriň kätipleriniň, musawwirleriniň (suratçylar) we müzehhipleriniň (altyn çäýýjylar) tak ýapraklar atlandyrylan kagyzlarda işlemeklerini bir ýere jemleýän murakka (nagyş salma) surat çekilişi ýaýbaňlanypdyr. Murakkanyň meşhur suratkeşi Şa Guly (Şah Kuly) nakgaşdyr. Soltan Myrat III döwri (1574-1595 ýý.) özboluşly miniatýuralaryň döredilen döwrüdür. Türk taswir sungatyny beýik derejä ýetiren ussatlar Nakkaş Osman we Seýýid Lokman bolupdyr. Bu suratkeşler Osmanlaryň goşunlarynyň Ýewropany, Afrikanyň we Aziýanyň dürli ýerlerine eden harby saparlaryny suratlar bilen teswirläpdirler.

XVII asyr nakgaşhanalaryň örgütlenip ýola-goýluşynda durgunlyk döwrüniň başlanan we miniatýura sungatynyň önümçiliginiň pese gaçan asyry bolupdyr. Bu döwrüň tanymal suratkeşleri Talikizade we Nakkaş Hasandyr. «Egri Fetihnama» olaryň eseridir. Galandar (Kalender) Paşa tarapyndan düzülen «Palnama» («Falname») suratlar we hatlardan ybarat murakkadan emele gelipdir. Soltan Osman II Hotine eden saparyny teswir edýän «Şanama» hem nakgaş Nadiriniň we ýene bir nakgaşyň suratlary bilen bezelipdir. XVII asyryň soňunda Hüseyin Musawwir Adam atadan başlap Osmanlaryň soltany Mehmet VI çenli patyşalaryň portret suratlaryny çekipdir we oňa «Silsilenama» adyny beripdir. XVIII asyryda Osman miniatýurasynda Günbatar suratkeşliginiň täsiri güýçlenip, täzeleniş bolup geçipdir. Bu ülkäniň miniatýura sungatynyň çöküşi bolsa XIX asyryda bolup geçipdir.⁴³

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Anadolyda Osman türkmenlerinden ozalky döwürlerde miniatýura nakgaşlygy.

2. Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň we Türkmen beglikleriniň döwrüniň eserleri we şol golýazmalaryň ýazarlary, nakgaşlary.

⁴³ Türk minyatür sanatı. // Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı. Birinci baskı – Ankara, 1993. 408-20 s.

3. Osman türkmenleriniň döwriň (1299-1922 ýý.) miniatýura nakgaşlygy.

4. Bu döwrüň miniatýuraly golýazmalary we nakgaşlary.

5. Osman türkmenleriniň miniatýura nakgaşlygynyň durgunlyk döwri.

Soltan Süleýman Kanuny hem-de ýaragdarlary (40x29sm.). Takmynan 1560-njy ýyl. Nigäriniň işi. Topgapy saraýynyň muzeýi. H.2134/8. (Metin Sözenüň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

§11. Orta Aziýa miniatýurasy Şeýbanylaryň döwründe (1500-1600 ýý. Buhara mekdebi)

Buhara 1500-nji ýylda özbeklerden bolan Şeýbany hanyň eline geçipdir. Soňra ol 1507-nji ýylda Hyrady eýeläpdir. Şonda onuň soltan Hüseyin Baýgaranyň kitaplygynda işlän nakgaşlary Buhara alyp gidendigi agzalsa-da, bu mekdebiň miniatýuralarynda Hyrat mekdebiniň täsiri has soňraky döwürlerde hyratly ussalaryň bu ýere çagyrylmagy bilen peýda bolupdyr.

Kemaleddin Begzadyň Buhara gelendigi anyk bilinmese-de, kitabyň içindäki suratlardaky şekillerden onuň döredijiliginiň täsiri duýulýar. Bu döwürlerde Şahruhiýe we Daşkent işhana-ussahanalary bardy. Soňra tagta geçen Ubeýdylla han (1512-1559 ýý.) Buhara saraý-köşgüne göçüp baran dessine, sungat adamlaryny, ýerli we daşky welaýatlardan gelen nakgaşlary öz hemaýatkärligine alypdyr. Onuň döwründe köpsanly Hyratly nakgaşlar Buharada işläpdir. Assaryň «Mihr-u Müşteri» atly eseri (Freer Gallery of Art, Washington, D. C.) 1523-nji ýylda, bu şäherde tamamlanypdyr. Mürze Muhammet Haýdar Duglat «Ubeýdylla hanyň dolandyran döwründe Buhara, Mürze Hüseyiniň döwründäki Hyrady ýadyňa salýan bir sungat merkezi bolupdy» diýip ýazypdyr.⁴⁴ Bu döwürde işlän Mahmyt Müzehhip, Abdylla atly nakgaşlaryň ady meşhurdyr. Mahmyt Müzehhibiň içine surat çeken eserleriniň arasynda Nyzamynyň «Mahzen el-Esrar» golýazmasyny (Parižiň Milli Kitaplygy, suppl. pers. 985) agzamak mümkin. XVI asyryň ikinji ýarymynda döredilen iň ähmiýetli eserleriň biri, Aby-l Gazy Abdylla Bahadyr hanyň (1557-1597 ýý.) kitaphanasy üçin Muhammet Baky el-Kätip tarapyndan 1564-nji milady (972-nji hijri) ýylynda tamamlanan bir «Şanama» («Soltany Şanama») eseri we birtopar beýleki eserler bolup durýar.⁴⁵

⁴⁴ Ashrafi-Aini, «The School of Buhara to c. 1500», The Arts of the Book in Central Asia, 14th -16th Centuries, Edit., B.Grey, London, 1979, 264 s.

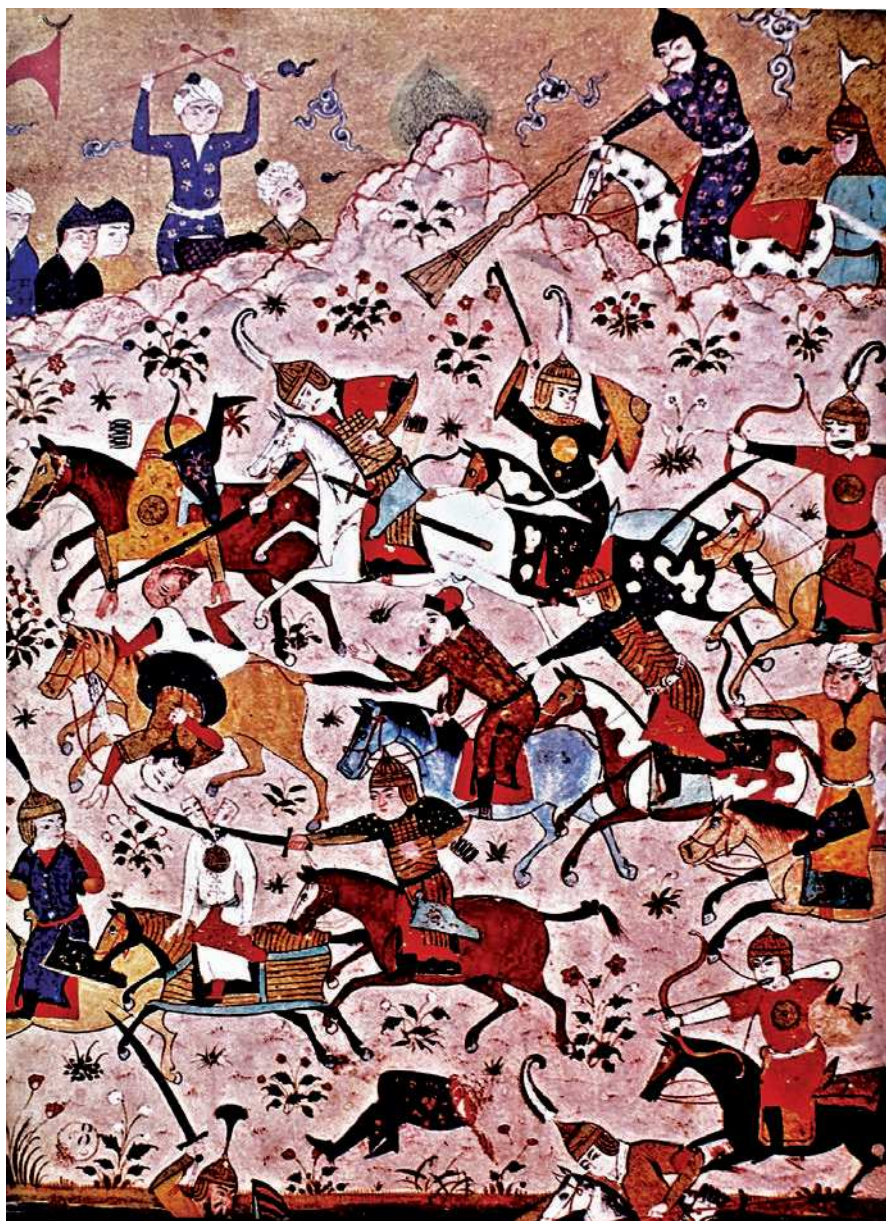
⁴⁵ İnal,Güner. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995. 170-171 s.

Gündogarda nakgaşçylyk işhanalary we düzgünnamalary.

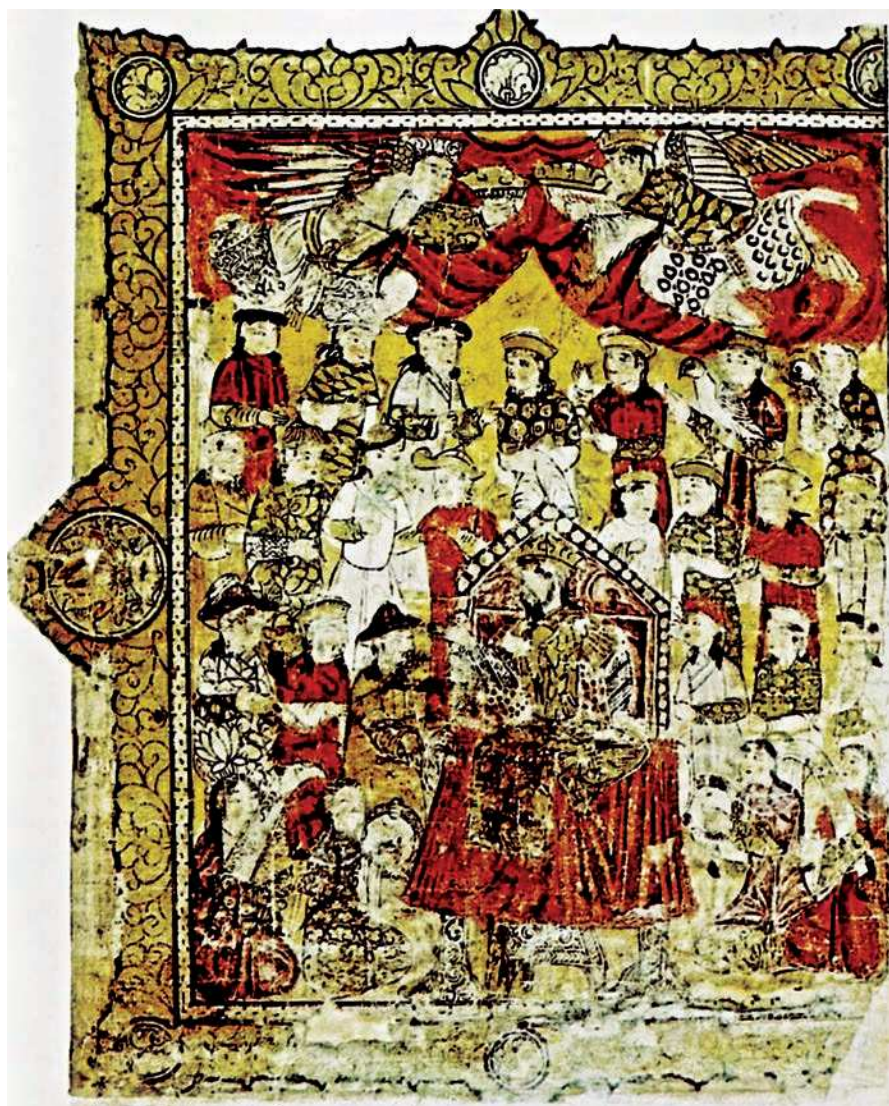
Gündogarda nakgaşlaryň işhanalary, her bir işhananyň bolsa, öz düzgünnamalary bolupdyr. Şol Düzgünnamalarda bu hünäriň döreýşi barada, oňa penakärlik edýän pir barada hem aýdylypdyr we işhana agzalarynyň borçlary kesgitli görkezilipdir. Muňa mysal hökmünde, XIV asyryň ahyryna we XV asyryň başyna degişli, bir «Nakgaşlar işhanasynyň düzgünnamasyny» görkezmek bolar.

Onda «Adam atadan pygamberiň döwrüne çenli bir müň dokuz yüz elli nakgaşyň ýaşap geçendigi, ýöne, olardan diňe on ikisiniň (Osman, Aly, Abdyl Wahyt, Abdyl Kerim, ussa Baba, ussa Nyzam, ussa Üweýt Buharly, Abdyjemil Şaşly, Jeleddin Andijanly, Muhammet Balhly, Şemseddin Kaşgarly, Omar Bagdatly) ussat nakgaş bolandygy we muny bu işhananyň her bir nakgaşynyň berk ýadynda saklamalydygy» aýdylýar. Elbetde, bu sanalan ussatlar hut şu düzgünnamanyň ýazylan işhanasynyň kabul eden ussatlar silsilesine degişlidir, beýleki işhanalarda nakgaşçylyk ussatlarynyň silsilesindäki adam atlary üýtgeşigräk, ýagny, olardaky nakgaşlaryň sarpalanýan halypalarynyň atlary bolandyr. Ýene-de, düzgünnamada rowaýaty äheňde «nakgaşçylygyň pygamberden başlanýandygy, oňa Jebraýyl perişdäniň 32 dürli reňkli boýagy getirip berendigini we oňa bu hünäri öwredendigi, mundan soň, pygamberiň Osman bilen Ala nakgaşçylyk işini öwredendigini, Medinedäki metjidi hem bezändigini» aýdylýar. Soňra «nakgaşçylyk hünäriniň ylahy taýdan goraglydygy, hökmanydygy, kanunydygy we teklipl edilýändigini; 32 reňkde boýanyň bardygy, nakgaşyň işhana binasyna gireninde näme aýtmalydygy, boýalary garýan wagty näme diýmelidigi, ussa çotgasyny taýynlaýan wagty näme aýtmalydygy, ussa çotgasyny kagyza degiren pursatynda näme diýmelidigi we işhananyň düzgünine degişli beýleki talap edilýän ähmiýetlikler» işhana şägirtlerine we nakgaşlaryna öwredilýär.

Soňra şeýle ýazylýar: «Kimdir biri «Suratkeş näçe borjy ýerine ýetirmelidir?» diýip sorasa, jogabyň şeýle bolsun: «Suratkeş ýedi borjy ýerine ýetirmelidir: birinjisi – tämir bolmak, ikinjisi – öten halypalary we ussatlary hormatlamak, üçünjisi – üýşüp alkys okamak, dördünjisi – açyk göwünli bolmak, bäşinjisi – dogruçyl bolmak, altynjysy – halallygy goramak, ýedinjisi – sada bolmakdyr».

Soltan Alaeddiniň mongollar bilen söweşi. sah. 34b. Emir Hysrow Dehlewiniň «Dewalrany we Hydyrhan» golýazmasýndan bir miniatýura. 1006/1598ý. Saltykow-Şedrin ad. Sankt-Peterburgyň Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar. inw PNS 276.

Patşanyň kabul edişliginde. (Firdöwsiniň «Şanamasy».

1009-1010 ýý. Hatdat Abdýrrahma... al-H..., Abdýlla... ibn az-Zahyr.

Golýazma Russiýanyň döwlet jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar.)

XIV asyryň birinji ýarymynda çekilen Şiraz miniatýurasý. 1333 ý. sanawy.

(Dorn. 329. 2 s.). («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

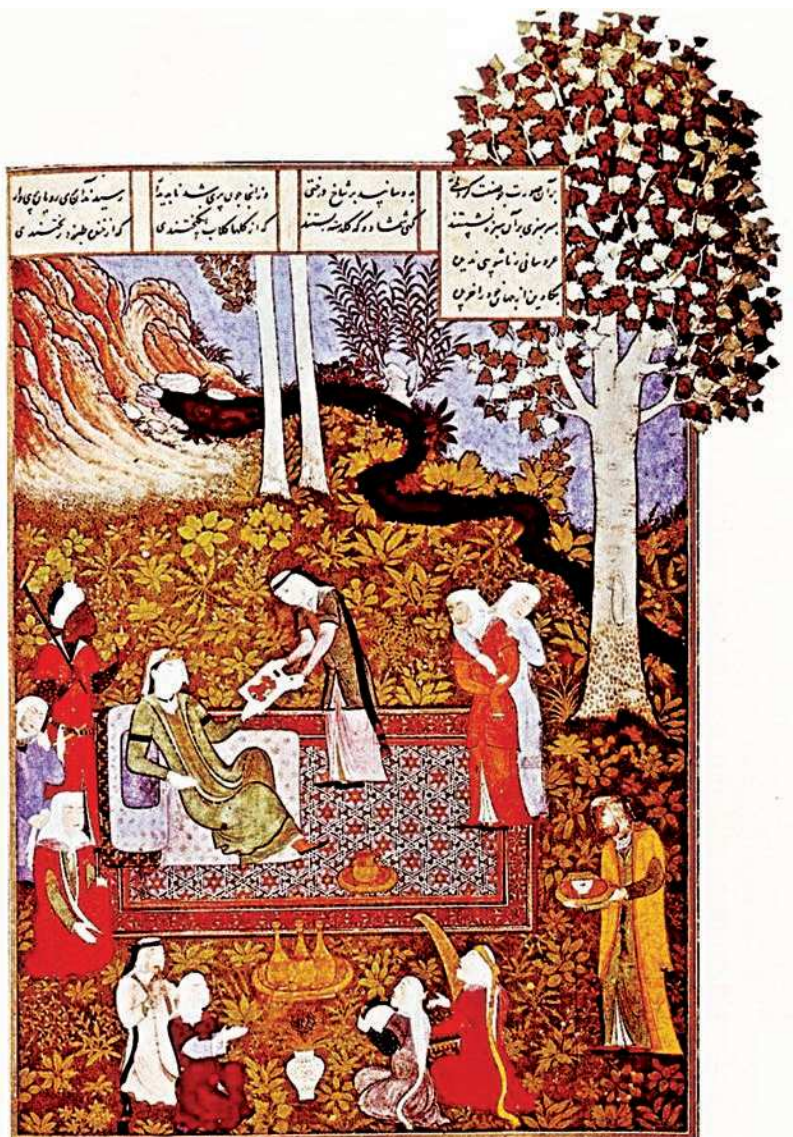
Siŷawuŷyñ ot-ŷalynda synagdan geŷirilmegi. (Firdöwsiniñ «Şanamasý» 1009-1010 ýý. Hatdat Abdyrrahma... al-H..., Abdylly... ibn az-Zahyr. Golŷazma Russiŷanyñ döwlet jemgyýetçilik kitaphanasynda saklanylýar.) XIV asyryñ birinji ýarymynda çekilen Şiraz miniatýurasý. 1333 ý. sanawý. (Dorn. 329. 2656 s.). («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Miraj. Nizaminyň «Hamsa» eserine çekilen surat.
Topgapy saraýynyň muzeýi. H.774. 4v. (G. Inal'dan)

Haririniň «Makamat» eserine çekilen surat.
 Stambulda, Süleýmaniýede saklanýýan Esat Efendi 2916
 belgili albomdaky miniatýura. 97 w.
 (Güner Inal'dan)

Şirin Hysrowyň suratyny synlaýar. Begzadyň mekdebi. Hyrat.
 XV asyryň soňy. Nyzamynyň «Hamsa» eserine çekilen surat. 1201 ý.
 London. Britan muzeýiniň golýazmasy. Or 6810, 39b s.
 («Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Eger suratkeş ussatlaryň her biri bu keramatly düzgünleri bilse we ony kabul etse, okap bilmedik ýagdaýynda gulak salyp eşitse, eşidip bilmedik

ýagdaýynda bolsa, bu düzgünnamany eline alyp saklasa, onda bütün ömrüne hiç zada zar bolmaz. Bu düzgünleri bilenlere nygmat açýliler».⁴⁶

Häzirki döwürlerde miniatýura sungaty öňki kitap bezeme çäginde çykyp aýratyn şekillendiriş sungatynyň belli bir bölegi halyna gelendigini hem bellemegimiz gerek. Taryhyň soňky döwürlerinde miniatýura suratlary kitabyň sahypasyndan has uly kagyzlaryň ýüzüne çekilip başlanypdyr. Birtopar miniatýura sungatynyň eserleri şekillendiriş sungatynyň näýbaşy eserleri hasaplanýar we muzeýlerde has aýalyp saklanýlýar.

**Türkmen hany (XV asyr).
Eýranda çekilen miniatýura**

Biziň bu okuw kitabymyzda getirenlerimiz ildeşlerimiziň we Gündogar halklarynyň miniatýura sungaty hakyndaky maglumatlarynyň az bir bölegi bolup durýar. Dünýä alymlary miniatýura sungatynyň ösüşiniň etaplaryny öwrenmekde uly işler etdiler. Biziň Türkmenistanly alymlarymyzyň hem miniatýura sungaty bilen has içgin gyzyklanmagy we öwrenmegi üçin bolsa, Watanymyzyň Garaşsyzlygyny alan

⁴⁶ (Köne döwür işhanasynyň düzgünnamasynyň gysgaldylan şu bölegi Ş. Baýramowanyň terjimelik makalasynyň elýazma şeklinden alyndy).

döwründen soň Beýik Galkynyş eýýamynyň, ondan soňra bolsa Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwriň gelmegi bilen giň ýollar açyldy we şekillendiriş sungatynyň bu şahasyny tema edip alan galyň-galyň kitaplaryň çykarylmalý zamany geldi.

Ara alyp maslahatlaşmalý temalar:

1. Orta Aziýa miniatýurasý (1500-1600 ýý. Buhara mekdebi).
2. Buhara nakgaşlyk işhanalarynda işlän hyratlylar we beýleki nakgaşlar.
3. Bu döwrüň miniatýuralý golýazmalary.
4. Orta asyr Gündogarynyň nakgaşlyk işhanalarynyň biriniň düzgün-namasy.
5. Türkmenistanda miniatýura nakgaşlygynyň täze bir taryhy döwri Garaşsyzlygy alanymyzdan soň başlandy.

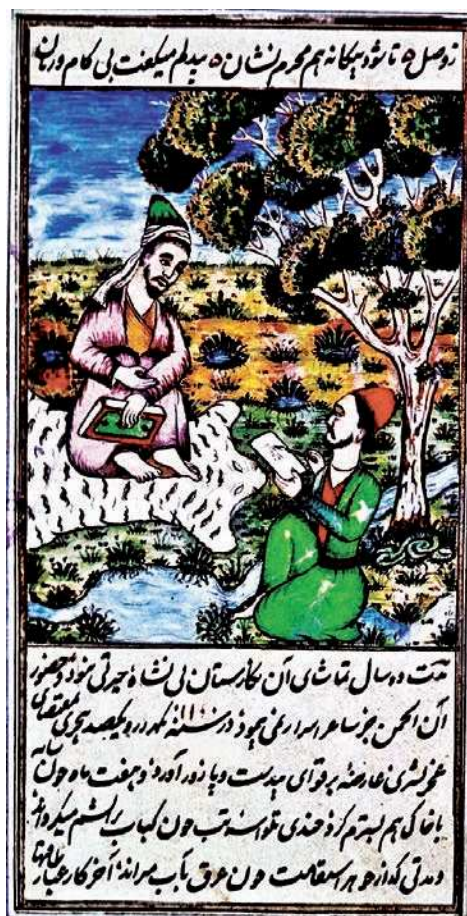
Ebru sungatyndan bir nusga

II BÖLÜM

MINIATÝURA SUNGATY BILEN KYBAPDAŞ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATYNYŇ ŞAHALARY

§12. Kagzyň taýýarlanylşy

Türkmen halkynyň kitap döretmek sungaty gadymy hünärmentçilik önümidir we ol milli şekillendiriş sungatymyzyň naýbaşy orunlarynyň birini eýeleýär. Kitap edilmekde esasy ulanylan önüm – kagzydyr.

Bedil we nakgaş Danyş.
XIX asyryň soňky çäryegi.
Buhara. Abdykadyr Bediliň
«Dört unsur» eserine (XVII a.
soňy – XVIII a. başynda) çekilen
surat. Daşkentde, Gündogary
öwreniş institutynda saklanylýar.
373. 218 s. («Миниатюра
и литература Востока»
albomyndan)

Köne döwürlerde kagyzzar şu günlerimizdäki ýaly gönüden-göni ýazgy ýazyp bolýjak şekilde «fabriklerden» çykarylmandyr. Merkezi Aziýadan (Merw, Köneürgenç, Buhara... ýaly ýerlerinden), Çyndan (Hytaýdan), Hindistandan, Rumustandan (Kagydhane, Ýalowa, Bursa, Beýkoz... ýaly ýerlerinden), Ýewropadan haryt hökmünde eýläk-beýläk iberilen kagyzzar pürçikli, ýagny, ýüzünde galamyň ýöredilmesi mümkin bolmadyk halda eken.

Jeň çaknyşygy. Mir Aly Şir Nowaýynyň eserine çekilen surat. Sankt-Peterburg. M. Ý. Saltykow-Şedrin adyndaky Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasy. Dorn 559. 55 s. («Mawarannahr Book Painting» albomyndan)

Geçmişde golýazmalary ýazmak üçin ýokary hilli kagyzzar ulanylypdyr. Kagyzzar üç görnüşe bölünipdir. Kagyzyň birinji görnüşü ýüpegiň galyndysyndan alynýardy. Ol kagyzzar sary reňkli, galyň bolupdyr. Kagyzyň ikinji görnüşü ýüpekden hem kendirden alynýardy.

Ol kagyz ýokary hilli, berk bolupdyr. Kagyzyň üçünji görnüş i esgidir-nah matadan ýasalýardy. Bu kagyz ýuka bolup, aýna ýaly ýalpyldap durýardy.

Kagyz almak üçin ýüpegiň, kendiriň, kenebiň, zygyryň hem-de esgi-nah matanyň süýümlerini suw degirmeniň çarhy we agaç soky daşyň kömegi bilen döwüp owradypdyrlar. Emele gelen bulamaga meňzeş garyndyny suwly hendege guýup, gowy garypdyrlar we agaçdan edilen gamyş torly çarçuwa galyby bilen susup alypdyrlar. Şonda ussa galyby silkende, ownuk süýümler biri-birine ýapyşyp, kagyz tagtalaryny emele getirýärdi. Şol kagyz tagtalary guradyp, desse görnüşinde daňyardylar. Dessede 24 kagyz tagtasy bolar eken.

Iskender Hakanyň ilçisini kabul edýär. Şiraz miniatýurasy. XIV asyryň 80-nji ýyllary. XIV asyryň ikinji yarymynyň sanawy. Emir Hysrow Dehlewi. «Hamsa». 1302-njy ýylyň golýazmasyna. Daşkentde, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. 3317. 1186 s.

(«Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Haryt halynda-ka, umumylykda ak reňkde bolan kagyzzar gözi ýadadyňlygy sebäpli, ilki islenilýän reňke boýalardy, soňra ähärleşip⁴⁷ ýalpyldadylypdyr, pürçek-pürüzleriniň aýrylyp tekizlenmegi üçin «mühre» edilipdir, ýagny, ütüklenip tekizlenip ýazgy ýazylyp boljak şekile getirilipdir.

Kagyzy boýamak üçin reňk beriji madda gaýnadylypdyr, şol reňki alan suw bir gaba guýulyp, kagyzzar onuň içine çümdürilip çykarylypdyr. Suwy özüne soran kagyzzar guradylanyndan soňra boýalmak islenilen reňki alypdyrlar.

Kagyza reňk berilişi boýa çümdürilip çykarylan pamyk matanyň kagyzyň ýüzüne sürtülip boýanyň çyrşalyp guradylmagy bilen hem amala aşyrylyp bilner. Has goýurak reňk berilmek islenilýän bolsa, kagyzy gaýtadan boýaly suwa batyrylyp çykarylypdyr. Boýalan kagyzzar ýüpden asylyp guradylypdyr.⁴⁸

Kagyzy reňklemek üçin ussalar dürli ösümlik boýaglaryny ulanypdyrlar. Mysal üçin, çaydan melemtilräk boýag, hozuň daşky ýaşyl gabygyndan we naryň gabygyndan mele reňk, soganyň gabygyndan gyzylymtylrak reňk, tut agajynyň gabygyndan sary boýag, saflo (guşgonmaz) güllerinden gyrmyzy boýag, sofra güllerinden sary boýag, zagpyran güllerinden gök boýag alynýardy. Mysal hökmünde ösümlikleriň birinden boýag alnyşy bilen tanyş bolalyň. Kagyzy gyrmyzy reňke boýamak üçin guşgonmaz ösümliginiň sary gülleri ýygnalyp, ýukajyk nah mata daňyp asýardylar. Gülleriň sary reňkini aýyrmak üçin düwünçeğiň üstüne suw sepip goýardylar. Sary reňk suw bilen ýere akýar. Soňra gülleri kölegede guradypdyrlar. Gülleri, guransoň, olara biraz aşgar goşup, elleri bilen gowy garyp, ýene-de düwünçege daňyp asypdyrlar hem onuň üstüne suw sepip goýupdyrlar. Şonda gaba gyrmyzy ergin akypdyr. Şol boýaga kagyzy tagtalaryny batyrypdyrlar hem-de ýarym günläp saklap çykarypdyrlar. Reňklenen kagyzzary kölegede guradypdyrlar. Reňkli ýa-da ak kagyzzaryň tagtalaryna bugdaý unundan alnan petli ýelimi çalyp, balykgulak bilen sürtüp ýalpyldadylypdyrlar. Birnäçe gezek pet berlen we ýalpyldadylan kagyza hat ýazmak iňňän amatly bolupdyr.

⁴⁷ Ähärleme – Kagyza berk hem-de ýylpyldar ýaly özboluşly suwuklygyň çalynmagy. Oňa jilallama hem diýilýär. Şol suwuklygyň ketire, samyg ýaly ösümliklerden alynýandygy-da ýazylýar.

⁴⁸ Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı. – Ankara, 1993. 378 s.

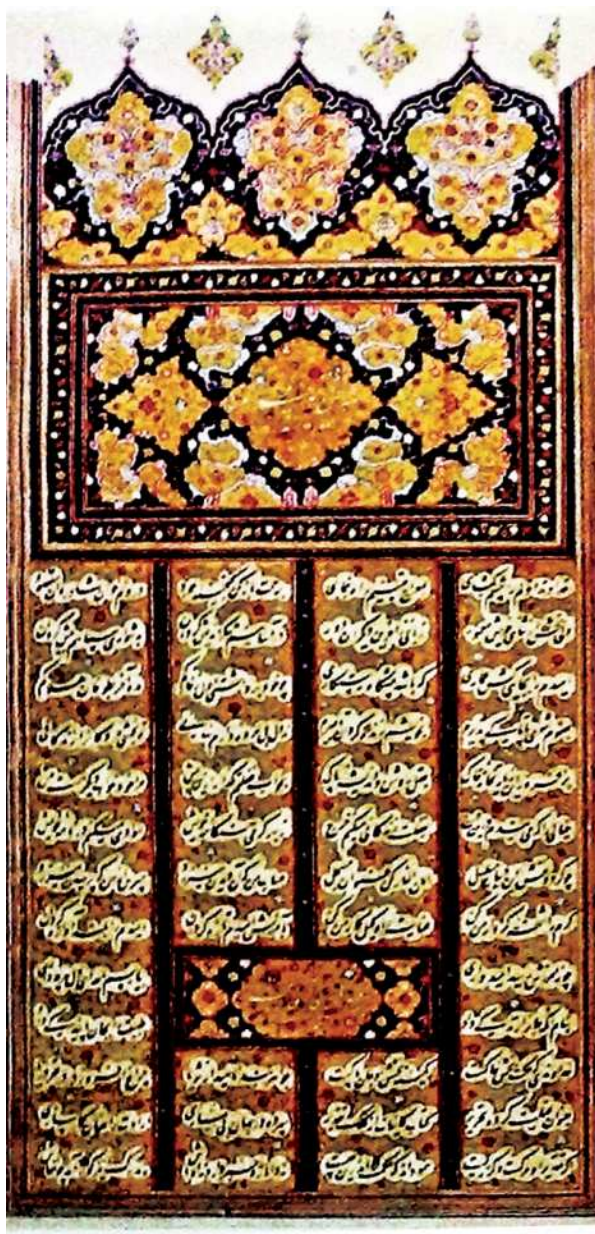
Ýaý atyş bäsleşigi. XV asyryň birinji ýarymy. Töwriz(?). Mir Aly Şir Nowaýynyň «Ýygynydy diwanyna» çekilen surat. Daşkente, Gündogary öwreniş institutynda saklanylýar. 7463. 246 s.
(«Миниатюра и литература Востока» albomyndan)

Şu günlerimizde ulanýan kagyzlarymyz fabriklerden çykanynda eýýäm, ýüzi ýalpyldadylan taýýar görnüşinde çykýar. Şol kagyzlaryň ýüzüne syýa bilen peroly bir zatlar ýazanyňda, syýa kagyzyň içine sorulýarda hapa tegmilli gelşiksiz ýazgy peýda bolýar. Ýöne köne döwürleriň usulynda äherlenip ýalpyldadylan kagyzyň ýüzüne çalyňan, syýany içe sorulmakdan goraýan ähär atly närse mürekkep syýany kagyzyň özenine geçirmän özünde saklapdyr. Şeýle ýagdaýda, ýazylan ýazgy öl matajykdyr pamyjyk bilen süpürilip, ýa «ýalanyp», ýa-da gazalyp kagyzyň ýüzünden aýrylyp bilnildir, бүдүр-сүдүрликler ýok edilip bilnildir.

Ähärlenen kagyz köneldigiçe ajaýyplaşypdyr, nepisleşipdir. Kagyz taýýarlamaklykda iň kän ulanylan usul ýumurtgaň agynyň kagyzyň ýüzüne 1-2 gatlap edilip sünger bilen çalynmasydyr. Bu maksat üçin suwly bişirilen un suwuklygy hem ulanylypdyr.

Ähärlenen çig mal halyndaky kagyz bir hepdäniň içinde mührülenmese, biraz gijiräk ediljek mührleme işlemleriniň edilýän pursatynda çatlap ýarylyp başlaýar we kagyzy taýýarlamak üçin edilen zähmetler boşuna gidýär eken. Kagyzy mührlemek işinde ulanylan çakmak mührre ýa-da mührre çakmagy, çykyntgylý ýerine örän tekiz prizma şeklindäki çakmak daşy ýerleşdirilen, iki tutawaç goly bolan enjamdyr.

Mührülenjek kagyzlardan bir gatlagy mührre tagtasy ýa-da pesterek diýilen, damarsyz-çyzyksyz, gözsüz agaçdan edilen ulurak bir tagtanyň üstüne goýular eken. Bu tagta osman türkmenleriniň ülkesinde yhlamur agajyndan edilipdir. Tagta örän tekiz we içine tarap azajyk ýatanrak bolmaly eken. Mührreniň aňsat ýöredilip bilinmegi üçin gury sabyna sürülen bir ýumşak parça mührülenjek kagyzyň üstünde gezdirilipdir. Soňra çakmak mührreniň iki tutawaç golundan tutup, çykyntyly tarapyndaky çakmak daşy aşak bolar ýaly saklanyp kagyza sürtülipdir. Kagyz erkin ýagdaýda goýlup, mührre öňe-yza kagyza laýyk şekilde hereket etdiriler eken. Kagyz derrew ýalpyldamaga başlapdyr we ütüklenen ýaly tekizlenipdir. Soňra mührlenen kagyklar üst-üstüne goýlup, agyr enjam bilen üstünden basylyp goýlupdyr.

Hysrow Dehlewiniñ Kulliyât eserine çekilen, sahypadaki ünwan tezhibi.
 Leningrad DJK. inv. PNS 67. XVI asyr. Şiraz. 476 s.
 («Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви» albomyndan)

Kagyzzlar bir ýyl ýaly şeýle saklanandan soňra, galamyň gaty aňsat ýazyp biläýjek ýagdaýyna gelipdir...⁴⁹ Ahyr soňunda, üstünde işlenmek üçin oňaly derejä ýetirilen ýokary hilli kagyz ýasaýjydan hatdadyň eline geçipdir. Kagyza hatdat hat ýazypdyr, soňra tezhipçi, miniatýuraçynyň eline geçipdir.

Şkillendiriş sungatynda miniatýura ýaly kitabyň bezelmeginde ulanylan birnäçe sungat şahalary-da bar. Bularyň hatarynda tezhip, ebru we kaaty ýaly sungat şahalaryny görkezmek bolar.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Kitabyň esasy özeni bolan kagyzyň öndürilişi.
2. Kagyzyň alynýan maddalary we kagyzyň görnüşleri.
3. Kagyzyň reňklenişi.
4. Kagyzyň ährleniş we mühreleniş.
5. Taýýar kagyz kitaby taýýarlaýan hünärmenleriň eline geçmegi.

§13. Tezhip (Galamişi)

Kitap bezeme sungatynyň bu şahasy asyrlar boýy Gündogarda «Tezhip» sungaty atlandyrylyp gelinýär. Ýöne dünýäniň dürli künjeklerinde ýaşaýan ildeşlerimiz ony «Galamişi sungaty» görnüşinde hem atlandyrýarlar.⁵⁰

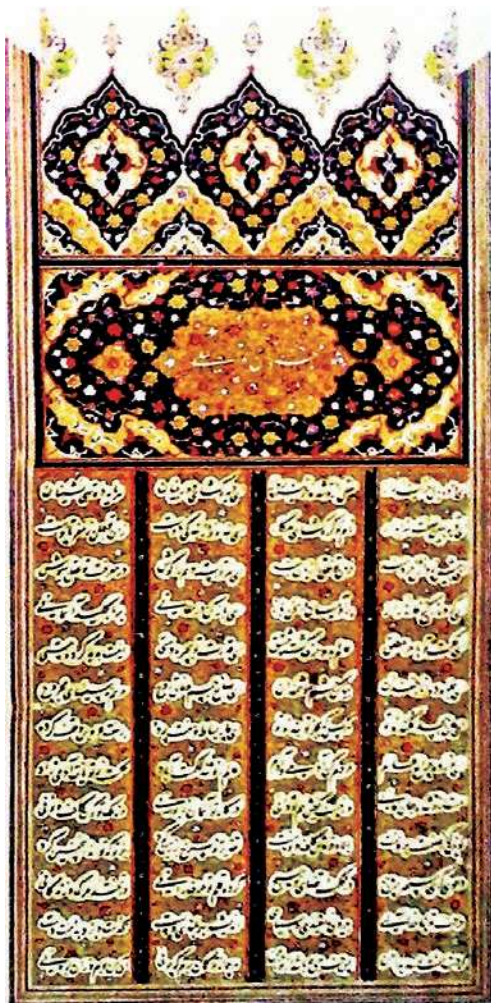
Ajaýyp sungat eserleri bolan golýazma kitaplarynda jiltde soňra, gözelligi, hatdyr suratlaryň sazlaşygy hem-de nepis işleniş bilen ynsanoglunyň ünsüni özüne çekýän kitap bölegi tezhiplenlen sahypalardyr. Tezhipleriň şekilleriniň, sudurlarynyň döredilmeginde her bir golýazma eseriniň mazmunynyň möhüm orny bar.

Tezhip – Gurhan kitabynda, şygyr diwanlaryna hem-de beýleki gymmatly golýazma eserlerine, şonuň ýaly-da murakkalar, tugralar ýaly ajaýyp ýazgy nusgalaryna, her hili sudurly altyn ýyldyzdyr dürli reňkler bilen sazlaşyklylykda ýazgylar ýazylmaklyk bilen döredilen

⁴⁹ Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı. – Ankara, 1993. 379 s.

⁵⁰ Seret: Sözen M. Tarihsel gelişimi içinde Türk sanatı we beýleki kitaplar. Türkmen dilinde bolşy ýaly, pars dilinde hem «Galamkari» sözünüň bir manyasy suratkeşlikdir.

bir sungat şahasydyr. Bu sungat şahasynyň döremeginde-de, beýleki Gündogarly halklar bilen bir hatarda türkmenleriň möhüm orny bar. Tezhipleriň Merkezi Aziýada, Eýranda, Hindistanda we beýleki ýerlerde, dürli neberelerden bolan hökümdar ildeşlerimiziň guran döwletleriniň zamanýnda döredilen nusgalary özleriniň könedən bäri ajaýyplygy bilen tapawutlanýar.

Hysrow Dehlewinin Kulliyat eserine çekilen, sahypadaky unwan tezhibi.
Leningrad DJK. inw. PNS 67. XVI asyr. Şiraz. 476 s.
(«Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви» albomyndan)

Golýazma eserleriniň içinde Gurhan kitabyňy tezhip bilen bezemeklikde ildeşlerimizden bolan müzehhipler umumylykda alanyňda belli bir galyp boýunça işläpdirlir. Ol kitabyň belli bir sahypasynyň ýüzüniň tutuşlaýyn diýen ýaly galamişi bezegi bilen bezelmegidir. XIII asyrdan XVI asyryň ikinji ýarymyňa çenli Gurhan nusgalarynda ilkinji sahypasy «lewha» tezhip atlandyrylypdyr, şolarda tas sahypanyň ähli ýerini tutaýjak şekilde bezeme işleriniň edilendigini görmek bolýar.

**Osman türkmenleriniň soltany Mahmyt II tarapyndan XIX asyryň başynda sülüs haty bilen ýazylan hatly galamişi lowhasy. TSM. GY 981.
(Metin Sözen'den)**

Gurhan kitabyndaky Fatiha süresi bilen Bakara süresiniň başky bölekleriniň ýerleşen sahypalarynda tezhip metiniň daş-töwregini gurşap alyp çarçuwalaýar. Kā wagat bu iki süre ýazgy metininiň iki ýanyna «goltuk» diýlen dörtburç inedördül şekildäki inedördül bölünmeler bilen goşulypdyr. Eger müzehhip has ussat bolsa çarçuwa tezhibini içi ajaýyp bezelen gyra nagyşlary goşulyp sahypanyň gýralaryna tarap ýarym tegelek ýa-da üçgen şekilli çykyntgylar etmek bilen giňişleder. Ilkinji süreleriň setirleriniň aralary mämishi we ýaldyraýan altyn reňk bilen boýar we bu bölegi ululy-kıçili köp ýa-da ýeke reňkli gül-çiçekler, şahalar hem-de ýapraklar bilen tezhiplär. Fatiha bilen Bakara sürelerini dowam edýän sahypalarda gytagrak ýatan dörtburçluk («başlyk») şeklinde, sahypalaryň gýralarynda keramatly Gurhan üçin özboluşly manysy bolan alamatlar gül sudurynda, ketebe sahypalary bolsa käte «lewha» atlandyrylan

äheňde tezhiplenipdir. Kinniwanja suratlar çekilende binagärlik, tebigat-ösümlik, haýwan görnüşleri, şeýle hem köp sanly durmuş sahnalarydyr gurallarynyň äheňleri esasy surat hökmünde alnypdyr.

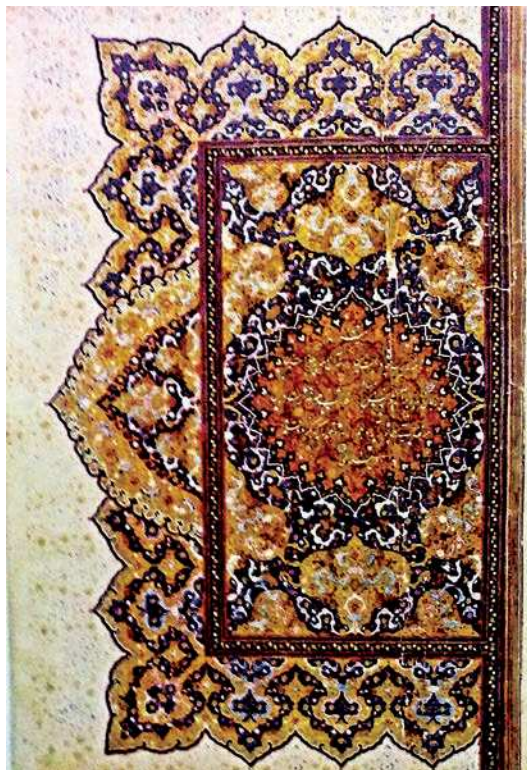
Galamişi sungatynda reňkler el bilen taýýarlanan kök, çöp we toprak boýalaryndan edilipdir. Külkelenip unuň tozy ýaly hala getirilen boýalardyr reňkler arap «zamky» bilen ezilip, ulanylma ýagdaýyna getirilipdir. Türkmenleriň tezhiplerinde esasy «ene reňk» hakyky altyn reňkidir. Tapawutly görnüşlerde taýýarlanan waraklar, ýelimleme, ezme we suwly usullar ulanylmak bilen, serpme hem-de ýelmeme ýaly tärlerde edilipdir. Tezhip işleniljek bolunýan giňişligiň ýüzüne ezilen altyn çalynyp ýalpyldadylypdyr, has soňra nagys sudurlary reňklenip «tahrirleri» çekilipdir. Onuň zemini bolsa iň soňunda boýalypdyr. Bezegçiler kitabyň gyrasyny hem owadan nagyslar bilen bezäpdirler. Ol nagyslar reňkli boýaglar ýa-da suwuk altyn tozy bilen çekilipdir.

Käwagt bezegçi müzehhipler nagyslary başga kagyzlara çyzyp, reňkli boýaglary çalyp, sahypalarynyň gyralaryny nagys üçin ýer kesip, şol ýere owadan nagyslary hem ýelmäpdirler. Surat çekilen ýa-da ýelmenen nagyslar kitapda belli bir sazlaşyk, owadanlyk döredýär eken. Kitabyň birinji sahypasynda bezegçi golýazmanyň adynyň başynda reňkli boýaglar we suwuk altyn bilen güne meňzeş bezeg nagyslaryny çekipdir. Ol nagyslara «şems» diýlipdir. «Şems» arapça «gün» diýmekligi aňladypdyr. Altyn çäýyý suwuk altyny alyp, ony kagyzyň ýüzüne pürküpdür, şonda tegmil görnüşinde nokatlar emele gelipdir. Suwuk altyn pürkülen ýerleri çäýyý kwars ýa-da maşat daşy bilen sürtüp ýalpyldadylypdyr.

Anadoly topraklaryna-da bu sungaty Merkezi Aziýadan türkmenler getiripdirler. Geliň, Anadolylyň galamişi sungatyna gysgaça ser salalyň. Bu sungat bilen meşgullanan kişä müzehhip diýipdirler. Anadolyly müzehhipler altyny «warak» halynda kagyza ýelimlemek bilen şekilleriň üstünde işläpdirler. Umumylykda alanyňda dürli gözellig äheňleri ululanyp işlenen işlerde rummy äheňli ýazgylar, ot-ýalyn äheňli gül-çiçekler we biri-birinden tapawutlanýan sazlaşykly girme-geçmeli nagyslar ulanylypdyr.

Osmanly türkmenleriniň tezhip sungaty saraý-köşkleriň nakgaşlarynyň eli bilen döredilip, hatdatlyk sungatynyň kadalaryna laýyklykda, ýokary derejede ösüşe ýetipdir. Soltan Mehmet Fatyhyň

hökümdarlyk eden döwürlerinde äheň sazlaşyklygy bilen tapawutlanan şekiller has baýlaşypdyr, dury gök,⁵¹ gara, ak, ýaşyl, sap-sary,⁵² gyrgyzy⁵³ ýaly boýalaryň ulanylmagy has ýeg bolupdyr. Şonuň ýaly-da has häkimlik eden reňk açyk gök we iki görnüşli altyn reňki bolupdyr. Özboluşly äheň hökmünde rumi görnüşleri, bulutlar, hataýiler, äheňleşdirilen gül-çäçekler ulanylypdyr.

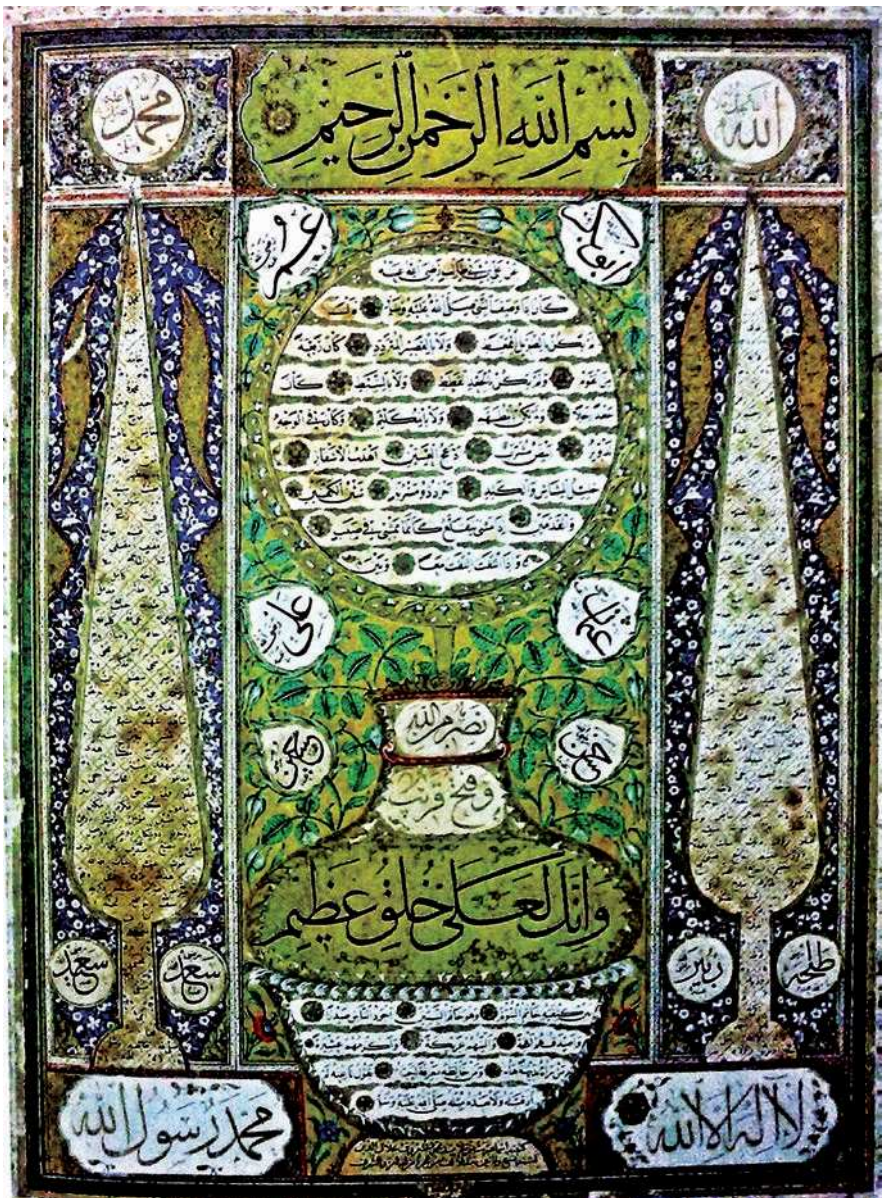

Hysrow Dehlewiniň Kulliyat eserine çekilen, (frontispis) tezhibi. DJK. inw. PNS 67. XVI asyr. Şiraz. 16 s.
(«Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви» atly albomdan)

⁵¹ Bu reňki türkieli ildeşlerimiz «lajywert» şeklinde atlandyryrlar. Ol asmanyň açyk gök reňkini aňladýar.

⁵² Bu reňki hem türkçe «turunjy» reňk atlandyryrlar. Turunj – portakala (apelsine) meňzeş açyk sary reňkli miwe.

⁵³ Bu reňk görnüşine Osman türkmenlerinde «karmen gyrgyzysy» hem diýlipdir.

Hilye-i şerif. 1794-nji ýyl bilen senelenýän galamişi.
 Hatdady Esma Ibret hanym. Müzehhibi Mehmet Şewki.
 TIEM. 2763. (Metin Sözen'den)

XVII asyrdä döredilen galamışiniň nusgalary öňki geçen asyryň eserleri bilen deňeşdirilip göründe, ýuwaş-ýuwaşdan köne özendir kadanyň ýitirmäge başlanandygyny görse bolýar. XVIII asyrdä bolsa, Ýewropanyň Rokoko äheňiniň güýçli täsiriniň netijesinde Osmanly türkmenleriniň öňki döwürlerde ornaşan galyplaryndan uzaklaşylypdyr we osman türkmenleriniň tezhip sungatynda möhüm ähmiýetli üýtgeşmeler bolup geçipdir.

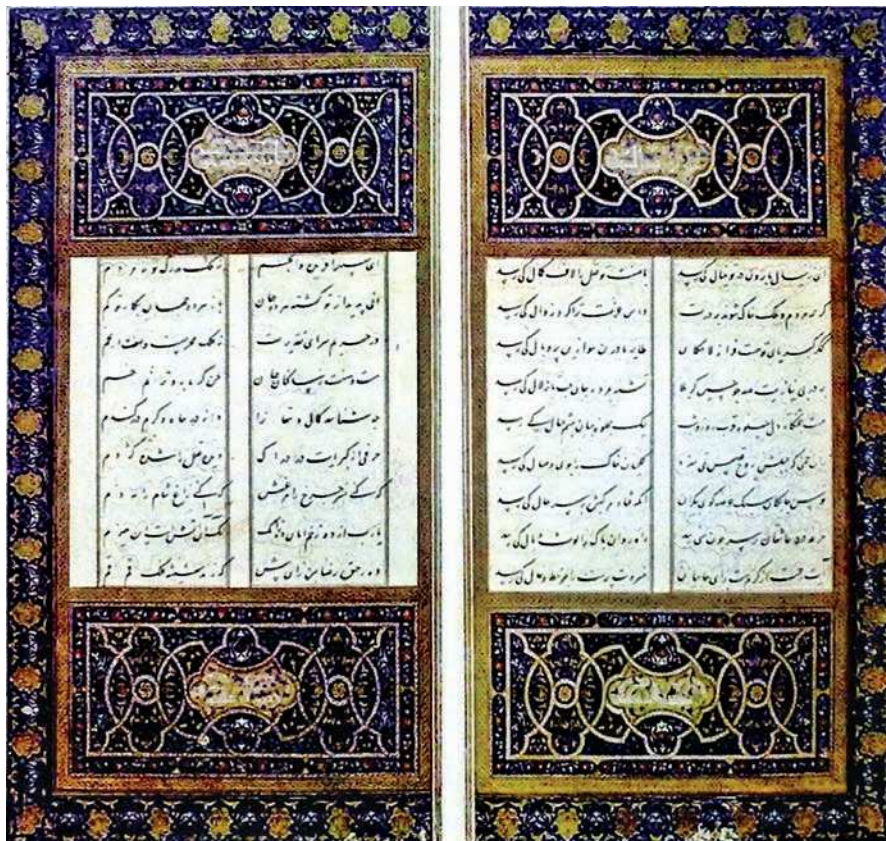
Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Tezhip ýa-da galamışı sungatynyň kitap bezeme sungatyndaky orny.
2. Tezhip çekilen ähmiýetli kitaplar we eserler.
3. Galamışı sungatynda ulanylan reňkler.
4. Tezhipde altyn çäýma.
5. Anadoly türkmenlerinde galamışı.

**Osman türkmenleriniň soltany I Mahmytyň 1737-nji ýyl bilen senelenýän, galamışı işlenen permany. TIEM. 2234.
(Metin Sözeniň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)**

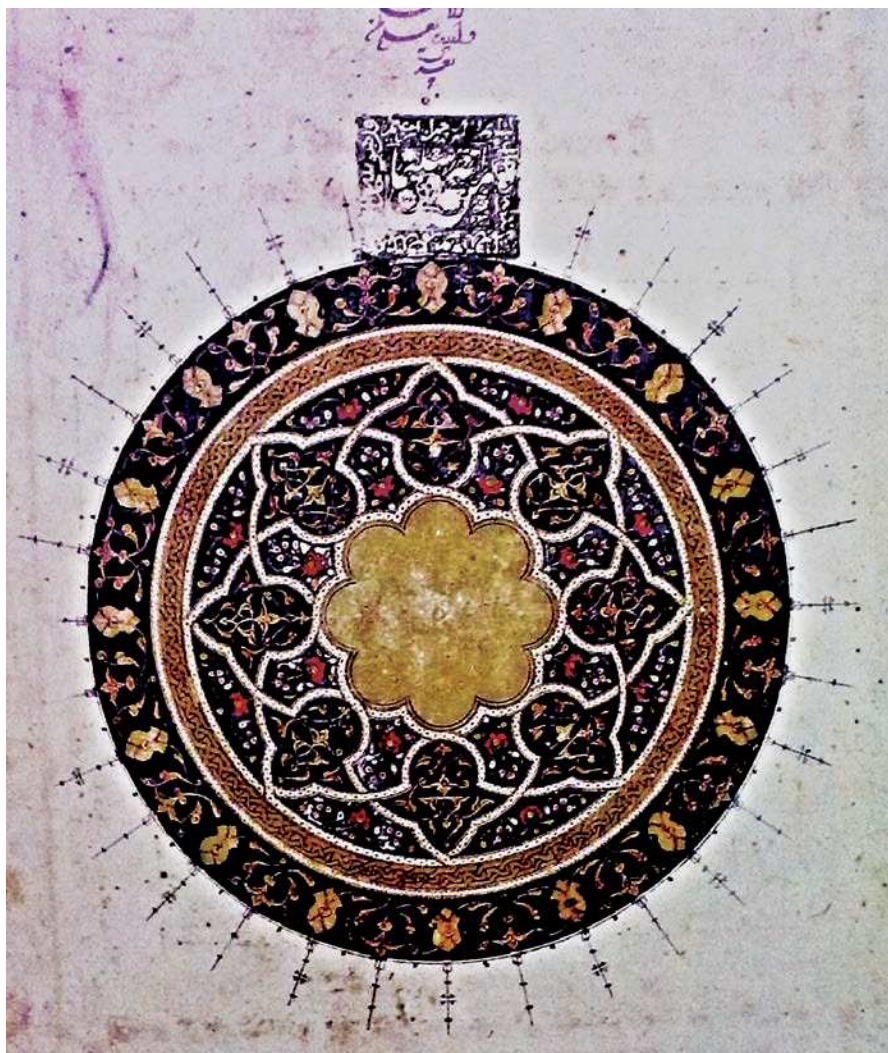
§14. Döwürler we tezhip

Hysrow Dehlewiniň Diwanyna çekilen, (frontispis) tezhibi. Leningrad DJK. inv. PNS 104. 869/1465 ý. Bagdat. 16-2a s. Hatdady Mahmyt Pir Budaky. («Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви» atly albomdan)

Bu taryhy süräniň içinde umumylykda alanyňda türkmenleriň galamyşi (tezhip) sungaty Seljuk türkmenleriniň döwri, Köneürgeneç türkmenleriniň döwri, Eýýuby türkmenleriniň döwri, Memlük türkmenleriniň döwri, Teýmiriler döwri, Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriniň döwri, Osman türkmenleriniň döwri, Sefewi türkmenleriniň döwri we beýleki döwürlere bölüp öwrenilip bilner.

Okuw we ýazylyş usulynyň aýratynlyklary boýunça-da öz içinde bölümlere bölünip bilner.

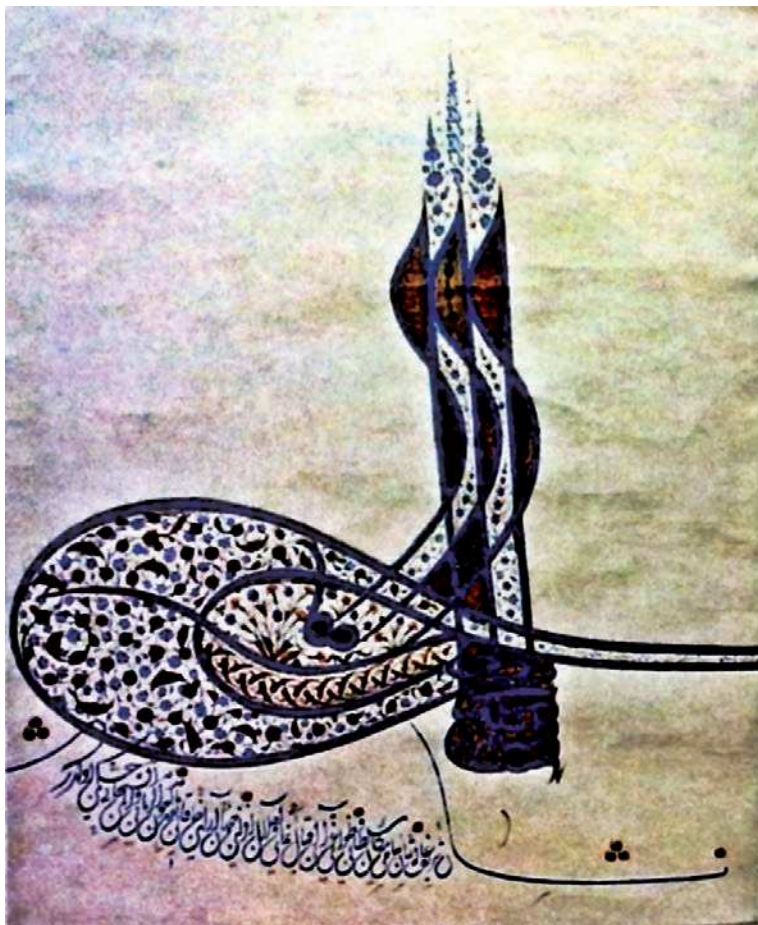
Hysrow Dehlewinin Diwanyna çekilen, şemse tezhibi. Leningrad DJK. inw.
PNS 104. 869/1465 ý. Bagdat. 1a s.

(«Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви»
atly albomdan)

Hil'ye-i şerif. 1863-nji ýyl bilen senelenýän, nesih sülüs haty ýazylan galamşi. (120x88sm). Hatdady Mustafa Izzet. TSM. GY.
(Metin Sözenin «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Osmanly türkmenleriň döwrüne degişli miniatýuralar başda Stambulda bolmak bilen, soňra Edirne, Bursa, Amasýa, Konýa Bagdat, Mosul hem-de Müsür ýaly merkezlerde çekilipdir. Olaryň çekilen döwürleri bilen baglanyşyklylykda dürli görnüşli tezhip nusgalary hem döredilipdir, eserlerdäki sazlaşyk baýlaşygy we ýaýraw ýaýgynlygy hem ýola goýlupdyr. Olarda altyn ýa-da solagrak näzik reňkler bilen taýýarlanan «Halkar», serpmе bilen döredilen «Zerewşan» ýaly usullar hem ulanylypdyr.

Osman türkmenleriniň soltany Kanuny soltan Süleýmanyň galamişi işlenen (tezhipli) tугrasy. TSM. D 7110.

(Metin Sözenüň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Biziň döwrümize Osmanly türkmenleriniň döwürlerinden miras galan köpsanly golýazmalardaky tezhip işleriniň müzehhipleriniň ady belli däl. Şolaryň aglabasy osman soltanynyň «Saraý Nakýşhanasynda» işlän senetçileriň ortaklykda döreden önümleridir. Anadolyly türkmenleriň galamişi sungatynyň ägirt ussatlarynyň arasynda, XVI asyrdan bezegçilik sungatynda uly işleri ýerine ýetiren. Müzehhip Karamämi, Aly Üsküdarly, Abdylly Buhary, Hüsnü Efendi, Müzehhip Baha Efendi (1866-1939), Ýsmaýyl Hakky Altynbezär (1873-1966), Muhsin Demiroňat, şu günlerimizde bolsa Rikkat Kunt ýaly kişiler sanalýar.⁵⁴

Bu bezeme sungatynyň migmarlykda binalaryň gümmeziniň içini we diwarlaryny bezemeklikde hem ulanylandygy bellidir. Nagyşlar ilki kagyzyň ýüzüne çyzylyp, soňra bu çyzgylar deşilip kömrüň külke tozy bilen bezeg ediljek giňişlige silkilipdir ýa-da nagyş gönüden-göni çyzylypdyr. Nagyşlar çotga bilen tapawutly reňklerde boýalypdyr. Ol Anadoly türkmenleriniň migmarlygynda, esasan hem, öý ýaly, köşk we beýleki binalaryň diwarlarynda we ýokarky dawanda derilerde, muşambalarda hem-de tagtalaryň ýüzlerinde işlenipdir. Zamanyň geçmegi bilen peýda bolan usullara kybap gelýän galamişlerinde hem nagyş üýtgeşmeleri bolup geçipdir. Binagärçilikde, binanyň belli bir mekanyň bogdamlanyp tamamlanmagynda has ýaýgyn ulanylan bezeg bolany üçin, Osman türkmenleriniň nakgaşlary bezemäniň bu mowzugyna örän ünsli ýüzlenipdirler we çynlakaý çemeleşipdirler. Ýöne has soňraký döwürlerde olarda Günbatar bezegçiliginiň täsiriniň artmasy bilen könenen gelýän bu däp bozulypdyr.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Tezhip taryhy döwletleriň döwürlerinde.
2. Osman türkmenleriniň döwründe tezhip sungatynyň merkezleri bolan şäherler.
3. Bu döwrüň galamişi sungatyndaky «Halkar» we «Zerewşan» ýaly usullar.
4. Osmanly türkmenleriniň döwürlerinden miras galan tezhipler.
5. Binagärlik we tezhip.

⁵⁴ Sözen M. Tarihseel gelişimi içinde Türk sanatı. – İstanbul, (Ýyly ýok). 268 s.

§15. Kaaty («óýma» ýa-da «kesme-ýelmeme») sungaty

Orta asyrlardan başlap бүтін Gündogarda «Kaaty sungaty» atlandyrylan, bu sungat şahasyny «kesme-ýelmeme sungaty» görnüşinde hem atlandyrmak bolar. Kaaty sungaty kagyzyň hem-de deriniň ýüzüne örän inçelik bilen kesip, oýup hat ýazma ýa-da surat çekme işleri amala aşyrylan sungatdyr. Örän owadan ýazgylaryň şekilleriniň we nagyşlaryň inçelik bilen kesilip alnyp başga bir kagyzyň ýa-da tekiz ýüzli maddanyň üstüne ýelmeniş işleriniň edilmesi hem bu sungata degişlidir.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny almagyndan öň, sungaty öwreniji alymlarymyz tarapyndan anyk öwrenilmedik türkmen sungatynyň bu şahasy, asyrlar boýy maldarçylyk bilen meşgullanan ildeşlerimiziň deri işläp bejerijilik senediniň aýrylmaz bir parçasy bolup gelipdir. Kaaty sungaty, könedan gelýän kitaplaryň jiltleriniň daşky gapaklaryny we kitap gaplaryny deri bilen gaplamak mesleginde ulanylan şekil berme sungatynyň bir görnüşidir. Kaaty sungatynyň musulmançylyk döwürlerine degişli kitaplaryň gaplarynda, seljuk türkmenleriniň döwürlerinden bäri ýerine ýetirilip gelnen deri oýmaçylygynyň täsiri bilen orta çykandygy öňe sürülýär. Bu hadysany alymlaryň XIV asyr bilen baglanyşdyrýan pikirleri hem bar. Şeýle-de bolsa, onuň aýratyn bir sungat şahasy halyna gelmegini XV asyr bilen anyk baglanyşdyrýlar. Osmanly türkmenleriniň şadöwletiniň soltanlarynyň häkimlik eden döwürleriniň ýazarlaryndan biri Mustapa Aly, «Menäkyb-y Hünerweran» («Hünärmentleriň derejeleri») atly eserinde bu sungatyň ilkinji we ägirt ussadyň Abdylly Kaaty atly hünärmendigini hem-de onuň bu käriň ussady hökmünde Hyratda kemala gelendigini agzaýar. Hyrat bolsa, orta asyrlarda türkmenleriň örän köplükde ýaşan şäheridir. Dünýäniň köne şäherleriniň biri, Osman türkmenleriniň ägirt şadöwletiniň paýtagty bolan Stambuldaky (Istanbuldaky) Topkapy saraýynyň kitaphanasynda saklanylýan, sungatyň ägirt hemaýatçysy hökmünde tanalýan Akgoýunly türkmenleriň soltany Ýakup beg Türkmen üçin Jamynyň ýazan tarypnamasynda (methiýesinde) Hyratly Abdyllyanyň goly bar. Kitabyň soňky bölümünde diwany gymnasy, sülüs hem-de talik hatlary bilen oýulyp ýazylan aýatlar, hadyslar we

sülüs meşikler şonuň ýaly-da Musa Tusy, Hüsrew Dehlewi, Hafyz we Sady ýaly meşhur şahyrlaryň şygrylary hem-de talik haty bilen ýazylyp oýulyp kaaty sungaty ulanylypdyr.

**Hyýaly rowaýaty bir jandar hem-de agaçlar şekillendirilen, kagyz ýa deri oýma-kesme sungaty bolan kaaty sungatyndan bir nusga. Topkapy saraýynyň muzeý kitaphanasy 2153 nomerli albomdan.
(Metin Sözeniň «Tarihsele Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)**

Kaaty sungaty wagtyň geçmegi bilen ildeşlerimiz tarapyndan Hyratdan Töwrize getirilipdir, soňra bolsa, Anadoly ülkesine eltilipdir. Bu sungat şahasyna osmanly türkmenleri ussatlykda eýe çykyp, has kämilleşdiripdirler. Ýene, Topkapy saraý-köşgüniň kitaphanasynda saklanylýan «Fatih albomunda», Stambul uniwersitetiniň kitaphanasynda saklanylýan Gaznaly müzehhip we hatdat Mahmydyň taýýarlan, 1685-nji ýyla degişli, «Tühferi Gaznewisinde» birtopar kaaty eserleriniň nusgalaryna gabat gelse bolýar. Bu sungatyň inçe syrlyrny içgin öwrenip, kakasynyň kesbini dowam etdiren Abdylly Kaatynyň ogly şyh Muhammet Dost, onuň şägirtleri Bedahşly Seng-i Aly, hatdat Mir Alynýň ogly Möwlana Muhammet Bakyr bu hünäri has kämilleşdiripdirler.

Osman türkmenleriniň meşhur soltany Süleýman Kanunynyň hökümdarlyk eden döwürlerinde kagyzy inçelik bilen oýma-kesme sungatyna uly ähmiýet berilipdir, birtopar kaaty sungaty bilen bezelen kitaplar taýýarlanypdyr. XVII asyryň tanymal kaatçysy Bursaly ildeşimiz Mewlewi Fahreddin Däde hem-de ondan soňky XVIII asyryň tanymal kaatçylary özleriniň işlerinde bu sungatyň üstünde işläp, has ösdürip, ýazgylaryň gözeneklerini bezeýän manzaralar ýasapdyrlar.

Kagyz oýmaçylygynyň nusgalarynyň arasynda ýazgylardan, bezeglerden, güllerdir çiçeklerden, küýzeli güllerden, dürli haýwanlardyr guşlardan hem-de ağaçlardan emele gelen we belli bir kada getirilen tebigat görnüşleri iň ýaýgyn şekilde ulanylypdyr. Bu nusgalaryň ählisi kaatçylaryň şekili baý we sazlaşykly düzgüne getirmeklikde, haşamly-nagyşly şekillendirmeklikde ussat hem-de bu ugurda ägirt güýçli zehiniň eýesi bolandyklaryny görkezýär.

Kaaty sungatynda kagyz we deri oýmaklyk üçin «newregen» hem diýlen ujy örän ýiti bolan egri bir pyçak ulanylypdyr, ýelmeme işleri bolsa «çirişli muhalleb» atlandyrylan ýelim bilen amala aşyrylypdyr. Kesilip oýulyp alnyp başga bir ýere ýelmenen bölüme «erkek oýma», oýulan bölüme bolsa «dişi oýma» ady berilipdir. Käbir nusgalarda ýazgylardyr şekiller erkek hem-de dişi oýma şeklinde kesilipdir, ýöne oýulan ýerlere-de deň derejede ünsdür ähmiýet berlip, aýratyn bir eser döredilipdir.⁵⁵

⁵⁵ Sözen M. Tarihsele gelişimi içinde Türk Sanati. – İstanbul, (ýyly ýok), 288 s.

**Daragt we guşlar. Kaaty sungatynyň bir nusgasynda agajyň
şekillendirilmesi. Topkapy saraý muzeý kitaphanasy 2153
nomerli albomdan.**

(Metin Sözeniň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. «Kaaty sungaty» näme? Ol nähili usulda işlenilýär?
2. Kaaty («oýma» ýa-da «kesme-ýelmeme») sungatynyň gelip çykyşy.
3. Abdylly Kaaty kim?
4. Bu sungat işlenilen eserler we tanymal kaatyçylar.
5. Kaatyda «erkek oýma» hem-de «dişi oýma» nämäni aňladýar?

§16. Kitap jiltleme

Kitap jiltleme ýa-da gapaklama türkmen sungatynyň örän irki döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan özboluşly nepis bir şahasydyr we ol amaly-haşam sungatynyň özboluşly pudagydyr. Ony türkmenistanly we daşary ýurtly ildeşlerimiz bütin gündogarda bolşy ýaly, «jiltleme sungaty» görnüşinde hem atlandyrýarlar. Aslynda, kitap daşlyklarynyň ýa-da kitap gapaklarynyň ady bolan «jild» deri ýa-da gap manysyny berýän arapça bir söz bolup, ýazylyan bir eseriň ýa-da bir kitabyň sahypa ýapraklarynyň dagap, pytrap gitmeginden gorap saklamak hem-de kitabyň şol sahypalaryny toplanan şeklinde jemläp saklamak üçin, inçe tagtadan, gönden ýa-da ýüzüne deri, kagyz, biz mata ýaly enjamlar tutulyp gaplanan beýleki zatlardan edilen gapaklara berilen atdyr. Gönden edilen kitap daşlyklary geometrik we ösümlik görnüşli oýma nagyşlardan başga-da miniatýuralar, kinniwanja suratlar bilen bezelipdir. Bu suratlar kitabyň çeper bezeginiň aýrylmaz bölegi bolup duranam bolsa, olar özbaşyna bir sungat eseri hökmünde kabul edilipdir.

«Şemse jilt» ýa-da «Şemseli jilt» Osman türkmenleriniň XVI asyr nusgawy jiltleme äheňidir. (Metin Sözenin «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Türkmenleriň derini işläp bejerijilik senediniň we ony ulanmagynyň taryhy has gadymy döwürlere uzalyp gidýär. Musulmançylykdan öňki döwürlerde göçüp-gonup ýaşap, çarwaçylyk işlerini alyp baran ildeşlerimiz torba, tulum, meşik, atdyr beýleki ulaglaryň esbaplaryny, ok-peýkam gaplary bolan kişlerdir tirkeşleri, ýaý gaplary bolan sadaklary, gylyçdyr beýleki ýaraglaryň gynlaryny, käsedir pyýala gaplaryny, çadyry, perdeleri, supra asty düşekleri, ädigidir aýakgaplary we beýlekiler ýaly gündelik ulanýan zatlaryny, enjamlaryny uzak zaman ulanmaklyga amatly berk mal derilerinden, gönden edipdirler. Deriden edilen zatlaryň ýyrtylmazak berk bolmagynyň netijesinde sungat özboluşlugyny özünde görtermegi, deriniň gowy taýýarlanmagyndan we oňat işlenen bolmagyndan gözbaş alypdyr. Munuň netijesinde-de, deriçilik, gönçülik ýa-da debbaglyk⁵⁶ türkmenleriň ýaşayan ýerlerinde has giňişleýin ýaýran kär bolupdyrlar. Deriden jilt ýasamaklyk hem bu meslegiň şahalaryndan biri bolupdyr.

⁵⁶ Debbaglyk – deri eýleme işi.

Hysrow Dehlewiniň Diwanynyň jildiniň içki tarapy. Leningrad DJK. inw. Dorn 391. XVI asyr. Tebriz.

(«Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви»
atly albomdan)

Ilkinji döwür jiltleri. Ilkinji döwür jiltleriniň gapaklary agaçdandyr gönden edilipdir. Aurel Stein we Paul Pelliot ýaly alymlaryň Bin Buda gowagyndan tapan jilt bölekleri ildeşlerimiziň ir döwürlerde kitap gapaklaryny ýasanlarynda deri ulanandyklaryny, metal galyplar bilen basmak usulynda bezeg işlerini edendiklerini görkezýär.⁵⁷ Has soňraky döwürlerde beýleki maddalardyr kagyздan edilen oňaly jiltler edilip başlanypdyr. Kagyz ýasamaklygyň ilkinji gezek häzirki Çyn (Hytaý) ülkesiniň çäklerinde (demirgazygynda) oýlanyp tapylandygyny edebiýatlarda ýazylýar.⁵⁸

⁵⁷ Sözen M. Tarihsel gelişimi içinde Türk Sanati. – İstanbul, (ýyly ýok), 291 s.

⁵⁸ Eberhard, Wolfram. Çin tarihi. – Ankara, 1947, 221s. we başgalar.

Elbetde bu hadysanyň bolup geçmeginde çynlylar bilen bir hatarda, şol ýerlerde asyrlar boýy ýaşap gelyän uýgurlaryň, salyrlaryň we beýleki türkleriň möhüm orny bardyr. Beýleki ülkelerdäki türkmenler şol ýerlerde ýaşayan ildeşlerinden kagyz ýasamagyň syrny öwrenip, özlerinde 400 sene gowrak pynhanlykda saklapdyrlar, haryt şekilinde öndüripdirler, olaryň söwdasyny alyp barypdyrlar. Süri-süri mallary bolup, olaryň hamyndan alnan derini işläp bejermeklige ussat bolan ildeşlerimiz kagyzlaryň daşyny gapaklap, kitap edilende ulanylan jilt gapaklaryny ýasamaklygy oýlap tapypdyrlar. Şeýlelikde, türkmenler jilt ýasamaklygy çynlylardan öň başarypdyrlar.⁵⁹ Çyn (Hytaý) ülkesiniň jiltçiliginiň kämilleşmegi-de oguzlardyr uýgurlardan bolan senetkärleriň bu ülkä göçüp baryp ýerleşmeklerinden soňra başlanypdyr.⁶⁰

**Kuran-y Kerimiň içki
gapagy. XVI asyr.
Süleýmaniýe Kitaphanasy.
Soltan Ahmet 22.
(Metin Sözeniň «Tarihsel
Gelişimi İçinde Türk Sanaty»
atly kitapdan)**

⁵⁹ Şol ýerde.

⁶⁰ Binark, İsmet. Eski kıtap san'atlarımız. – Ankara, 1947, 3-4 s.

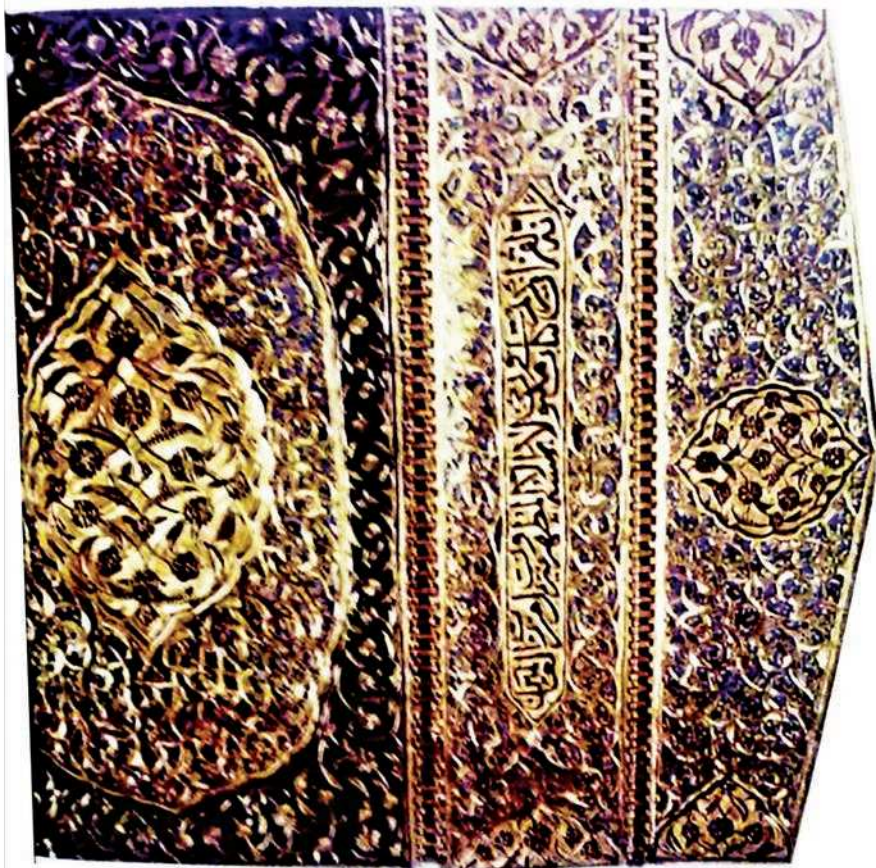
Hafzyň Diwanynyň jilt gapagy. Süleýmaniýe Kitaphanasy.
Halet efendi. 647.
(Metin Sözenň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Şu günki tanaýan şekilimizdäki deri bilen gaplanan bir kitap jildini ilkinji gezek uýgurlaryň ýasandygy edebiýatlarda ýazylýar. «Oguznamalarda» nygtalyşyna görä, uýgurlaryň hem Oguz hanyň il-ulusyndandygyny, ýagny oguzlardandygyny göz önünde tutmak bilen oguz türkmenleriniň jiltçilik sungatynyň başyny başlandyklaryny nygtap bileris. Daşary ýurtlarda neşir edilen köpsanly edebiýatlaryň ählisinde diýen ýaly, deriden edilen ilkinji jiltleriň Müsürde ýaşan kiptileriň VIII-IX asyrlarda ýasandygy ýazylýanda bolsa, ildeşlerimiziň köne şäherleriniň biri bolan uýgurlaryň ýaşan Karahoço şäherinden iki sany golýazmanyň tapylmagy kiptiler barada aýdylyanlaryň nädogrudygyny görkezýär. Gazyp agtaryşlaryň netijesinde A. Von le Coq tarapyndan orta çykarylan we VII-VIII hem-de IX asyrlarda ýasalandygy subut edilen bu iki kitap jiltlenip, ýazgylaryň arasy «minýatür» suratlary hem-de tezhipler bilen bezelipdir. Ildeşlerimiziň bu gadymy kitaplarynyň bezeg-haşamlary geometrik şekildedir. Jiltler gönden edilip galyp usulynda taýýarlanypdyr. Käbir ýeri pyçak bilen oýulypdyr we aşagyna sudurlanan deri ýelmenipdir. Ildeşlerimiziň ýasan jildiniň ýene-de bir köne nusgasy hem Karahoçada P.K. Kozlow tarapyndan tapylypdyr. Alym S.F. Oldenburg bu kitap gapagynyň XIII asyra degişlidigini çaklapdyr.⁶¹ Bu nusga Seljuk türkmenleriniň döwründe ýasalan jiltlere örän meňzemekdedir we XIII asyrdan biraz irräkki döwürlerde ýasalan bolmagy-da mümkin.

Yslam dininiň Gündogar ülkelerine ýaýylymagynyň hem-de keramatly Gurhan kitabynyň nusgalarynyň gereklenip köpeldilmeginiň jiltçiligiň ösüp kämilleşmeginde uly paýy bar. Ähli mömün-musulmanlara halypalyk eden Yslam halypalyk döwletlerinde (Emewilerde-de, Apbasylarda-da, Fatymylarda-da) hem-de beýleki dürli musulman ülkelerinde kitap jilterini ýasamaklyk ýaýbaňlanypdyr. Bu agzalan halypalyklaryň, esasan hem, IX asyrdan Apbasy halypasy Mugtasim Billanyň (halypalygy 833-842 ýý.) harby güýçlerinde gulluk eden we bu halypanyň hemaýasynda bolup, Samarra şäherinde ýerleşen türkmenler bu ýerde hem özleriniň ökdelikde ýasan jiltlerini döretmek bilen jilt ýasama sungatyny has kämilleşdiripdirler. Bu

⁶¹ Arıtan, Ahmet Saim. Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993. 181 s.

sungat görnüşi olaryň tagallasy bilen bütin musulman ülkelerine ýaýylypdyr, ýaýrapdyr.

Kuran-y Kerimiň altyn jiltli gaby. XVI asyryň ikinji ýarymy. Kitap jildiniň beýikligi 17,8 santimetrdir. Deriden edilen jiltleriň ýany bilen Keramatly Gurhan kitabynyň gapaklary we soltanlara hödürlenen kitaplaryň jiltleri altyn we beýleki gymmat bahaly zatlardan ýasalar eken. TSM. 2/2121. (Metin Sözeniň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty» atly kitapdan)

Köneürgenç (Horezm), Horasan we Yrak sebitleri bu sungatyň ilkinji ösüş merkezleri bolupdyrlar. Yslamy döwrüň jiltleriniň biliniň ilkinji nusgalary hem oguz türkmenlerinden bolan Tolunogullarynyň Müsürde guran döwletiniň (868-905 ýý.) zamanyna degişlidir.

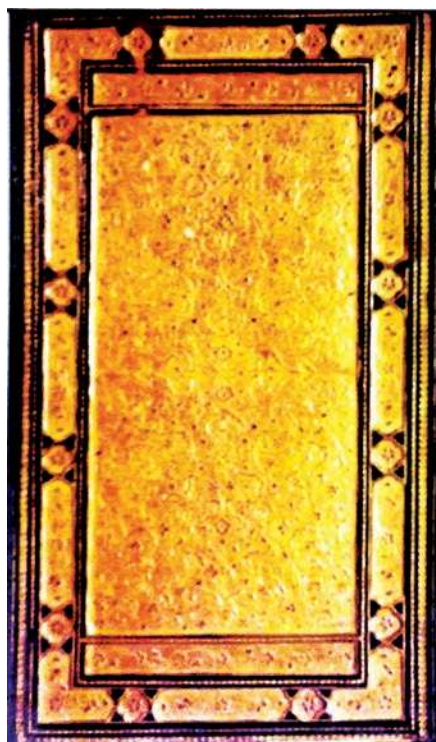
Musulmançylyk döwrüniň kitaplaryndaky bu ösüşi, XII asyra çenli halypalyk döwletler, Gaznaly türkmenleri, Garahany türkmenleri, Beýik Seljuk türkmenleri, Köneürgenç türkmenleri dowam etdiripdirler. Seljuk türkmenleridir beýleki ildeşlerimiz binagärçilikde, heýkeltaraşlykda, gabartmaçylykda, amaly-haşam sungatynyň görnüşlerinde we beýleki sungat şahalarynda dünýäniň medeniýet hazynasyna hiç gaýtalanmajak goşandy goşup gidipdirler. Olar dünýäniň dürli ýerlerinde häkimlik etmek bilen, bu ugurlarda örän ajaýyp eserleri döredip, bize şol ýerlerde gymmatly miraslary galdyryp gidipdirler. Bu aýdylanlar jiltçilik sungatyna-da degişlidir. Derini eýläp, ýokary derejede işlenmegini başaran Seljuk türkmenleriniň döwründe bu senet ösen sungat şahasyna öwürülipdir. Merw, Saragt, Köneürgenç, Hyrat, Reý, Nyşapur we beýleki merkezlerde edilen deriçilik önümleriniň işleniş-de, bezelişi-de örän ýokary hilli bolupdyr. Bu döwürlerde ýasalyp azda-kände biziň döwrümize gelip ýeten bezegli jilt nusgalaryndan hem munuň şeýledigini görmek mümkin. Dünýäniň dürli ýurtlarynda neşir edilen edebiýatlarda «seljuk jiltleri» diýlen adalga agzalkan ýa-da şol döwürde döredilen kitaplaryň hakynda söz açylanda bu kitaplary bu hanedan nesline degişli edilmek meselesi goýulman, olara Eýran, Mösür, Yrak ýa-da arap jiltleri diýlip belli bir geografik ýerlere ýa-da milletlere degişli edilip gelindi. Hormatly Prezidentimiziň çykyşlarynda adalatly nygtaýşy ýaly, Türkmenistan beýik medeniýetleriň, ajaýyp sungat eserleriniň döredilen ýeridir, biziň milletimiz ony döredijidir. Seljuk türkmenleriniň döwri babatda hem bu şeýledir.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. «Kitap jiltleme» näme?
2. Kitap jiltleri nähili materiallardan edilýär?
3. Türkmenlerde deri işçiligi.
4. Ilkinji döwür jiltleri.
5. Döwletlerde we halypalyklarda jilt ýasama ussachylygy.

§17. XI asyrdan soňky döwürleriň jiltleri

XI asyryň soňlaryndan başlap, Anadoly ülkesine-de häkim bolan Seljuk türkmenleri XII-XIII asyrlarda örän ajaýyp gözellikdäki jiltleri döredipdirler. Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltlerinde Beýik Seljuk türkmenleriniň we Gaznaly türkmenleriniň sungat äheňleri göz-görtele görnüp dur. Ol daşlyklardaky bezegler şol döwrüň neçarçylygyndaky – agaç işläp, oýmurlap bejermekligindäki, palçykdan bişirilen küzedir gap-gaçlardaky, magdan-metal işçiligindäki, daş işçiligindäki önümleriň ýüzündäki, mazardaşlaryndaky we nakýş-miniatýuralardaky haşamlar bilen gönüden-göni meňzeşdirler. Aslynda bu döwürlerde islendik ýerlerde döredilen bolsun parhy ýok, jiltleriň bezeliş äheňleriniň arasynda aşa tapawut görünmeýär. Munuň şeýledigini, Türkmenistanyň Milli golyazmalar institutynyň gorlar hazynasynda saklanylýan jiltlerden hem görse bolýar.

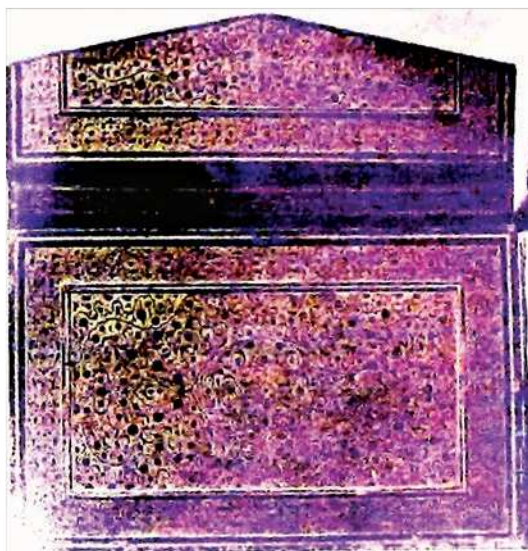

**Hysrow Dehlewinin
Diwanynyň jildi. Leningrad
DJK. inw. Dorn 391.
XVI asyr. Tebriz.
(«Миниатюры к
произведениям Амира
Хосрова Дехлеви»
atly albolndan)**

Türkiýe döwletiniň Konýa şäheriniň Möwlaýa Jelaledin Rumi muzeýinde, Goýunogly muzeýinde, Ýusupaga kitaphanasynda, Bursa şäherindäki ÝEBEK-de, Kaýseri şäheriniň Reşit Efendi kitaphanasynda, Amasýanyň Il-halk kitaphanasynda, Ankaranyň Diýänet işleri başkanlygy kitaphanasynda, Stambulyň Topkapy saraýy muzeýinde, Türk we yslam eserleri muzeýinde we Süleýmaniýe kitaphanasynda saklanylýan golýazma eserleriniň daşlyklaryndaky Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň we olaryň jiltçi ussalarynyň işleme äheňlerini özlerinde göterýän jiltleriniň öwrenilmegi birnäçe türk alymlary tarapyndan amala aşyrylypdyr. Olaryň üstünde işlenende Anadoly seljuklaryna degişli iň irki döwürde ýasalan jilt nusgasy hijri 549-njy ýylda⁶² edilen «Kitabü'l-Garibeyn fi'l-Ku'ran we'l-Hadis» atly eseriň gapagydyr.⁶³

Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltlerinde-de, Gündogar ýurtlarynda edilen beýleki jiltlerde bolşy ýaly, üst we ast gapaklar, «miklep», «syrt» hem diýlen yzky bölek, «sertap» we içki gapak ýaly böleklerden emele gelipdir.

**Bezegleri galypda edilip
altyn ýyldyza baýalan
jildiň deriden daşky
gapagy. Hünärnama I.
992/1584 ýyl. Topkapy
saraýy müzeýi (TSM)
Kitaphanasy. H. 1523.
(Zeren Tanyndy'dan we
«Başlangıcından Bugüne
Türk Sanaty» atly
kitapdan)**

⁶² Hijri 549-njy ýyl – milady 1154-nji ýyla gabat gelýär.

⁶³ Arıtan, Ahmet Saim. Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993. 183 s.

Gapak – kitabyň içki sahypalaryny gorap saklamak üçin ulanylan daşlykdyr we jiltleriň iň ähmiýetli bölegidir. Kitapda üst we ast gapaklary bolýar. Alymlaryň käbiri olary «öň we arka gapak» diýip hem atlandyrýarlar. Gapaklar özboluşly bezegler bilen, esasan hem şemse atlandyrylan nagyş bilen bezelipdir. Gapaklardaky şemseler dürli ýerlerde tapawutly bezegler bilen bezelipdir. Mysal üçin, Seljuk türkmenleriniň, esasan hem, Anadoly Seljuklarynyň jiltlerinde üstki gapak geometrik äheňde edilen bolsa, astky gapak tegelek aýlawly şemseli, üstki gapak rumy nagşy bilen bezelen bolsa, aşaky gapak nebati äheňde we süýündirilen tegelek şeklinde edilipdir. Üst we ast gapaklardaky şemseleriň içinde-de tapawutly bezegler edilipdir. Üstki gapakda tegelek, astky gapakda bolsa süýündirilen tegelek sudurly şemse edilipdir ýa-da üstki gapakda dilimli tegelek aşaky gapakda bolsa sekiz burçly ýyldyzly şemse bezegi edilipdir. Käte iki gapakda hem birmeňzeş bezegleriň edilen görnüşleri hem gabat gelýär.

Gapak içleri – käte bu bölege içki gapaklar hem diýilýär. Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklarynyň içki ýüzleri özboluşly häsiýetli bolupdyr. Olaryň deriniň öllenen galypda gabartma bezegleri edilip «sowuk terzde» bezeglenmesi bolupdyr. Içki gapaklarda, esasan, «rumy», «nebati» we «hendeseýi» äheňlerde bezegler edilipdir. Azda bolsa, tekiz deri bilen gaplanan gapak içleri hem bolupdyr.

Kitabyň yzy – kitap sahypalarynyň çatylan ýerini örtüp duran yzky bölekdir. Ony «syrt» diýip hem atlandyrýarlar. Seljuk türkmenlerinde kitaplaryň yzky bölekleri tekiz hem-de ýumşak bolupdyr.

Sertap – miklep bilen aşaky gapagyň arasynda ýerleşipdir we kitap sahypalarynyň öň tarapyny gorap saklamak üçin ulanylypdyr. Ilkinji döwürleriň sertaplarynda bezeg kän ýokdur ýa-da örän sada bezelendir. Soňraky döwürlerde azda-kände has gowy bezelen sertaplar hem edilipdir. Käte ýazgylar ýazylan sertaplar hem duş gelýär.

Miklep – kitap jildiniň aşaky gapagyna birigen sertabyň ujunda ýerleşipdir. Onuň bezegleri gapaklardaky ýaly zynjyrak, köşebent we şemseler ýaly tarzlarda edilipdir. Ýöne haşamlary gapaklardaky bezeglerden tapawutlanýan miklepler hem duş gelýär. Mikleplerde iň

ýaýgyn ulanylan bezeg äheňi aý sudury hem-de «Süleýmanyň möhri» atlandyrylan şekillerdir. Zemin esasy tutuşlaýyn örgülerdir beýleki bir-biriniň içine girip-geçme bezegler bilen doldurylan miklepler hem bar. Kābir jiltlerde bolsa sertap hem, miklep hem ýokdur.⁶⁴

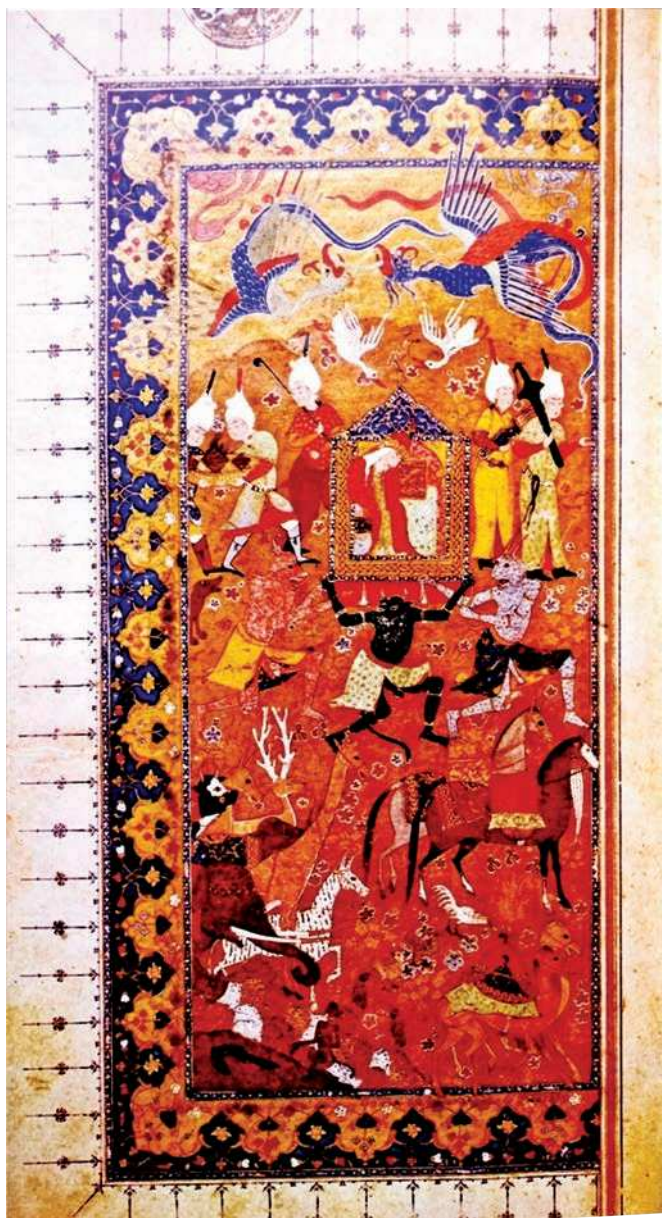
Seljuk türkmenleriniň kitap jiltlerinde bezegler. Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň gapaklaryndaky bezegleriň böleklerini şeýle nobatlaşdyryp görkezmek bolar:

Zynjyrak, jetwel we gyra zolagy – iň gyrada ýerleşip, dörtburç şekilde sudury bolup, gapak ýüzleriniň dört tarapyny gurşap alypdyr. Olaryň içinde iň köp ulanylany 4-5 santimetr inindäki zynjyrakdyr. Biraz giňräk sudurly gyra zolaklary hem edilipdir. Kāte bolsa, gezekli gezegine goýlan 4-5 hatar zynjyrakdyr beýleki gyra zolagy hem edilipdir. Zynjyraklaryň arasy inçe we galyň jetwelleriň, zolaklaryň goýulmagy bilen serhetlenipdir.

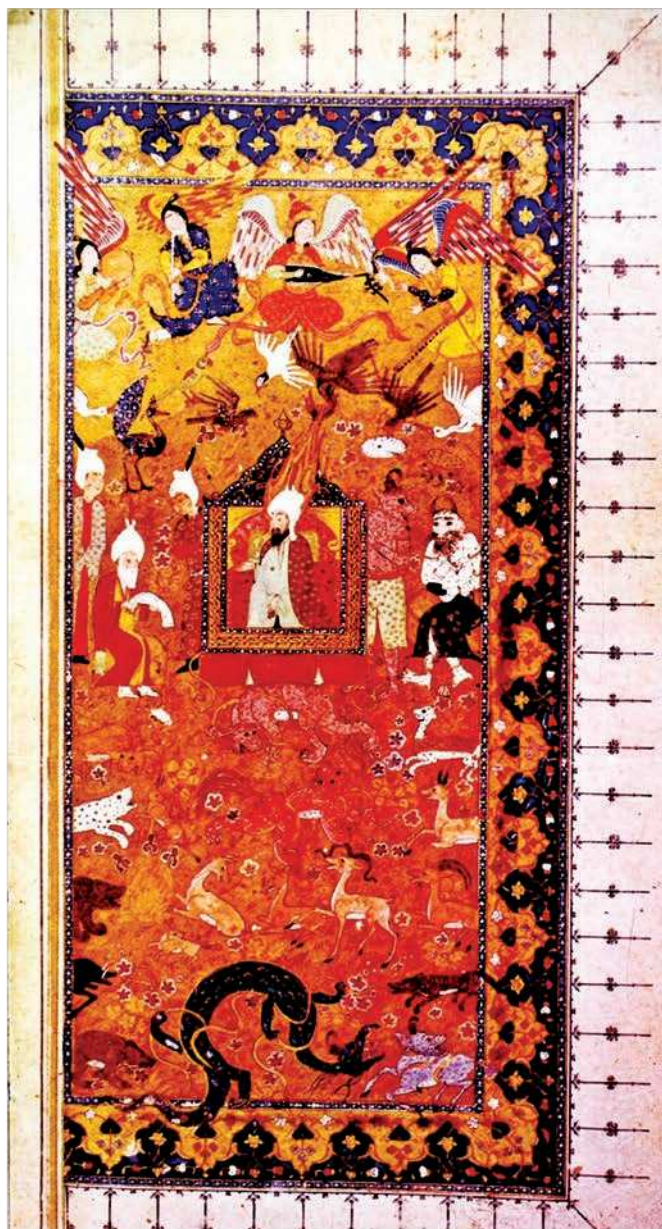
Burçluk nagyşlar – bu bezeg görnüşi gapaklaryň burçlarynda zynjyraklar bilen birleşen şekilde ýerleşdirilipdir. Bu nagyş burç bendi, burç gül-çiçeği, burç bagy manysyny berýän «köşebent» görnüşinde hem atlandyrylýar. Oňa gyra şemsesi-de diýilýär. Burç nagyşlary kāte bir-iki hatar tekiz zolaklar – jetweller şeklinde bolup, umumylykda bezeg özboluşlygyny özünde jemleýär. Kāte jiltlerde burçbentler ýokdur. Geometrik bezeglerdir rumy nagyşlar bilen bezelen gapaklarda bolsa, nagşyň özboluşlygyna baglylykda burçluk nagyşlar köşebentler ýokdur.

Şemse – Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklaryndaky iň möhüm bezeg bölegi bolup durýar. Bu Anadoly seljuk türkmenlerinde hem şeýle bolupdyr. «Şemse» sözünüň manysy «güneş ýaly» diýilmegi aňladypdyr. Ol gapak ýüzünüň merkezinde ýerleşmek bilen, beýleki bezegleriň ählisine häkimlik edýär. Kābir nusgalarda Şemse gapagyň ýüzünü tutuşlaýyn örtýär. Ol umumylykda tegelek sudurda bolsa-da, süýnmek tegelek, ýyldyz şekilli, altygen, sekizgen hem-de beýleki şekillerde bolýar. Sekizburçly ýyldyz şekillisi iň eý görülyän bezeg sudurlarynyň biri bolupdyr.

⁶⁴ Arıtan, Ahmet Saim. Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993. 184-185 s.

Hysrow Dehlewinin Diwanynyň içindäki tezhipli jübüt miniatýura.
 Leningrad DJK. inw. Dorn 391. 1b. XVI asyr. Tebriz.
 («Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви»
 atly albomdan)

Hysrow Dehlewinin Diwanynyň içindäki tezhipli jübüt miniatýura.
 Leningrad DJK. inv. Dorn 391. 2a. XVI asyr. Tebriz.
 («Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви»
 atly albomdan)

Salbek – aşagynda we üstünde şemsä bagly şekillendirilen bezeg bölegidir. Onuň şemsä baglanyşykly ýerleşdirileni hem bardyr, aýry görnüşde ýerleşdirileni-de bardyr. Salbek, has köp Beýik seljuk türkmenleriniň döwürlerinden has soňky, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň hökümdarlyk döwürleriniň soňunda, şol ýerdäki türkmen beglikleriniň döwründe, Osman türkmenleriniň döwletiniň irki çaglarynda, tegelek şemse suduryň süýnmegräk tegelek sudurly şemsä geçiş mahallary ulanylypdyr. Irki döwür şemselerinde aýratyn tapawutlanýan şekillere-de duş gelmek mümkindir.⁶⁵

Beýik Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklaryndaky bezeg nagyşlarynda türkmen sungatynyň ähli şahalarynda ulanylan nagyş äheňleriniň hemmesi diýen ýaly ulanylypdyr. Seljuk türkmenleriniň tarzyny göterýän jiltleriň edilen döwri bolan, XII asyrdan başlap XV asyryň ikinji ýarymyna çenli möwrütde bu äheňler tapawutly derejelerde görülýär. Anadoly, Kerman, Yrak seljuk türkmenleriniň döwürlerinde bu äheňler abat saklanypdyr.

Jiltlerde ulanylan bezegler «hendes» (geometrik), «rumy», «nebati» (ýa-da «hataýy», ösümlik şekilli), «hatty» (ýazgyly), «girik» (biri-biriniň içinden geçen ýa-da giren inçe zolaklar), örgüler şekilli we aralaryň doldurylmalary ýaly äheňlerdedirler.

Geometrik (hendes) bezeg – jilt gapaklarynyň ýüzüniň belli bir ýerini ýa-da ähli ýerini gaplap alan «ýyldyzak» şeklinde ulanylypdyr. Äheň başlangyjy we soňy belli bolmadyk, örän garyşyk ýaly görnen bu ýyldyzlar ulgamy, her zatdan ýokarda tutulan tarzdyr. Ol beýik Taňrynyň soňsuz ebediliginiň waspydyr.⁶⁶ Geometrik bezegli jilt nusgalarynyň mysaly hökmünde, 1154, 1182, 1196, 1199-njy ýyllara degişli Anadoly seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli eserleri we XVI asyra çenli döwürlerde döredilen beýleki eserleri görkezmek bolar.

Rumy bezegi – özüniň gözbaşyny has irki döwürlerden, Türkmenistan topraklaryndan, türkmen sungatynyň haýwan äheňlerin-

⁶⁵ Arıtan, Ahmet Saim. Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993. 184-185 s.

⁶⁶ Ögel, Semra. Anadolu Selçukluları'nın taş tezyinatı. – Ankara, 1987. 124, 146 s.

den alyp gaýdypdyr. Onda, türkmenleriň yslam dinini kabul etmeginden soňra, şekil sudurlarynyň üýtgemesi bolup geçip, haýwan häsiýeti düýpli gaýyp bolupdyr we aýry bir äheň häsiýetine eýe bolupdyr. Rumy bezegler gapagyň daşky ýüzlerini hem, içki ýüzlerini hem, miklepleriň ýüzüni-de tutuşlaýyn dolduryp, zynjyralarda, şemsäniň merkezinde we beýleki bezeg üňülerinde ulanylypdyr. Şeýle bezegli nusgalaryň 1196, 1207, 1223-nji ýyllara degişli irki görnüşleri bar.

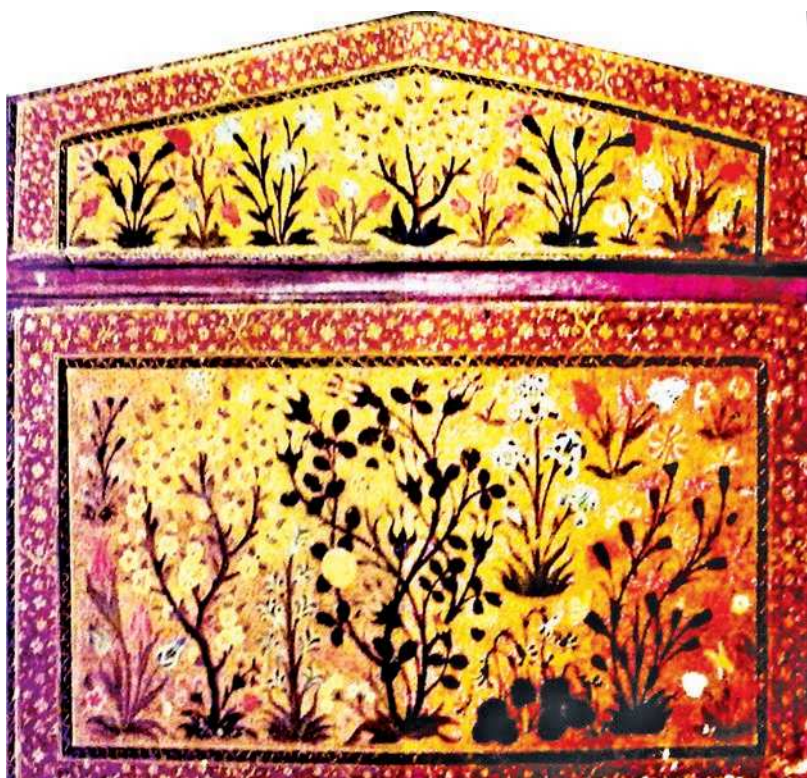
Nebaty bezeg – jiltlerde hendesi we rumy bezeglerine görä has az ulanylan bu bezeg görnüşine «hataýy» hem diýilýär. Seljuk türkmenlerinde ol sada şekilde ulanylypdyr. Köp nusgalarda üýtgedilip bezelipdir. Onuň köp ulanylan ýeri gapak içleridir, ýöne miklepde-de, şemse nagşynda-da ulanylypdyr. Hataýylar edilen irki nusgalaryň içinde XII-XIII asyrlara degişli eserler duşýar. Onuň rumy bezegi bilen ulanylan mysaly hem nusgalarda bar.

Hatty bezeg – türkmenleriň yslam dinini kabul etmeginden soňra Gurhanyň ýazylan haty bolan arap harplaryny ulanypdyrlar we ony dürli sungat şahalarynda, şonuň ýaly-da jilt sungatynda hem ulanypdyrlar. Ajaýyp hatdatlyk eseri bolan bu bezeg ýazgylary şemseleriň içinde we daşynda, zynjyralarda, burç nagşlarynda, şonuň ýaly-da gapaklaryň içinde we sertapda hem ulanylypdyr.

Girip-geçme we örgi şekilli bezegler – äheň hökmünde türkmenleriň dürli sungat şahalarynda giňişleýin ulanan görnüşidir. Olar şemse özeninde, gyra zolaklarynda, zynjyralarda, burçluklarda, geometrik ýyldyzlarda, miklebiň içinde ulanylypdyr. Mysal üçin: «Seljuk zynjyry» gyrany çarçuwalaýan haşam.

Muhtelif (doldurma) bezeg – nagyş aralarynyň doldurylmasy üçin edilen bu bezeg hem kitap jiltlerini bezemeklikde ulanylypdyr. Golýazma kitaplaryň jiltlerindäki bezegleriň aralaryny doldurylmaklykda ulanylan nagyşlaryň hatarynda: Samarraly, nokatlamaly, balyk teňnesi, gamaly haç, çarhy pelek, zynjyry sagadat, sagadat düwümi, gülçe egrembugram, baklajan dilimi, fyrfyr, gün we beýleki nagyşlary görkezmek bolar.⁶⁷

⁶⁷ Arıtan, Ahmet Saim. Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993. 185-186 s.

**Lake jildi. XVI asyryň birinji ýarymy. Topkapy saraýy muzeýi (TSM).
EH. 2851. (Metin Sözeniň «Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanaty»
atly kitapdan)**

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. XI asyrdan soňky döwürleriň jiltleri saklanylýan Türkiýedäki kitaphanalar.
2. Kitap jiltleriniň üst we ast gapaklary, «miklep», «syrt», «sertap» we içki gapak ýaly bölekleri.
3. Seljuk türkmenleriniň kitap jiltlerinde bezeg bölekleri: a) zynjyrak, jetwel we gyra zolagy; b) burçluk nagyşlar; ç) şemse; d) salbek we ş.m.
4. Seljuk türkmenleriniň kitap jiltlerinde ulanylan bezeg äheňleri «hendesî» (geometrik), «rumy», «nebati» (ýa-da «hataýy», ösümlük şekilli), «hatty» (ýazgylý), «girik» (biri-biriniň içinden geçen ýa-da giren inçe zolaklar), örgüler şekilli we «muhtelif» (aralaryň doldurylma) bezegleri.

§18. Jiltlerde möhürleme we galyp

Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň esasy maddasy deri, göndir. Olar jilt gapaklarynda mele reňkiň ähli görnüşlerini ulanyypdyrlar. Jiltleriň daşky hem-de içki gapaklarynda hem şol bir reňkler ulanylypdyr. Olaryň içinde gara reňkli deri ýokdur.

Jiltlerde ýeke bölekden ybarat bolan uly ýa-da kiçi galyplar bilen amala aşyrylan «sowuk basgy» atlandyrylan möhürleme usuly ulanylypdyr. Ýöriteleşdirilen el bilen ulanylan gurallar bilen hem bu usul has baýlaşdyrylypdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň, şonuň ýaly-da, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň özboluşly möhüm aýratynlyklarynyň biri «altyn kakma» usulynda bezelmesidir. Bu usul, gapaklardaky nagyşlaryň aralaryny doldurýan nokatlarda amala aşyrylypdyr. Täk ýa-da jübüt nobatlaşdyrylan nokatlarda altyn kakma edilipdir. Ýyllaryň geçmegi bilen kakylan altynyň dökülýändigini sebäpli, onuň belli bir galyňlygynyň bolmagy hökman eken. Mundan başga-da, boýama ýa-da çayma (sürme) altyn usuly hem ulanylypdyr. Ýöne, ol altyn kakmadan has soňraky döwürlerde ulanylmaga başlanypdyr we diňe jetwellerde hem-de gyra çyzgylarda görülýär.

Türkmen döwletlerinde jiltleme sungaty. Beýik Seljuk türkmenleriniň jilt ýasama senedi, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň, XIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Memlük türkmenleriniň, XIV asyrdan başlap mongol Ilhanylaryň, şonuň ýaly-da, Garamanogullary türkmen begliginiň başda bolmagynda, Anadoly ülkesinde gurlan beýleki türkmen beglikleriniň, mundan başga-da, Akgoýunly türkmenleriniň, Garagoýunly türkmenleriniň we beýleki türkmen döwletleriniň jilt ussalary tarapyndan dowam etdirilipdir. Şol döwürde Osmanogullary begliginiň jiltçileri bu senedi özlerinden öňki ussat jiltçi ildeşlerimizden miras alypdyrlar we Osman türkmenlerini ägirt şadöwleti gurup häkimlik eden zamanlarynda bolsa bu sungaty has kämilleşdiripdirler.⁶⁸ XV asyrdan Memlük türkmenleriniň hem-de Osman türkmenleriniň jiltlerinde deň kämilleşme we ösüş meňzeşligi bolup geçipdir. Bu asyrdan gurlan Timurylaryň, Akgoýunly türkmenleriniň we Garagoýunly türkmenleriniň döwletleriniň zamanlarynda ajaýyp sungat derejesindäki jiltler ýasalypdyr. XVI

⁶⁸ Cıg, Kemal. Türk kitap kapları. – İstanbul, 1971. 7 s.

asyrdan başlap Osman türkmenleriniň nusgawy jilt ýasama sungaty türkileriň hem-de musulmanlaryň jiltleme sungatynyň iň ägirt şahasy bolmak bilen XX asyra çenli getirilipdir. Olar deride örän köp dürli bezegçilik usullaryny, tärlerini ulanypdyrlar. Aýratyn hem, XVI asyryň syýahatçysy J. Çesneau, XVII asyryň syýahatçylary Tawerniýe hem-de Ewliýa Çelebi Osman türkmenleriniň döwrüniň deriçiligi hakynda anyk maglumatlary galdyryp gidipdirler. Stambul, Edirne, Konýa, Trabzon, Diýarbekir, Urfa hem-de Bagdat ýaly merkezlerde döredilen deri önümleri, esbaplardyr enjamlar işlenilişi we bezeliş ugurlary boýunça ýokary hilde bolupdyr. Aşykpaşazadeniň taryhy, Şakaýyk-y Nümäniýe, Neşriniň taryhy ýaly Osman türkmenleriniň döwrüne deňişli taryhy çeşmeleriň Ahlylyk döwletiniň hem-de Ahlylyk senetçilik birleşmeleriniň gurusy bolan we XIV asyryň başlarynda ýaşap geçen Ahy Ewranıň deňbaglyk bilen meşgullanandygy habar bermekleri, şol döwürde deriçilik işiniň näderejede meşhur bolandygyny görkezýän bir şaýatnamadyr.

Türkmenleriň taýpalarydyr boýlaryndan çykan ynsanlaryň guran döwletlerinde deriden dürli önümler öndürilen-de bolsa, kitap jiltleriniň öndürilmegi iň başda duran haryt bolupdyr. Şu ýerde aýratyn belläp geçmeli zat, köne teatr sungatymyzyň kölege oýunlaryna deňişli orta asyrlardan biziň döwrümize gelip ýeten miraslyk nusgasy bolan kiçijik ynsan sudurlarynyň hem deriden edilendigidir. Türkiýede ýaşayan ildeşlerimiziň gadymy teatr sungatymyzyň özboluşly şahasy bolan kölege oýnunyň Karagözdir beýleki gahrymanlarynyň şekilleriniň düýe derisinden ýasalmagy muňa mysal bolup biler.

Galyň deriler, bezeglerde ulanylan kesip oýmaklyk⁶⁹ usuly bilen, zemininden parhly bir reňkde, dürli görnüşlerde kesilip alnyp gyralary dikilipdir. Olaryň birleşýän ýerleri saýlanyp belli bolup durmazlygy üçin kümüş ýüplükler bilen dikilip, gyra açyklyklary gizlener eken. Beýleki bir usulda⁷⁰ bolsa, şol bir galyňlykda bolan biri-birinden tapawutlanýan iki deri böleginiň ýüzüne nagyş çyzylanyndan soňra oýmurlamaklyk işleri amala aşyrylyp, dürli reňklerdäki şekiller kümüş ýüplükler bilen ýanaşyklaýyn dikilipdir. Basma usulynda edilende, şekiller tagta galyplarda oýulyp sudarlanyp taýýarlanandan soňra,

⁶⁹ Aplikasiýa usulynda.

⁷⁰ Mozaika usulynda.

deriniň üstüne agyrylyk bilen basylypdyr. Deriniň ýüzüne üýtgeşik reňkleri bolan ýüpek sapaklardyr ýüplükler bilen keşdeler edilipdir.

Deri işläp bejerijilikde möhüm ýeri bolan golýazma eserleriniň jiltlenmegi uly aladadyr tagallalaryň, sabyrdyr kanagatlylygyň netijesinde amala aşyrylypdyr. Nusgawy bir jilt ýasalanda umumylykda hatyň, tezhibiň, nagyşlaryň, deri tараşlamasynyň, syýadyr boýalaryň, gymmat bahaly daşlardan edilen gaşlaryň (esasanam hakyk daşynyň), zergärçiligiň, kaaty we ebru sungatynyň ulanylandygyny aýratyn belläp geçmelidiris.

XV hem-de XVI asyrlarda iň ýokary hilli önümler hasap edilen nusgawy jiltler, kitabyň üstki bölümini örten «üst kapak» atlandyrylýan üstki gapakdan, «alt kapak» atlandyrylýan astky gapakdan, kitabyň arkasyny örten «düyþ» diýlen arka bölekden, kitabyň üstki gapagy bilen kitabyň arasyna giren «miklab» diýlen parçadan, miklabyň aşaky gapagyna baglanan bölümi bolan «sertab» atly bölekden emele gelipdir. Nusgawy jiltlerde kitabyň şekil bölekleri ary balynyň mumlary bilen ýaglanan ýüpekdir jilt dikme ýüplükleri bilen biri-birine baglanypdyr. Kitabyň sahypa ýapraklaryny düzgün tertipde saklan we «şiraze» diýlen dürli görnüşlerdäki baglaýjy örgi köne döwrüň jilt nusgalarynyň bozulyp gitmezliginiň esasy sebäpkäridir. Golýazma eserleriň goralyp saklanmagy we içine kitabyň goýulmagy üçin niýetlenilen bukja bolan «jiltbent» hem ýasalypdyr. Nusgawy «şemse» jiltler, bezegleri tapawutly usullarda edilen we dos-dogrulykda möhürülenip basylan gabartma äheňli, ýöne ýalpyldysy bolmaýan «sowuk şemse», gabartma nagyşlary deriniň reňkinde, zemini bolsa altyn çäýylan «astdan aýyрма şemse», zemini deriniň reňkinde, haşamlary bolsa altyn çäýylan «üstden aýyрма şemse», deriniň kesip oýmurlanmagy bilen «müşebbek şemse», bezeg nagyşlary deriden başga reňkde edilen «mülewwen şemse», gyrmyzy we ýaşyl altynyň birlikde ulanylan «mülemma şemse» ýaly atlar bilen atlandyrylypdyr. Mundan başga-da, ebru, kumaş-matalar hem-de lakeniň⁷¹ ulanylmagyna görä «jihargüşe»⁷² ebru», «jihargüşe kumaş», «jihargüşe lake» ýaly jiltleriň görnüşleride bolupdyr.⁷³

⁷¹ Lake – gyrmyzy reňklije möjejigiň üstki derisindäki mázleriň işläp çykarýan suwuklugyndan alnan ýalpyldap duran al-gyzyl boýa.

⁷² Jihargüşe (ýa-da çehargüşe) – dörtburç.

⁷³ Sözen M. Tarihsel gelişimi içinde Türk Sanati. – İstanbul, (ýyly ýok), 292 s.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

1. Seljuk türkmenlerinde jilt gapaklaryň reňki we jilt möhürülenmesi.
2. Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň özboluşly «altyn kakma» usulyndaky bezegi.
3. Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletinden soňky türkmen döwletlerinde jiltleme sungaty.
4. Osman türkmenleriniň döwletinde ösen jiltçilik ussaçylygyna eýe bolan şäherler.
5. XV hem-de XVI asyrlaryň jiltleriniň «üst kapak», «alt kapak», «düýp», «miklab», «sertab» ýaly bölekleri.
6. Jiltçilikde «jiltbent» näme?

Ebru sungatyndan bir nusga

Dostlarynyň, kakasynyň-halypasynyň Mejnunyň ýanyna gelmegi.
Hysrow Dehlewiniň «Leyli we Mejnun» dessanyňa çekilen miniatýura.
Leningrad DJK. inw. Dorn 395. 900/1495ý. Hyrat. 20b.
(«Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви»
atly albomdan)

§19. Häzirki zaman miniatýura sungatynyň ösdürilişi

Türkmen ýaşlaryna Sungat taryhy babatda bilimiň berilmegi biziň Berkararlyk döwrümüz üçin wajypdyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow, ýurdumyzda bilim ulgamyndaky işleriň amala aşyrylyşy barada: «Ýurdumyzyň orta we ýokary okuw mekdeplerinde okuw möhletleriniň halkara ölçeglerine laýyk getirilmegi, ýaşlarymyzyň beden we ruhy taýdan sagdyn ösmegi, döwrebap bilim-terbiýe almagy, kärine ussat hünärmenler bolup ýetişmegi üçin milli bilim ulgamynyň kanunçylyk-hukuk binýadynyň kämilleşdirilmegi, «Bilim hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi bu ugurda amala aşyrylan işlerimiziň ilkinji aýgytly başlangyjy boldy»⁷⁴ diýmek bilen, ýaşlara bilim bermekligiň döwlet syýasatynyň möhüm ugurlarynyň biridigini nygtady.

Geçmiş taryhymyza ser salanymyzda, hünär babatda talyplara bilim berilişiniň takyk ugurlarynyň biriniň halypa-şagirtlik ugrudygyny görüp bileris. Sungat şahalary hem halypanyň şägirde geçirmegi bilen kämil derejä ýetipdir. Hormatly Prezidentimiz diňe bagsydyr sazandalary mysal getirmek bilen, taryhda sungat hünärmenleriniň öz ugrundan ussatlyga ýeten halypalara şagirtlik etmek hem-de olardan ak pata almak bilen ussatlyga ýetendigini nygtap şeýle diýdi: «Biziň meşhur bagsylarymyzyň we sazandalarymyzyň asyrlar boýy diňe ähli halk tarapyndan ykrar edilen halypalardan, ussatlardan ak pata alanlaryndan soňra halk içinde aýdym aýdyp, saz çalyp başlandyklary, durmuşda özbaşdak uly ýola düşendikleri hemmelere mälimdir. Şol halypalaryň ak pata berip, ak ýol arzuw etmekleri şagirt üçin beýik ynam bolupdyr we bu asylly däpler nesilden-nesle geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Her bir şagirt beýik halypadan ak pata alyp bilmändir. Halypalar diňe örän ýokary ynam bildiren şagirtlerine pata beripdirler. Bu örän ýokary derejeli ruhy-ahlak mekdebi bolupdyr. Birinjiden, ak pata berilmegi şägirde uly ynam bildirilýändigini aňladypdyr. Ikinjiden, ak pata bermek sungaty ýokary derejä görtermegiň synagdan geçen usuly bolupdyr.

⁷⁴ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat, TDNG, 2012. 284s.

Şägirt halkyň önünde özüne ak pata beren halypasynyň at-abraýyny belentde saklamak üçin jogapkärçilik çekipdir. Men muny halkymyzyň halypaçylyk mekdebine aýawly çemeleşmegiň we ony häzirki döwürde täzedan dikeltmegiň zerurdygy üçin aýdýaryn».⁷⁵ Hormatly Prezidentimiziň bu aýdanlary gönüden-göni miniatýura suratyny çeken nakgaşlarada degişli bolupdyr.

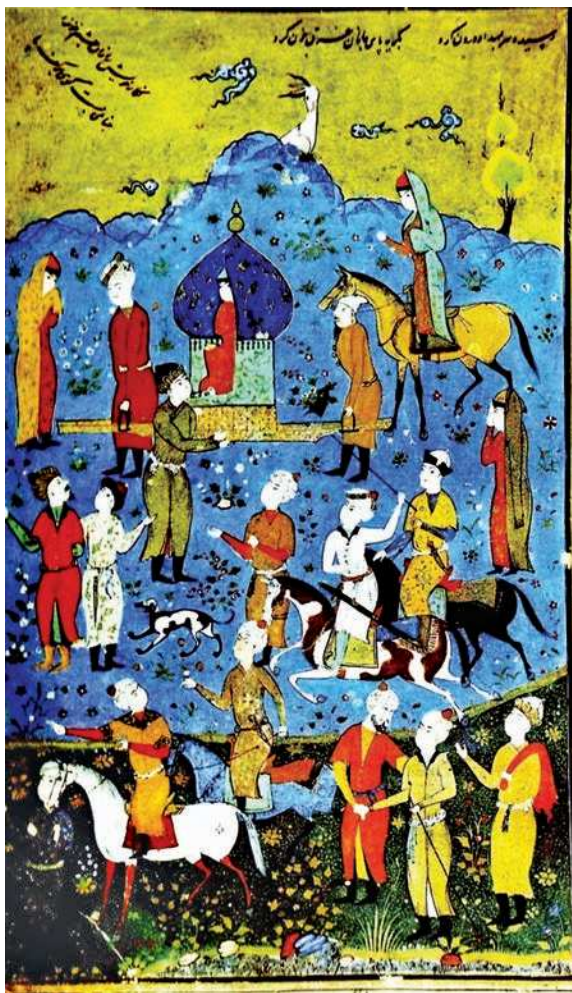
Halypanyň şägirde öwredip geçirmegi bilen kitap bezeme sungaty, şonuň ýaly-da, miniatýura sungaty kämilleşipdir, şu günki günlerimize gelip ýetipdir. Halypa ussanyň şägirde hünäriňiň inçe sylarlaryny geçirmegi bilen ylmydyr-edebi mazmunly, owadan bezelen gозelligi bilen tapawutlanýan kitaplar döredilipdir.

Garaşsyzlyk döwrümüzde gurlan kaşaň binaly Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli golyazmalar institutynyň hazynasynda milletimiziň gymmatly mirasy bolan münlerçe golyazma kitaplary saklanylýar. Golyazmalar institutynda dabaraly baýramçylyklarda dowamly guralýan sergilerde goýlan kitaplardaky örän inçelik bilen işlenen kitap bezeme sungatynyň görnüşlerini synlanyňda, geçmişde ýaşap geçen hatdatlyk, nakgaşlyk, müzähiplik, miniatýura bilen meşgullanan türkmen senetçileriniň ellerinden dür dökülyň ussat sungat adamlary bolandygyna göz ýetirýärsiň. Ýokarda ýazylan ýazgylarymyz munuň hakykatdan hem şeýle bolandygyny subut edýär. Munuň şeýle bolmagy bolsa ildeşlerimiziň kitaba uly sarpa goýandygyny görkezýän anyk mysaldyr.

Biziň gadymy ata-babalarymyz kitaba uly hormat-sarpa goýup, ony aýawly saklap gelipdirler. Köne döwür türkmen akyldarlary kitaby «Jemşidiň jamyna» meňzedipdirler. Dogrudan hem kitap içi maglumatlardan doly bilim jamydyr. Parasatly halkymyz ony akyly-paýhasyň jemlenen gutusy hasaplapdyr. Akyldarlar kitaby ýene döredijiligiň we zähmetiň datly miweleri bilen doldurylan tabaga meňzedipdirler. Kitabyň içinde ýesirleriň zyndanda gabalyp saklanylyşy ýaly, pikir-düşünjelerdir dünýägaraýyşlar, duýgular gaplanyp goýlandyr. Okap lezzet almak üçin kitaby açan kişi, meşhur «Mün bir gije» ertekiler ýygynyndasyndaky Aly Babanyň «Sim-sim»

⁷⁵ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 4-nji tom. – Aşgabat: TDNG, 2011. 131 s.

hazynalar gowagynyň girelgesini açyşy ýaly, bilimler hazynasy saklanýan gowagyň derwezesini açýar. Kitap açylanda onuň içinde gabalyp goýlan pikirler ruhy düşüňjeler özleriniň bendilikde ýatan «zyndanyndan» atylyp çykýarlarda kitaby okap oturan ynsan oglunyň duýgularyny özlerine tabyn edip, az zamanda bolsa okyjynyň ruhunda özlerine jan berip direlýärler.

Dewalranynyň tagtyrowanda gidişi. Emir Hysrow Dehlewiniň «Hydyr han we Dewalranynyň taryhy», 1315-1316 ýý. Döwlet jemgyýetçilik kitaphanasy. ПНС 276. 81 s. («Миниатюра и литература Востока» atly albomdan)

Gündogaryň tanymal alymlarynyň biri Jahyzyň: «Kitap özüniň ujypsyzja agramy hem-de kiçeňiräk göwrümi bilen ynsanlaryň aňyna dini ýazgylary-da, iş hasaplamalaryny-da ýetirýär. Sen ony dymmaga mejbur etseň ol dymar, ony geplemäge mejbur etseň welin ol örän dilewardyr...

Eger-de sen kitaba ser salsaň, onda seniň keýpisazlygyň (tamamlanman) dowam eder, hüý-häsiýetiň saplanyp arassalanar, diliň sadalaşar, gep urşuň has gowulanar, gürrüňleriň asyllylyk häsiýetini alar, ruhuň şatlanar, kükregiň ylhamdan dolar; kitap saňa ýönekeý häsiýetli halkyň şanly sözlerini we hökümdarlaryň dostlugyny sowgat berer; sen onuň kömegi bilen bir aýda ynsanlaryň dilinden bir asyrda hem eşitmejek zadyňy okap-öwrenip bilersiň, ol seni kynçylykly gözlegleri geçirip zyýan çekmekden we ylymda barlyp ýetilýän derwezäniň önünde eglenip durmakdan halas eder; ol seni häsiýetiňdir asylzada gelip çykyşyň boýunça senden has pes bolan kişileriň eline düşmeklikden halas eder; ol seni saňa ýigrenji bolan adamlaryň jemlenişiginden we nadan akmaklar bilen duşuşyp görüşmekden halas eder.

Kitap saňa gündizki bolşy ýaly gijede hyzmat eder; öýdäki bolşy ýaly syýahat zamanýnda hem ol seniň gullugyňa taýýndyr; ukusyzlyk ony ýadatmaz, şol sebäpli hem ol hiç wagt «ýatasym gelýär» diýip başyndan sowmaz».⁷⁶

Kitaplar, ýer ýüzünde ýaşan alymlaryň, meşhur ynsanlaryň pikirleriniň we duýgylarynyň ebedi ýadygärlikleridir. Kitaplar milletleriň taryhynyň we geçmişte galan pikirleriniň aýnasydyr. Kitaplar ata-babalaryň tejribelerini neberelere geçirýärler, kitaplar adamzadyň ruhy durmuşynyň, tejribeleriniň genji-hazynasy we şiresi, bahasyna ýetip bolmaýan mirasydyr, onuň bahasyny pul, altyn bilen ölçäp bolmaýar.

Kitaplar ynsanlaryň ömrüni we durmuşyny geçenleriň durmuşy bilen baglanyşdyrýarlar, netijede, şu günki ynsan müňýyllyklaryň akyl-paýhasyna we tejribesine eýe bolýar hem-de müňýyllyklaryň

⁷⁶ Tahzib kitab al-hayawan li-l-Jahiz. Ta’lif Abd as-Sallam Muhammad Harun. Aljuz’al-awwal. – Kair, 1957. (Отрывки из «Книги о животных» ал-Джахиза. Сост. Абд ас-Саллам Мухаммад Харун. 1 ч.); Зеркало мира. – Москва, 1984, 6-7 с.

tejribesi bar bolan adam ýaly bu günki durmuşyny dolandyryýar. Ýöne bu ynsanlar şol miraslardan oňaýly peýdalanmagy başarsa mümkin bolýar, ýogsam bu kitaplar kagyzzan başga zat däldir.

Şeýlelikde, eger bu mirasa, bu gymmat bahaly genji-hazyna eýe bolmak isleýän bolsak, ilki olary tanamalydyrys, bize näme miras galandygyny bilip, soňra saýlamaly, okamaly, ölçerip dökmeli, netije çykarmaly we amala aşyrmalydyrys.⁷⁷

Türkmenleriň kitaba uly sarpa goýandygy barada halkymyzdan çykan tanymal ulamalar bilen baglanyşykly hem subutnamalar bar. Bu subutnamalaryň biri Molla Töre Ahun bilen baglanyşyklydyr. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň yetmişinji ýyllaryň aýaklarynda «Türkmen halkyny sowatly etmek üçin janyny gaýgyrmadyk adamlar XIX asyrdan başga-da bar. Olaryň iň görnüklişi şu (Molla Töre) ahun» diýip belleýşi ýaly,⁷⁸ Molla Töre ahun belli bir taryhy döwrüň meşhur magaryfçysy we ylahyýet ylymlarynyň tanymal alymy bolupdyr. Bu tanymal magaryfçy ylmý hormatlaýyşy ýaly, şol gerekli ylymlary öz içinde saklaýan kitaplara hem uly sarpa goýupdyr. Türkmençilikde kitap bilen meşgullanmagyň özboluşly ýörelgesi bolupdyr. Her bir kitabyň özüniň aýratyn saklanýan orny bolupdyr. Olary sowukdan we artykmaç yssydan goramaly eken. Ýnanja görä, eger kitap babatda şu zatlar berjaý edilmese, onda talyba ylmý ýokmazak bolarmyş. Kitabyňy har saklan adam belent derejeli alym bolup bilmändir. Molla Töre kitap bilen işlände şu şertleri kemsiz ýerine ýetiripdir we kitaby köp satyn alypdyr. Hatda eline düşen puluň köpüsini kitaba sarp edipdir. Onuň şahsy kitaphanasynda 9-10 müňden geçýän kitaby bolupdyr. Molla Töre ahunyň kitaphanasyndaky golýazma kitaplaryň köpüsiniň Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutyna gelip gowşandygyny guwanç bilen agzamagymyz gerek. Häzirki wagtda bu türkmen alymynyň kitaplary institutda aýawly saklanylýar we öwrenilýär.

Edil kitaplaryň tanalyp öwrenilmeginiň gerekligi ýaly, kitaplardaky miniatýura sungaty hem gowy tanalmaly we öwrenilmeli sungat şahasy bolup durýar. Garaşsyzlyk döwrümüzde miniatýurany tanadyjy

⁷⁷ Ýazberdi A. Köne türkmen basma kitaplary. – Aşgabat, 2004, 5 s.

⁷⁸ Hajmyrat D. Molla Töre ahun. – Aşgabat, 1996, 36 s.

makalalary ýazan türkmen alymlarynyň hatarynda A.Ýazberdiýewi, R.Mustakowy, J.Annaorazowy, K.Baýramowy we beýlekileri agzamak bolar. Miniaturanyň öwrenilmeginde «Miniaturanyň taryhy» dersiniň möhüm ähmiýetli ýeri bardyr.

Miniatura sungaty hem kitap bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr we özbaşyna aýratyn sungat derejesine baryp ýetendir. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrini we halkyň galkynyşyny başyndan geçirýän Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiýasynda bu gadymy suratkeşlik hünäriň inçe syrlary, ýagny, «Miniatura» hem-de «Miniaturanyň taryhy» dersleri talyplara öwredilýär. Suratkeşlik sungatynyň miniatura şahasyna ilkinji gezek hödürlenlen we türkmen miniaturasynyň taryhyna bagyşlanan bu okuw kitaby, çeperçilik akademiýasynyň miniatura nakgaşlygy, sungaty öwreniş we beýleki hünäriň talyplaryna bilimlerini kämilleşdirmekde ýardam berer.

Ara alyp maslahatlaşmaly temalar:

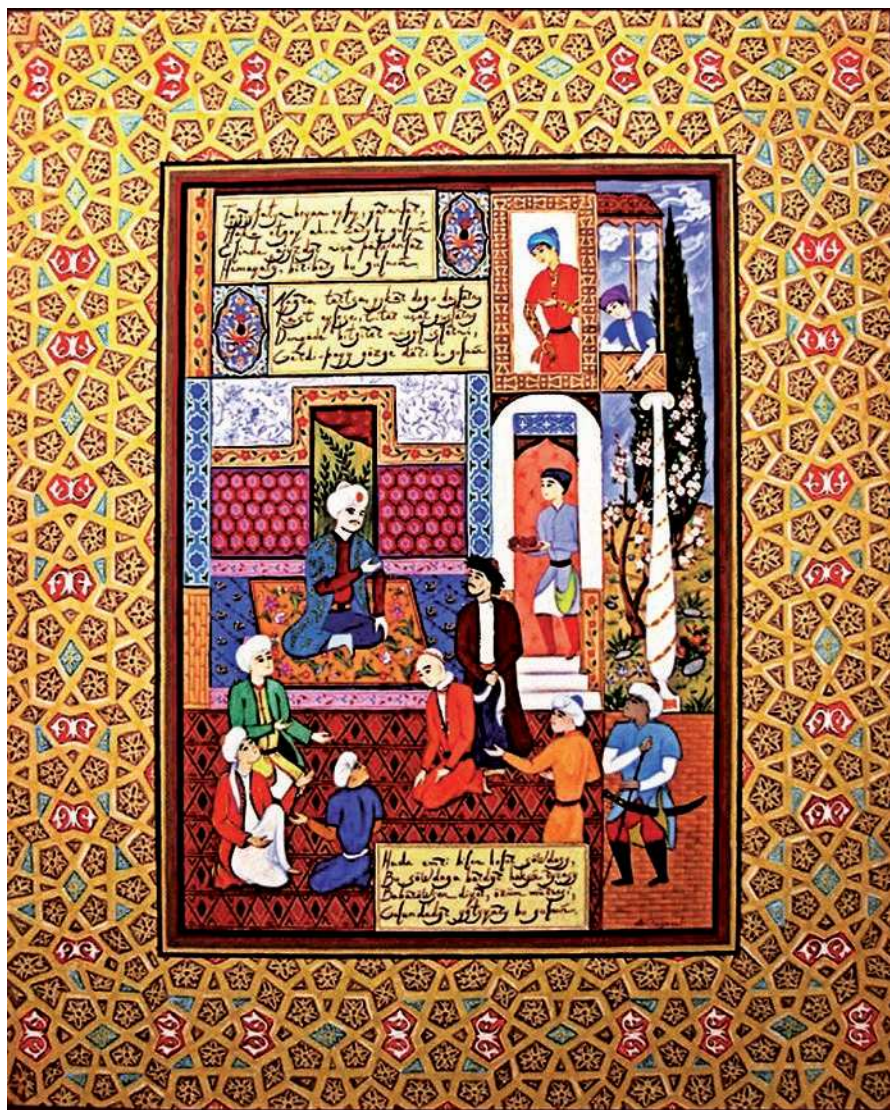
1. Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzyň bilim pudagy baradaky tagallalary we ölkäimizde bilim ulgamyndaky işleriň amala aşyrylyşyny belläp geçmegi.

2. Türkmen sungatynda halypa-şagirtlik ýollary we Hormatly Prezidentimiziň halypa-şagirtlik barada aýdanlary.

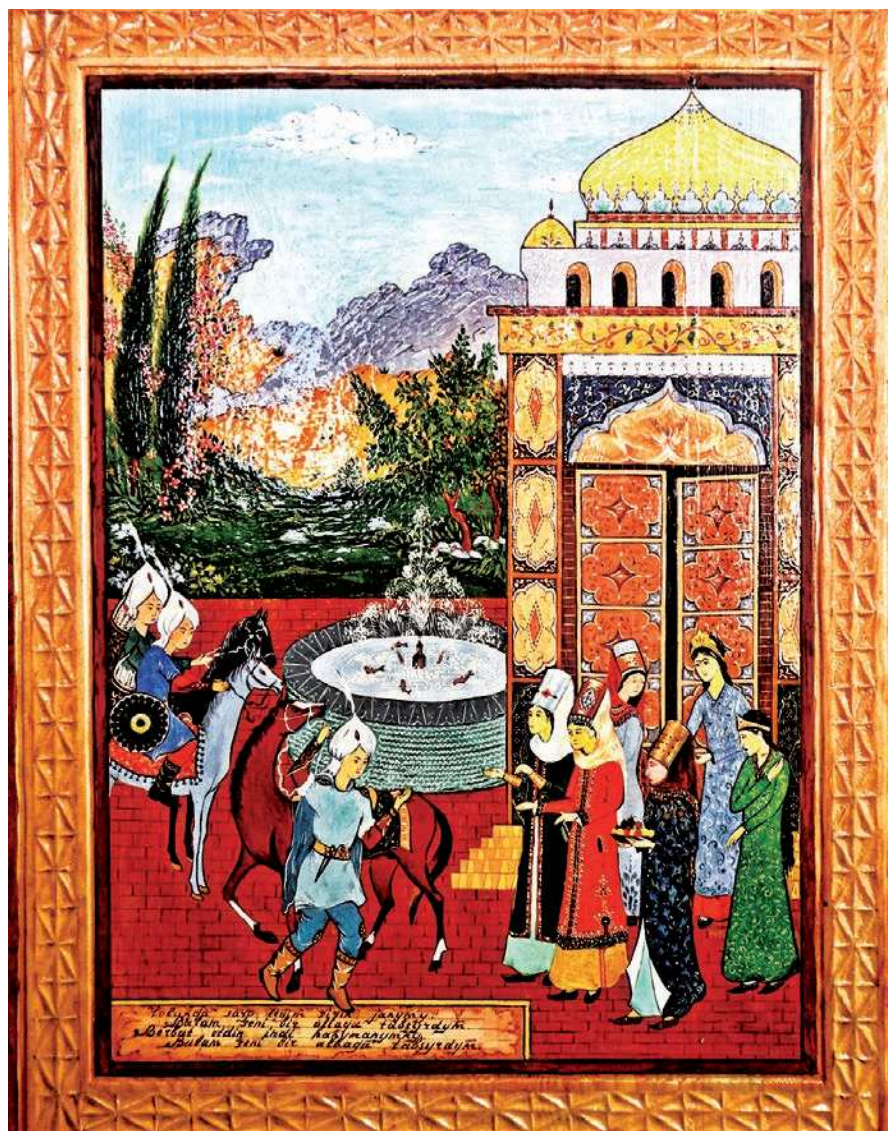
3. Türkmenleriň kitaba uly sarpasy.

4. Gündogaryň tanymal ýazarlarynyň biri Jahyzyň kitap barada aýdanlary.

5. Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiýasy we miniatura sungaty.

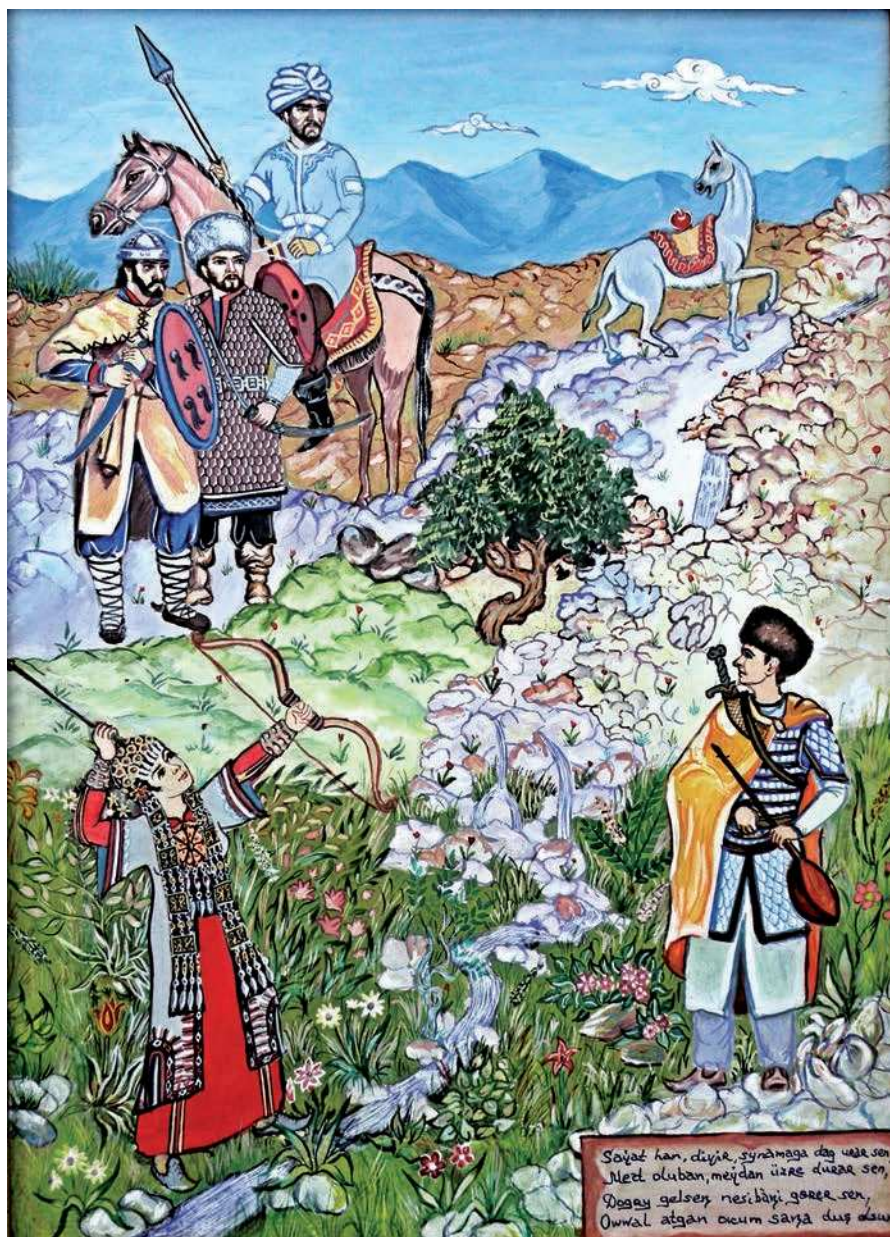
Baba Röwşeniň Kaşamşamy (Alyny) satyşa çykarmagy. 2010 ý.
 Nurmuhmet Andalybyň «Baba Röwşen» dessany.
 T. Gylyçdurdyýewa. TDÇA

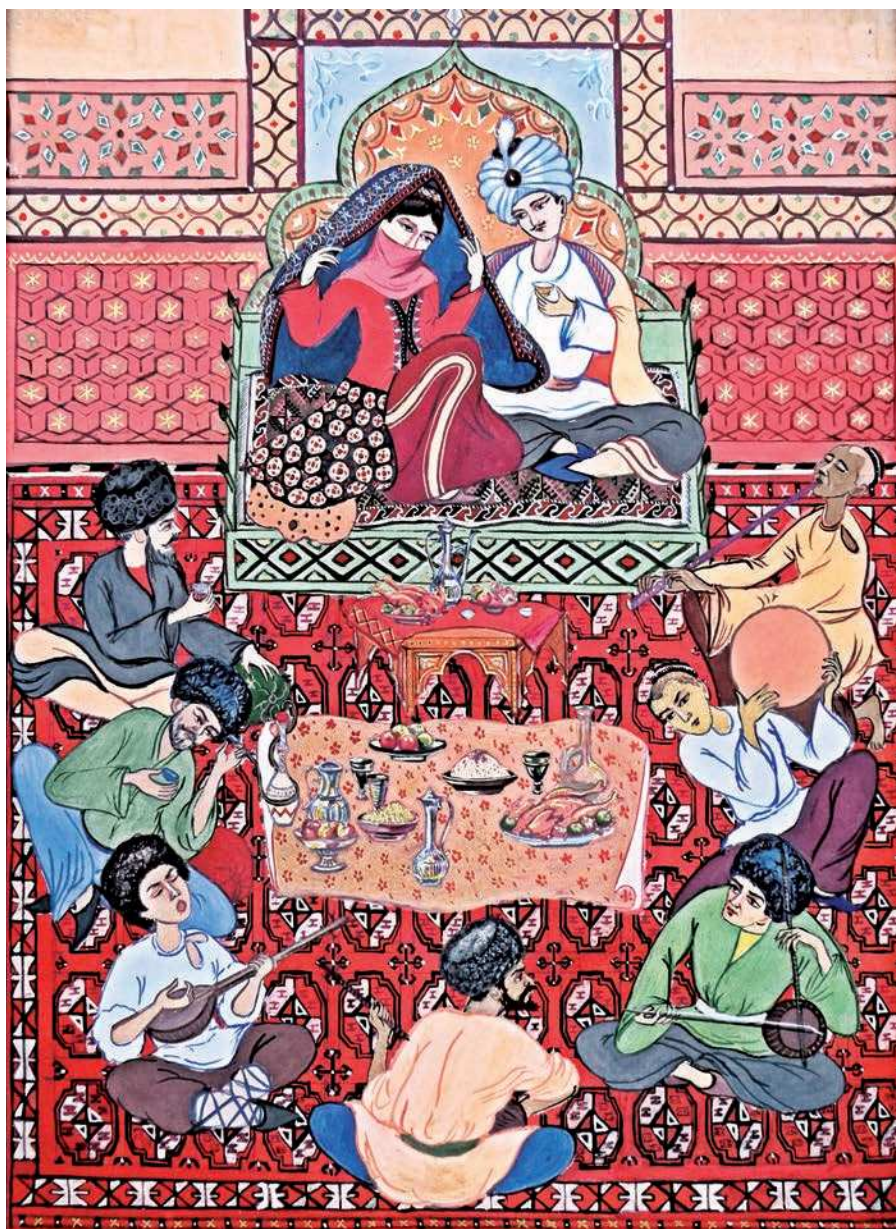
Nurmuhammet Andalybyň «Zeýnelarap» dessanynda miniatýura. 2010 ý.
M. Hojamämmedow. TDÇA

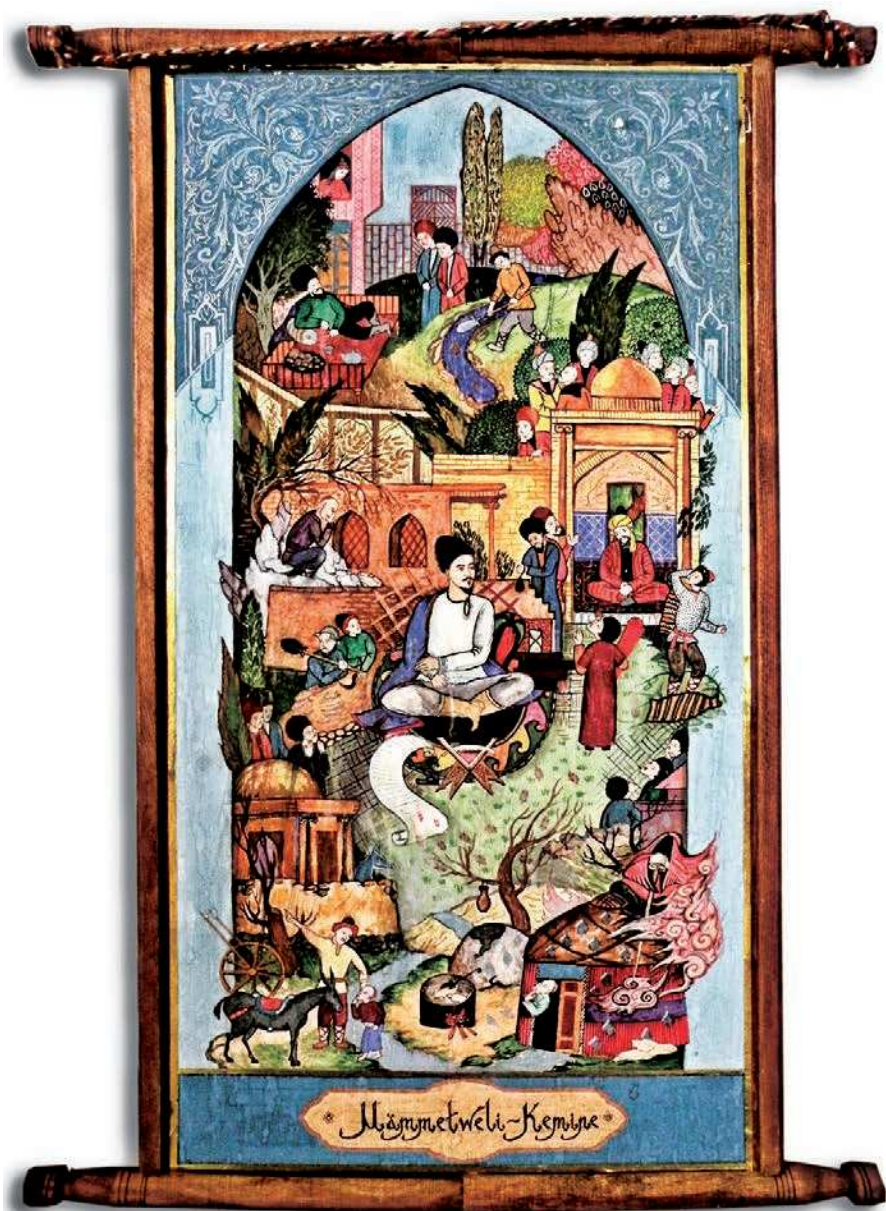
Nurmuhammet Andalybyň «Zeynelarap» dessanyňa miniatýura. 2010 ý.
M. Hojamämmedow. TDÇA

«Sayatly-Hemra» dessanyna miniatýura. 2010 ý.
 M. Annabaýew. TDÇA

«Saýatly-Hemra» dessanyna miniatýura. 2010 ý.
M. Annabaýew. TDÇA

«Türkmeniň beýik şaýrlary: Kemine» atly miniatýura.
A. Ataýew. TDÇA

«Görogly» dessanyňa miniatýura.
E. Gulamow. TDÇA

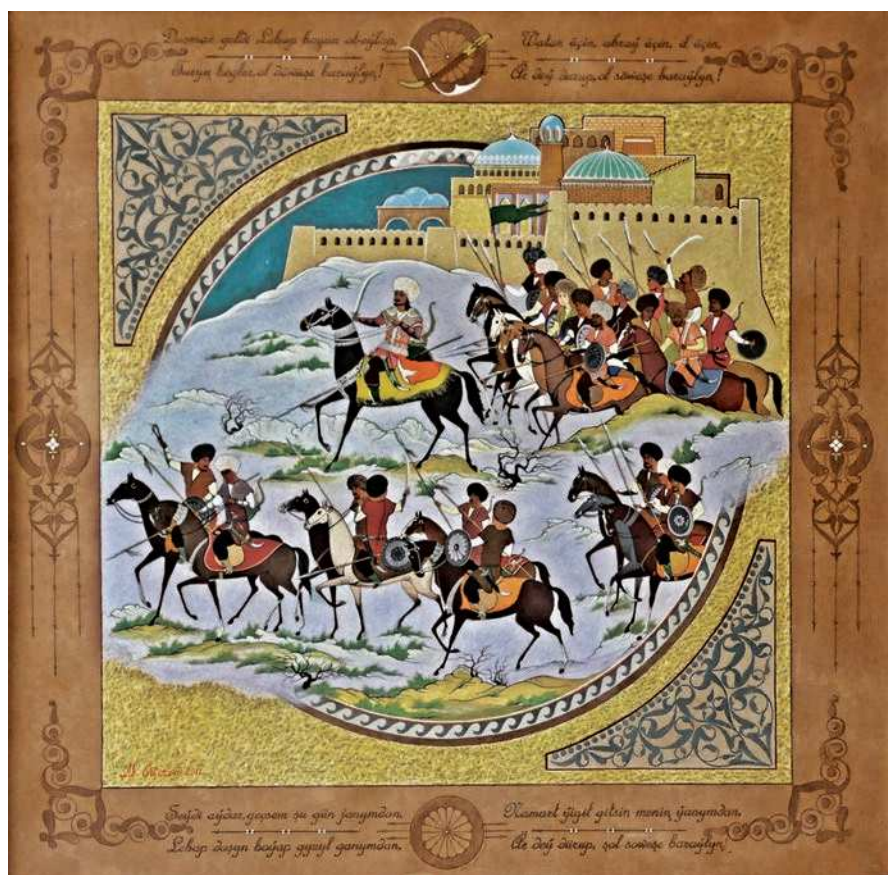

«Görogly» dessanyna miniatýura.

E. Gulamow. TDÇA

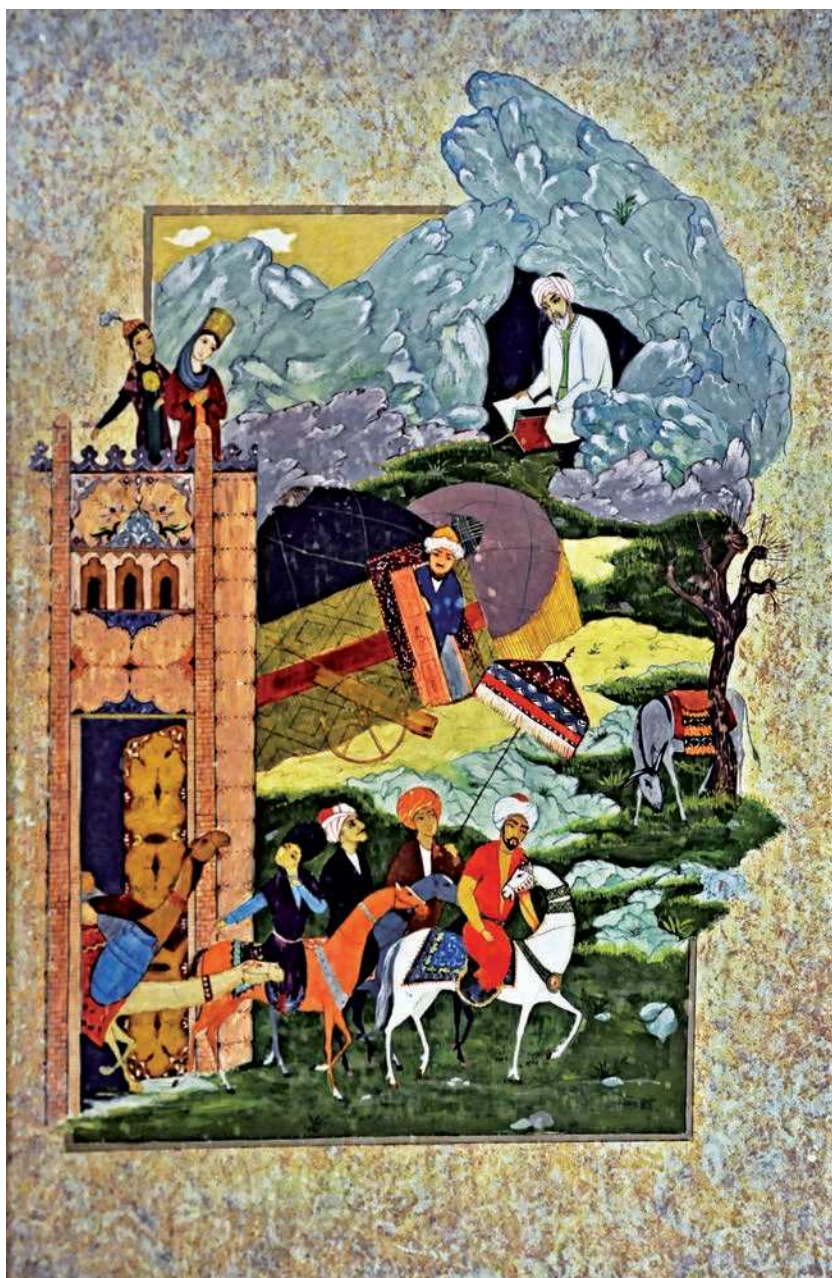

«Türkmen senetleri» atly miniatyuralar üçlüğinden ortaky surat.
G. Hümmedowa. TDÇA

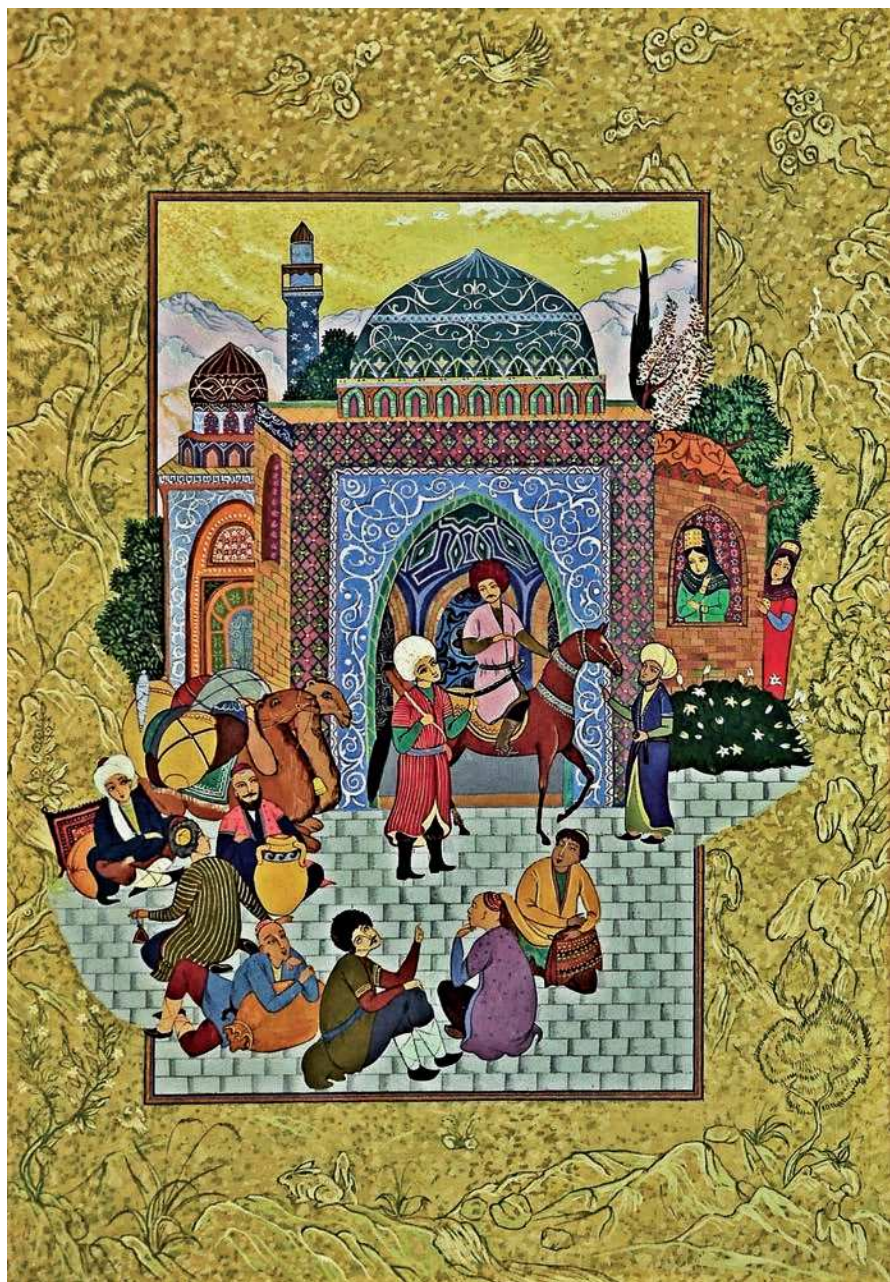
«Türkmeniň nusgawy şahyry Seyitnazar Seydiniň ömür beýany» atly
miniaturalar toplumyndan biri.

M. Öwezow. TDÇA

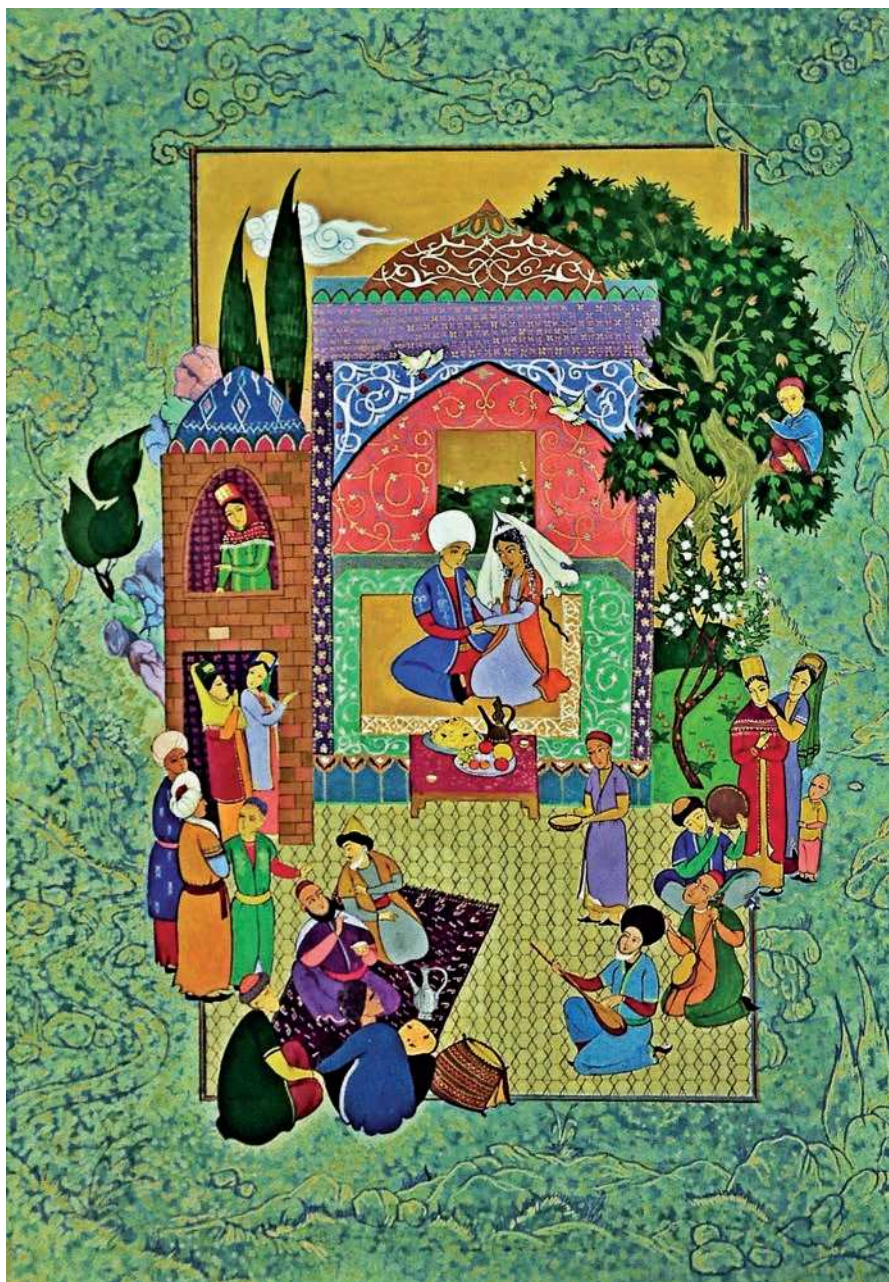
«Gül-Bibil» dessanyına miniatýura.

A. Mämmetberdiýew. TDÇA

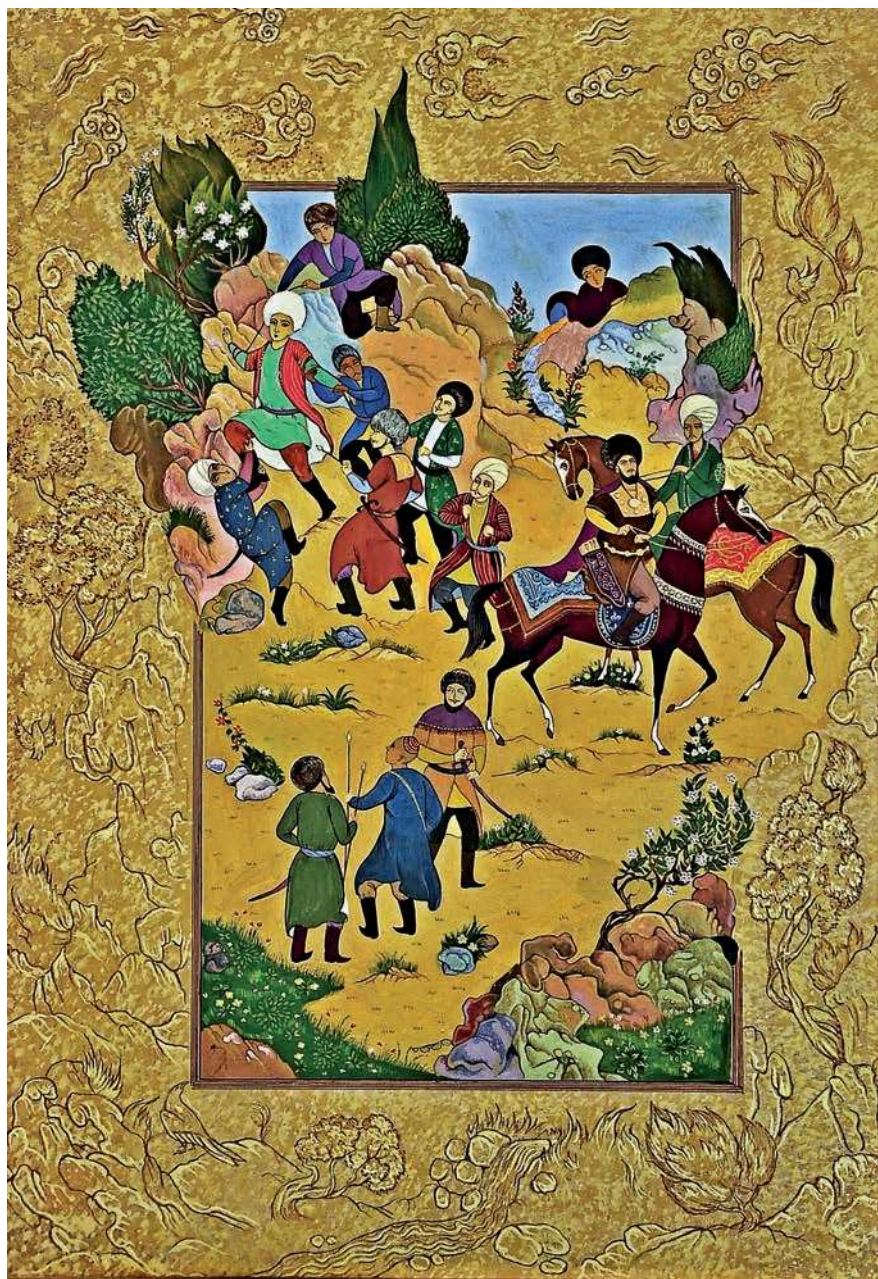
«Nejep oğlu» dessanyna miniatýura.

N. Nuryýew. TDÇA

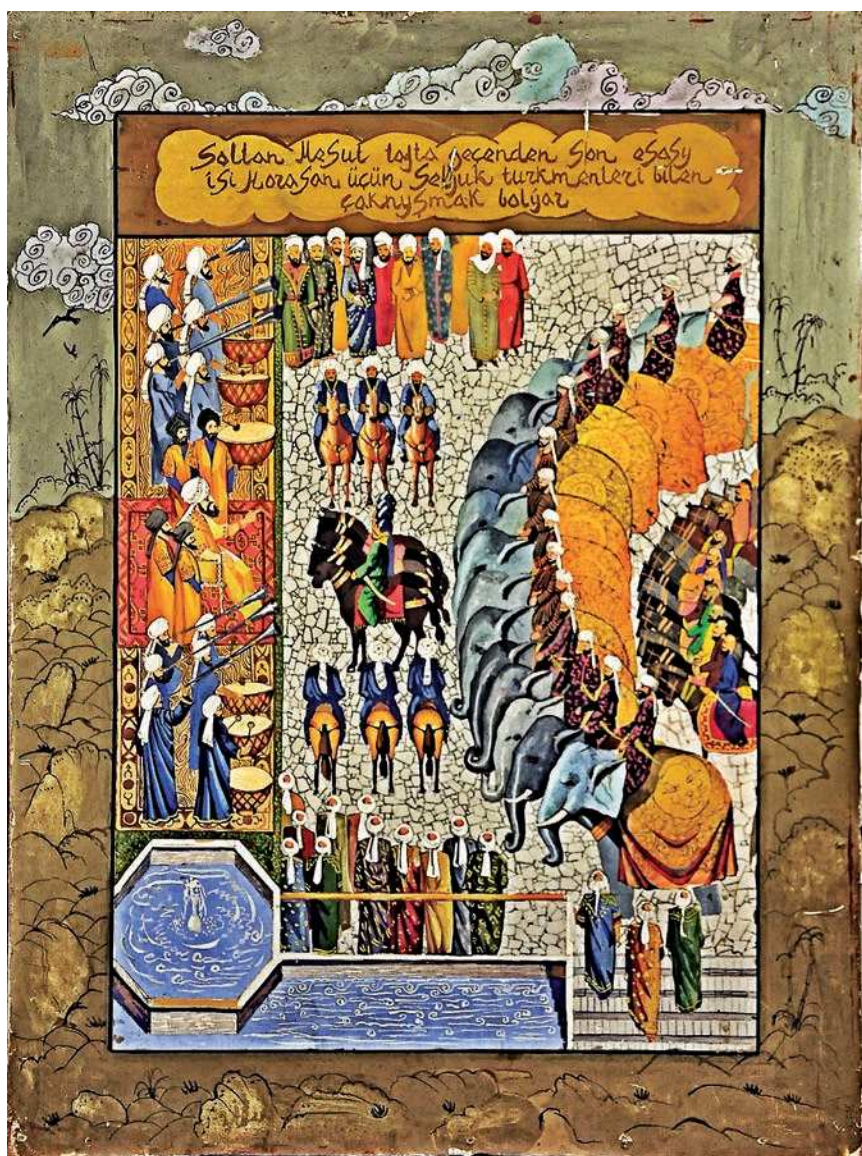
«Nejep oglan» dessanyna miniatýura.

N. Nuryýew. TDÇA

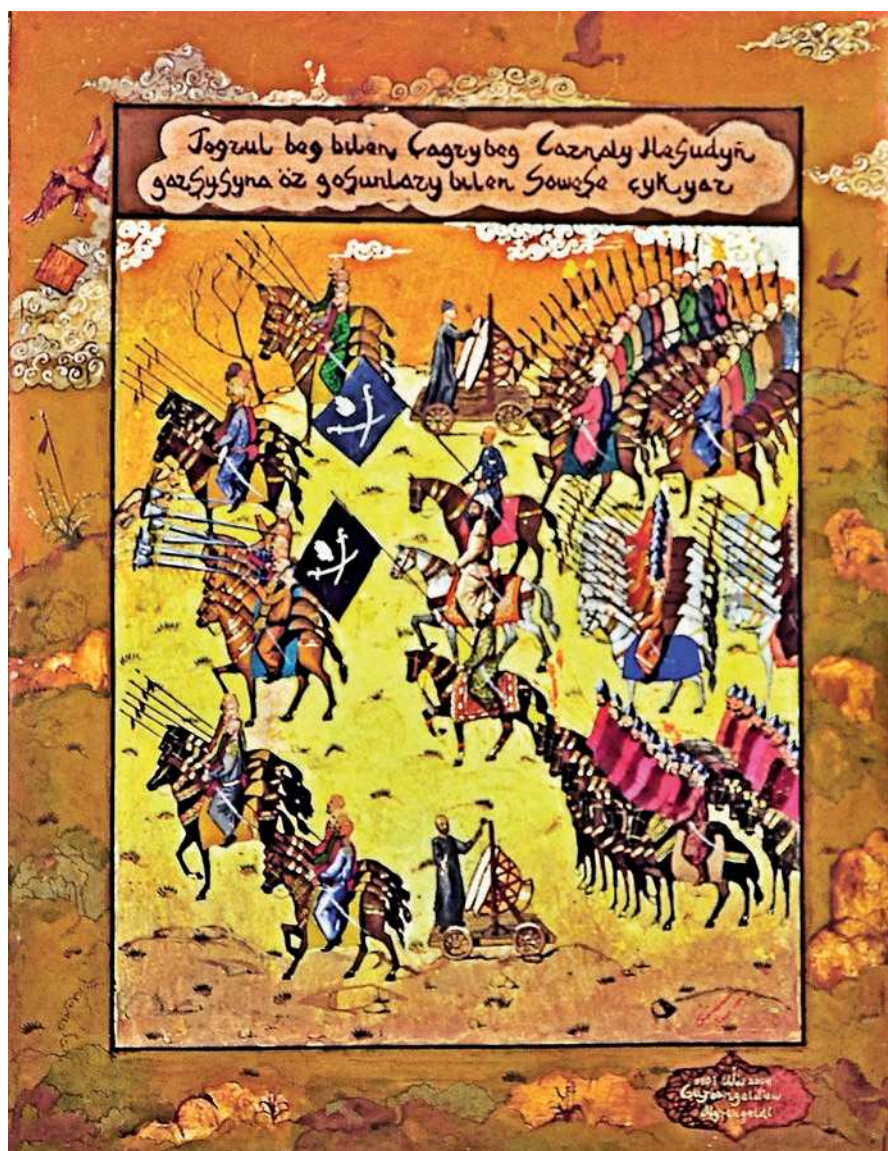

«Nejip oğlu» dessanyna miniatýura.

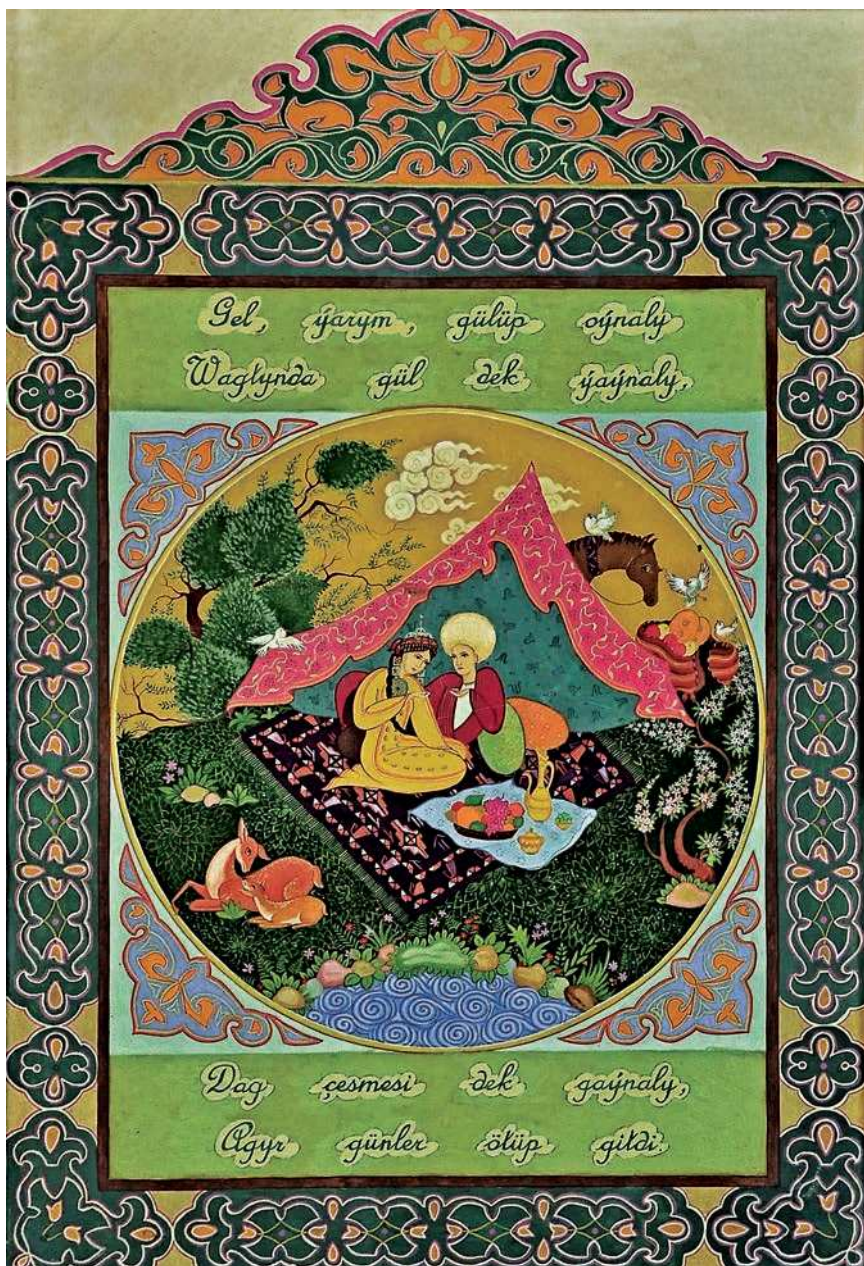
N. Nuryýew. TDÇA

«Daňdanakan söweşiniň teswiri» miniatyura.
M. Gurbangeldiýew. TDÇA

«Daňdanakan söweşiniň teswiri» miniatýura.
M. Gurbangeldiýew. TDÇA

«Warka-Gülşa» dessanyna miniatýura.

L. Taganow. TDÇA

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. – Aşgabat, TDNG, 2009.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 4-nji tom. – Aşgabat: TDNG, 2012.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat: TDNG, 2012.
4. *Saparmyrat Türkmenbaşy*. Ruhnama. – Aşgabat, 2004.
5. *Annaorazow J.* Mähir siňen şekiller. // «Edebiýat we sungat» gazet, 5-nji dekabir 2003.
6. *Atanyýazow S.* Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – Aşgabat, 2004.
7. *Baýramow K.* Köne döwürlerde türkmenleriň heykelçiligi. // Türkmen heýkeltaraşlyk sungaty, Saragt Babaýew. – Aşgabat, 2008.
8. *Baýramow K.* Türkmenleriň suratkeşlik sungatynyň taryhyndan bir parça... // «Standart, hil we howpsuzlyk» žurnaly, № 3 1997, 32 s.
9. *Baýramow K.* Türkmenleriň ýol-ýörelgelerinde, töresinde kitabyň eýeleýän ähmiýetli orny. // «Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasy türkmen ruhuny baýdaga öwürüp döwürüň depesinde parladan keremli kitapdyr» atly ylmy-amaly maslahatyň çykyşlarynyň nutuklary. Aşgabat, 2004.
10. *Baýramow K., Muhammedow A.* Türkmenleriň kitap bezeme sungaty. – Aşgabat, Miras, 2007 (golýazma şeklinde).
11. *Mahmyt Zamahşary*. Ýagşyzadalaryň bahary. 4 jilt. – Aşgabat, 2004.
12. *Mämmedow Ýu.* Kitap sungatymyzyň gözbaşy. // «Edebiýat we sungat» gazet, 7-nji Garaşsyzlyk (oktyabr) 2005.
13. *Meredow A., Ahally S.* Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, 1988.
14. *Ýagşymyradow N.G.* Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy. – Aşgabat, 2013.
15. *Ýazberdiýew A.* Köne türkmen basma kitaplary. – Aşgabat, 2004.
16. *Arıtan Ahmet Saim.* Anadolu Selçuklu cild san'atının özellikleri. // I-II. Milli Selçuklu kültür ve medeniyeti semineri bildirileri. – Konya, 1993.

17. *Aslanapa Oktay*. Türk Sanatı. II basym. – İstanbul. 1989.
18. Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı. – Ankara, 1993.
19. *Cığ, Kemal*. Türk kitap kapları. – İstanbul, 1971.
20. *Çoruhlu, Yaşar*. Türk İslam sanatının ABCsi. – İstanbul, 2000.
21. *Çoruhlu, Yaşar*. Türk sanatının ABCsi. – İstanbul, 1993.
22. *Eberhard, Wolfram*. Cin tarihi. – Ankara, 1947.
23. *İnal, Güner*. Türk Minyatür Sanatı. (Başlangıcından Osmanlılara kadar). – Ankara, 1995.
24. *Karamağaralı, Beyhan*. Sanat tarihinden Cerrahiyetu-l-Haniye. // «Bilim ve Teknik» dergisi. Çilt 27, № 316, Mart 1994.
25. *Mülayım, Selçuk*. Sanat tarihi metodu. – İstanbul, 1983.
26. *Ögel, Semra*. Anadolu Selçukluları'nın taş tezeynatı. – Ankara, 1987.
27. *Öney, Gönül*. Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları...
28. *Sözen M.* Tarihsel gelişimi içinde Türk sanatı. – İstanbul, (Yyly yok).
29. *Ashrafi-Aini*, «The School of Buhara to c. 1500», The Arts of the Book in Central Asia, 14th -16th Centuries, Edit., B.Grey, London, 1979.
30. *Robinson B.W.* A Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library. – Oxford, 1958.
31. *Robinson B.W.* The Turkman School to 1503 // The arts of the book in Central Asia. 14th-16th centuries. – Paris-London, 1979.
32. *Tahzib kitab al-hayawan li-l-Jahiz*. Ta'lif Abd as-Sallam Muhammad Harun. Aljuz'al-awwal. – Kair, 1957.
33. *Веймарн Б. В.* Искусство Арабских стран и Ирана VII-XVII веков. – Москва, 1974.
34. Зеркало мира. – Москва, 1984. (Отрывки из «Книги о животных» ал-Джахиза. Сост. Abd as-Sallam Muhammad Harun. 1 ч.);
35. *Исмаилова Э.М.* Мервские миниатюры XVIII в. // Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство. – Ташкент, 1984.
36. История искусства зарубежных стран. Средние века, возрождение. – Москва, 1982.
37. *Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И.* Очерки искусства Средней Азии. Древность и средневековье. – Москва, 1982.
38. *Робинсон Б.* Туркменская школа миниатюрной живописи (до 1503) // Bibliotheca Turkmennica. Культурные ценности. Международный ежегодник. 1997-1998. – Санкт-Петербург, 1999, 175-190 s.
39. *Самойлович А.* Краткая опись среднеазиатских рукописей собрания Самойловича. Материалы по среднеазиатской литературе. ЗВОБ т. XIX, СПб., 1909.

MAZMUNY

Giriş.	7
-------------	---

I BÖLÜM MINIATÝURA SUNGATYNYŇ TARYHY

§1. Miniatýura barada düşünje.	30
§2. Suratkeşligiň, miniatýuranyň kökleri we sebitlerde kämilleşmegi . .	35
§3. Miniatýura suratlarynyň özboluşlygy we äheňler	41
§4. Gündogar miniatýura sungatynda Seljuk türkmenleriniň ýoly	48
§5. Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen eserler	54
§6. Miniatýura sungatynyň Seljuklar döwründen soňky döwürlere degişli ýollary we mekdepleri	68
§7. Teýmirileriň (Timurylaryň) döwrüniň miniatýuralary (1370-1506 ýý.).	77
§8. Garagoýunly türkmenleriň (1378-1469 ýý.) hem-de Akgoýunly türkmenleriň (1378-1508 ýý.) döwürleri	87
§9. Sefewi türkmenleriniň döwri (1501-1732 ýý.)	101
§10. Anadolyda Osman türkmenlerinden ozalky döwürlerde miniatýura .	110
§11. Orta Aziýa miniatýurasy Şeýbanylaryň döwründe (1500-1600 ýý. Buhara mekdebi).	118

II BÖLÜM MINIATÝURA SUNGATY BILEN KYBAPDAŞ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATYNYŇ ŞAHALARY

§12. Kagyzyň taýýarlanylyşy	128
§13. Tezhip (Galamişi)	135
§14. Döwürler we tezhip	143
§15. Kaaty («oýma» ýa-da «kesme-ýelmeme») sungaty.	148
§16. Kitap jiltleme	152
§17. XI asyrdan soňky döwürleriň jiltleri	160
§18. Jiltlerde möhürleme we galyp	169
§19. Häzirki zaman miniatýura sungatynyň ösdürilişi	174
Peýdalanylan edebiýatlar.	197

Kakajan Baýramow, Annadurdy Almämmedow

MINIATÝURANYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Redaktor	<i>N. Annaweliýewa</i>
Teh. redaktor	<i>T. Aslanowa</i>
Operatory	<i>A. Abdyrahmanow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>N. Ýagşymyradow</i>

Ýygnamaga berildi 29.08.2013. Çap etmäge rugsat edildi 06.02.2015.

Ölçeği 60×90 $\frac{1}{16}$. Çap listi 12,5. Şertli-cap listi 12,5.

Hasap-neşir listi 9,549.

Neşir №10. Sargyt №2287. Sany 500.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.

744000, Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

“Hatdat” hususy kärhanasy.

74400. Aşgabat, Magtymguly şaýoly, 74.